

Petar Gošev, 1948

Ekonomista, političar, predsednik Saveza komunista Makedonije od 1989. do 1991. godine

Predmet: Marks, Frano Kršinić, 1947 (bronzina), poklon Jedinostvenog sindikata

Snimljeno u Skoplju, 30. septembra 2016. godine

Trajanje: 10' 32"

Većina nas starijih smo imali priliku da živimo u dva sistema - prethodnom, takozvanom socijalističkom, i u ovom drugom, kapitalističkom. Iz ove perspektive, s jednim i drugim iskustvom, mogu da izrazim razočarenje i jednim i drugim, i to ne mojim ličnim, već većine građana u mojoj republici.

U socijalizmu smo izgubili trku sa savremenim svetom, sa razvijenim zemljama, zbog neproductivnosti sistema koji je, kao što znamo, mogao da se održava nekoliko decenija ali smo videli da su sokovi razvoja presušili i sistem je jednostavno morao da kolabira. Nažalost, to ni dan danas mnogi građani ne mogu da razumeju, uključujući i većinu iz takozvanog intelektualnog staleža. U tom sistemu dominirala je ideja jednakosti ostvarivana na način koji nam je poznat - preko malih razlika u platama koje su zaposleni građani dobijali. Upravo to je i bio razlog za neproductivnost sistema. Kako je taj sistem svuda kolabirao počeli smo da gajimo nadu da će njegova promena doneti rezultate, da ćemo uskladiti naše organizacione oblike života sa sistemima koji su u svetu najproductivniji. Iako se kapitalistički sistemi u svetu mnogo razlikuju ipak većina živi u takozvanom kapitalizmu. Međutim, samo oko dvadeset procenata svetske civilizacije funkcioniše uspešno.

Razočarenje u taj drugi sistem takođe je veliko jer očekivanja ogromne većine ljudi nisu ispunjena. Socijalna sigurnost, odnosno nesigurnost, popela se na najviši nivo, a zajedno sa njom i nejednakost. Mogu da kažem da je nejednakost u republici Makedoniji koja je izašla iz jednog egalitarnog sistema najviša u Evropi. Mi sada možemo da govorimo o nejednakosti koja je karakteristična za južnoameričke ili neke afričke države. Na primer, koeficijent kojim se meri prihodna nejednakost u Makedoniji iznosi već četrdeset, odnosno iznad četrdeset procenata, što je čak za nijansu više i od neoliberalne Amerike. Ako se takva situacija nastavi verovatno će se i ovaj sistem srušiti. Ako se takva situacija produži u svetu, jer su i u svetu ogromne nejednakosti, i ovaj savremeni model kapitalizma, ovaj "surogat kapitalizam" kako ga Štiglic naziva, se dovodi u pitanje. Po Štiglicu, problem nije u funkcionisanju tržišta, već se on nalazi u političkom sistemu koji ne omogućava poštnu konkurenciju tržišta već proizvodi nejednakosti i tako nas ponovo vraća na Marksovu temu o odnosu kapitala i plate. Prema standardnoj ekonomskoj teoriji trebalo je da prinosi kapitala opadaju, pa prema tome ni bogatsvo vlasnika kapitala da ne poprma takve svemirske razmere. Međutim, mi imamo suprotnu situaciju i nju Piketi, u svojoj čuvenoj knjizi od pre dve-tri godine "Kapital u 21. veku", veoma dobro opisuje. Iako odaje priznanje Piketiju, Štiglic s pravom zaključuje da nije problem u kapitalu u 21. veku, već da je osnovno pitanje koje se postavlja ono demokratije u 21. veku. Naime, ekonomske nejednakosti stvorene u periodu nakon pada socijalizma, ali i one stvorene u neoliberalnim zemljama, proizvele su takvu ekonomsku nejednakost koja ne omogućava razvoj demokratije u tim društvima. Bogati ljudi i velike korporacije

Petar Gošev nastavak

mogu da eksploatišu svakoga na način koji im odgovara pa se takvo društvo ponovo u ogromnim razmerama oseća kao nekorektno, nefer društvo. Zbog toga u svetu imamo sve veće proteste, različite vidove nezadovoljstva i konflikte koji se prebacuju na teren nacije, na teren etničke pripadnosti, na teren religije.

Savremeno čovečanstvo mora da nađe odgovor na to pitanje, nezavisno od toga kako bi se taj sistem zvao - nema potrebe da se opterećujemo pitanjima socijalizma ili kapitalizma. Mi treba da diskutujemo o jednakosti među ljudima, o tome šta je fer društvo i šta je pravično društvo, a kada obezbedimo društveni koncenzus, složimo se da su ti odnosi fer, tada će naziv tog sistema doći sam po sebi. To je centralno pitanje: kako da se u društvu obezbedi demokratija, kako da se obezbedi pravda, kako da se obezbede fer odnosi. Danas se mi na prostorima Jugoslavije, uključujući tu i Makedoniju, sve više udaljavamo od te ideje i zbog toga se problemi prebacuju na međuetničko područje stimulacijom nacional-šovinizma. Uvek ćemo imati konflikte ako redukujemo identitet ljudi samo na dve tačke - na etničku pripadnost i na religiju. Identitet čoveka je mnogo šira komponenta. Nažalost, u borbi za vlast oni nezasićeni moći i vlasti stalno se igraju ovim pitanjima koja su za mene irelevantna ako razmišljamo o ukupnom ljudskom idenitetu i integritetu. Ali to je područje na kome je potrebno da se radi. Konflikte u bivšoj Jugoslaviji će se produžiti ako na ovom polju ne bude rezultata, ako mi još uvek budemo forsirali redukovani identitet, ako još uvek budemo proizvodili međureligijske konflikte, ako još uvek budemo diskutovali o nerešenim teritorijalnim pitanjima. Svega toga još uvek ima na Balkanu, uključujući tu i bivše jugoslovenske republike. Ta pitanja udaljavaju građane ovog regiona od fokusiranja na bitnija pitanja kao što su ona ekonomskog prosperiteta, ukupnog socijalnog napretka, kao i na pitanja šta je to demokratija, šta je to fer društvo.

Jože Menciger, 1941

Ekonomista

Predmet: Portabl televizor "Iskra"

Snimljeno u Ljubljani, 2. februara 2017. godine

Trajanje: 9' 29"

Ja se bavim historijom socijalističke ekonomske misli, između ostalog i one u Jugoslaviji. Jugoslavija se bitno razlikovala od ostalih socijalističkih država jer je ono što je u drugim državama važno za disidentstvo, u Jugoslaviji bila politika. Ako gledamo razvoj, on je dakako povezan s time šta smo proizvodili, i tu treba odvojeno razmatrati period do 1953. i onaj posle te godine. Te godine je izašao ustavni zakon prema kome je pravo odlučivanja delimično preneseno na preduzeća. Znači, preduzeća su odlučivala šta i kako se radi. To je period u kojem su u Jugoslaviji počeli da se proizvode proizvodi široke potrošnje: televizori, fiće, i slično. Dogodio se, dakle, prelomni prelazak iz jedne socijalističke misli u drugu. Bio je to relativno uspešan period – od 1953. do 1965. kada započinje novi period. Tada je Jugoslavija postepeno prelazila iz tvrdog socijalizma na nešto što se zvalo jugoslovenska tržišna privreda. Tu treba istaći dve stvari: prvo, za razliku od ostalih socijalističkih zemalja, uvedeno je decentralizovano odlučivanje što je dovelo do proizvodnje potrošne robe čime je slabila moć politike. Bili smo slobodni i mogu da kažem da se Jugoslavija razvijala u dobrom pravcu. To je trajalo do 1970. Nakon toga se dogodio preokret: došlo je do borbe između birokratije i tehnokratije i tada se uspostavio privredni sistem koji nije mogao da funkcioniše. Jugoslavija se, ipak, koliko-toliko uspešno razvijala a upravo ideje samoupravljanja i društvenog vlasništva, ma koliko čudno delovale, omogućavale su decentralizovano upravljanje. Zato je i tranzicija u Jugoslaviji mogla da bude drugačije sprovedena nego u ostalim nekadašnjim socijalističkim zemljama.

Slovenija je u Jugoslaviji imala veliku prednost jer je, po mom mišljenju, uvek bila „prvi seljak u selu“, a otkad smo stigli u Evropu, postali smo „poslednji građanin“. „Prvi seljak u selu“ je, zapravo, bio onaj koji je u velikoj meri odlučivao o privrednom sistemu u Jugoslaviji. Ako ništa drugo, tu je bila trojka – Kardelj, Kidrič i Krajger – koja je bila nosilac tog odlučivanja. Sve u svemu, rekao bih da je Jugoslavija imala jedan vrlo specifičan razvojni put u odnosu na ostale države, što, na žalost, nismo iskoristili u tranziciji. Unutar tog razvojnog puta Slovenija je imala posebnu ulogu. Ona je sedamdesetih godina preuzela ideju o takozvanoj „disperzivnoj privredi“. U Sloveniji nisu nastali veliki gradovi – Ljubljana je još uvek relativno mali grad – i seoska sredina nije nimalo bila u lošijem položaju u odnosu na gradove. Moglo bi se čak reći da je selo živelo bolje od gradova jer je tada došlo do odluke da se fabrike sele tamo gde su ljudi, a ne da se ljudi sele tamo gde su fabrike. To je omogućilo vrlo disperzivan razvoj Slovenije i, istovremeno, stvorilo socijalno kompaktno društvo. Većina radnika bili su seljaci ili polu-seljaci koji su kod kuće imali nešto zemlje. Kada je došlo do tranzicije i velikih socijalnih problema, oni su u Sloveniji bili mnogo manji nego drugde. Slovenija je takođe bila bitno razvijenija od jugoslovenskog proseka. Društveni bruto proizvod je skoro uvek bio oko dva puta veći od tog proseka. Zato je Slovenija imala veoma dobre uslove za tranziciju. Sećam se da je devedesetih godina došlo do toga da su Slovenci tvrdili da su bili izrabljivani u Jugoslaviji. Slično se sada događa u Evropskoj uniji. Ja to zovem „jugoslovenski sindrom“. Svi su mislili

Jože Menciger nastavak

da su izrabljivani, a u stvarnosti je to ekonomski potpuno besmisleno. Nakon što je u Jugoslaviji stagnacija trajala skoro 10 godina, Slovenija je devedesetih počela da traži neki izlaz. Nakon Titove i Kardeljeve smrti izgubili smo ljude koji su uvek znali šta treba uraditi. Nastupio je period disperzivnosti, dobili smo aparatčike koji nisu bili sposobni da dalje vode stvari. U tim lošim vremenima stagnacije počelo je i optuživanje da neko nekoga iskorištava. U pojedinačnim republikama su započeli nacionalizmi, pri čemu su neke republike imale veliki peh sa svojim vođama. Tu treba spomenuti Hrvatsku sa Tuđmanom, koji je bio izraziti nacionalista i, s druge strane, Srbiju sa Miloševićem. U Sloveniji smo imali sreću budući da smo dobili vrlo normalnog čoveka, Milana Kučana, za koga ja i danas smatram da je jedan od najzaslužnijih za miran prelaz iz jednog u drugi društveni sistem.

Nažalost, mi Slovenci nismo iskoristili prednosti koje su nastale u dugim godinama bivanja u Jugoslaviji s tim specifičnim privrednim sistemom i s tom velikom disperzivnošću industrije po Sloveniji. To je tada omogućilo relativno jednostavnu privatizaciju, a barem je meni bilo jasno da su ljudi koji su zaposleni u preduzećima oni kojima je do tih preduzeća najviše i stalo. Oduvek sam se protivio raznim fondovima ili podeli obveznica, ali mislim da smo pogrešili i da to nismo iskoristili. Naša ideja kapitalizma je uvek bila vezana za ono što smo videli preko granice, u Austriji i severnoj Italiji, ali smo zaboravili da kapitalizam postoji i u Argentini i u drugim južnoameričkim zemljama. Nažalost, u devedesetim godinama je s idejom „kraja istorije” preovladao američki tip kapitalizma koji se raširio po celoj Evropi, uključujući tu i Sloveniju. Nakon osamostaljenja, razvoj Slovenije je relativno dugo bio uspešan, sve negde do 2005. Tada je započelo razdoblje koje možemo nazvati hazarderskim. Tada su se svi oslanjali na akumulaciju takozvanog finansijskog bogatstva. Ljudi su kupovali deonice kod kuće i u inostranstvu. Država je u tome učestvovala, i tako je Slovenija od države koja je imala nula spoljnog duga u tri godine došla do duga od deset milijardi evra. Tada je krenula i kriza, a reakcija je bila potpuno pogrešna. Može se reći da je šteta koja je nastala u Sloveniji nakon krize, zapravo, veća nego sama kriza. Uzrok tome je pogrešna reakcija politike, koja je u velikoj meri slušala direktive Evropske komisije, i to je bila ta osnovna pogreška. Nažalost, od države koja je, u vreme svog nastajanja devedesetih godina od Beograda ultimativno zahtevala određene promene, pretvorili smo se u državu koja u svemu sluša Evropsku komisiju i koja već unapred razmišlja šta će ona reći, da li ćemo uraditi kako treba, odnosno onako kako oni žele da se nešto napravi. Tako je u poslednjih nekoliko godina više puta nastala velika šteta prouzrokovana upravo određenim odlukama Evropske komisije.

Luka Lagator, 1945
Ekonomista i karikaturista

Predmet: Kamping frižider od plastike marke "Style"

Snimljeno na Cetinju, 11. avgusta 2016. godine
Trajanje: 5' 54"

Ona Jugoslavija, dakle ova srednja ili ne znam kako da je nazovem, u kojoj smo mi živeli i u kojoj sam ja rođen, stvarala je široke mogućnosti za čovjeka koji je inventivan, koji se osjeća sposobnim da nešto stvara nezavisno od toga koje je on nominacije u smislu obrazovanja i tako dalje. Možda sam ja tipičan primjer jednoga takvoga koji se, ajde da kažem, pod navodnicima, snašao u tom sistemu. Vjerovatno poučeni nekim iskustvima iz prošlosti, a i iz neposrednog i šireg okruženja, ta Jugoslavija je davala mogućnost ljudima da ostvaruju svoje slobode. U tim slobodama ja sam sebe izuzetno našao, a možda sam malo iznevjerio neka očekivanja u onome za šta sam se edukovao. Nisam dao sebe u tome, nego sam samoinicijativno ušao u nešto gde sam ja osjećao da se mogu najviše dati. U neko polje koje je meni davalo mogućnost da pokažem najviše. Iz čitavog korpusa nekih djelatnosti, a pod jedan se vjerojatno očekuje ta neka ekonomsko-socijalna kategorija koja ostvaruje čovjeku mogućnost da bolje živi, meni se učinila ova umjetnička strana da mi je glavna i tu me niko nije sputavao. Za taj period važi da je bio period neke komunističke stege, period ograničavanja ljudskih sloboda. Ja naprotiv smatram da nije, da je bilo obratno. Naravno bilo je i toga. Kada ljudi dođu na vlast i malo više tamo ostanu, dolazi ona kontra, čovjek postaje posesivan u svakom pogledu, želi da nešto ostvari. Tako su nam se desili i Goli Otoci i svi sukobi koje smo mi doživjeli. Tako je Jugoslavija od nekog Edenskog vrta kakva je mogla biti, postala praktično prokleta avlija, da bi se pretvorila u baštu prah i pepeo. Društvena svijest koja podrazumjeva neki viši stepen nije bila na tom nivou da izdrži jedan takav ispit kakav se postavio pred samoupravni socijalistički sistem koji smo mi živjeli i jedan dobar dio i uživali. Recimo, tada smo imali srednju klasu, sada te srednje klase više nema. U svemu tome postoji jedan faktor koji je dosta ograničavajući, a poneki put, zavisi iz kog ugla se gleda, može biti i faktor od nekakvog stimulansa, a to je to potrošačko društvo koje se negdje od sedamdesetih pa eto do konačnog razdora, do devedesetih godina, formiralo i u Jugoslaviji velikim dijelom po ugledu na neke razvijenije sredine, kao što je Amerika, naša bliska Italija, Njemačka i tako dalje. Pa i mi sami znamo što danas uopšte nemamo, a tada smo imali - i tekstilnu industriju i industriju obuće, elektro industriju, industriju za proizvodnju oružja, oruđa, znači imali smo jedan kompletni sistem iako je to bio samoupravni socijalizam. Pa u okviru toga i taj potrošački mentalitet koji nam je, jednim dijelom, možda i došao glave kao uostalom i svijetu što dolazi, Kad je došlo do toga da ne možemo svi jednako imati, a težili smo ka društvu jednakosti, onda se to pretvorilo u neku svoju suprotnost. To se dešava i u svijetu, jer već deceniju i dvije ako ne i više imamo svjetsku ekonomsku krizu koja je velikim dijelom zbog toga i nastala. A ja smatram, ne zbog nekog pesimističkog gledanja na to, da su zapravo ekonomske i uopšte društvene krize normalno stanje, a periodi blagostanja su zapravo vanredne situacije koje mnogo kraće traju. Jer uvijek je nešto što uzurpira, nešto što je kriza ono što se nekako prirodno nameće. Može svaki da pođe od samoga sebe, od samog rođenja pa do smrti, a takva je i država. Država, po mom mišljenju, zapravo nije to nikakvo moje mišljenje, već mišljenje koje sam prihvatio iz vremena kad sam se obrazovao, jeste isto tako jedan živi organizam koji se rađa, koji ima svoj život i koja treba da odumre. Međutim, mi nismo čekali da nam država odumre nego smo je ubili prije. Možda smo malo poranili tako da je možda ona stradala u najboljim godinama.

Besa Shahini, 1982

Sociološkinja, politička analitičarka

Predmet: Ženska nošnja, izrađena 1870 godine, Prizren, darodavac Sreski odbor SSRN (Socijalističkog saveza radnog naroda), Prizren, 1955

Snimljeno u Prištini, 26. oktobra 2016. godine

Trajanje: 3' 16"

Industrijalizacija Kosova kao dela Jugoslavije započeta je veoma kasno, negde oko šezdesetih ili krajem pedesetih, i trajala je veoma kratak, od šezdesetih do osamdesetih, da bi zatim bila okončana. Devedesetih godina je ponovo započeta deindustrijalizacija Kosova. Dakle, sve ove fabrike ili ogranci fabrika iz drugih mesta u Jugoslaviji, a koje su se otvorile na Kosovu, počele su ili da se zatvaraju ili je došlo do menjanja osoblja. Albanci su otpušteni da bi se Srbi i ostali zaposlili. Kasna industrijalizacija, rana deindustrijalizacija, a onda je došlo i do drugih politika koje je uspostavila i Međunarodna zajednica nakon što je uzela Kosovo pod upravu, što je uglavnom bila politika privatizacije različitih fabrika i drugih radnih mesta koja su te fabrike obezbeđivale. Danas imamo jedno ekonomsko stanje koje je usredsređeno na usluge a ne na proizvodnju i to ekonomski razvoj Kosova drži u mestu. Ne znam ko su bili ti radnici koji su poslali ovaj poklon, ali je ovde započeta industrijalizacija i stvaranje radnih mesta mnogo nakon 1955, što je posle dovelo do privremenog ekonomskog razvoja Kosova kao dela Jugoslavije.

Tokom ovog vremena, zapravo od sedamdesetih, kada je Kosovo steklo i pravo da otvori univerzitet na albanskom jeziku, povećan je i broj žena koje su se školovale i koje su imale mogućnost da se zaposle. Imajući u vidu da je ovaj period razvoja Kosova bio veoma kratak, realno trajao je dve decenije, i razvoj i napredak žena prekinut je zajedno sa prekidom ovog perioda. Dakle u devedesetim godinama, tokom vremena kada su represivne mere Republike Srbije uticale da se stvori paralelni sistem obrazovanja na Kosovu, kada su Albanci išli u školu po podrumima, garažama, mnoge devojke su prestale da idu u školu. Trećina devojaka koje su se školovale tokom devedesetih nisu nastavile obrazovanje i mislim da je to bio snažan šamar napretku koji su ženama doneli industrijalizacija i ekonomski razvoj tokom sedamdesetih godina.

Samir Lemeš, 1968

Profesor na Mašinskom fakultetu, Zenica

Predmet: Priznanje, Željezara Zenica, 10. septembar 1979. godine

Snimljeno u Sarajevu, 8. decembra 2016. godine

Trajanje: 3' 29"

Željezara, centar crne metalurgije, napravljena je prije više od sto godina. Napravili su je austro-ugarski industrijalci i tada je to bila mala željezara. Nakon Drugog svjetskog rata, Željezara je postala nekakav simbol ubrzanog razvoja socijalističke zemlje. Zanimljivo, iz odbrambenih, strateških razloga smještena je baš u Zenicu koja je daleko od granica. Mi smo se svi nekako pripremali da nas napadne neko iz vana, a na kraju smo sami sebe napali, tako da smo tu Jugoslaviju, u stvari, uništili iznutra. Željezara je bila pokretač razvoja, ona je bila hraniteljica. Čak postoji izraz „Željezaramajka”. Tako su je zvali jer se podrazumijevalo da će ko god živi u Zenici, ko je rođen u Zenici, tamo biti i zaposlen, da tamo ima osiguran posao. Jednostavno, bila je to kultura rada kao nečeg pozitivnog. Rad, pojam rada je bio ideal nekog savršenstva, nečeg što je pozitivno.

Nakon rata, Željezara je stajala, i onda je pokrenuta, ali tako što je privatizirana, u stvari poklonjena stranom investitoru koji se prema njoj ponaša sasvim drugačije. Mi smo očekivali velike investicije, da će taj novi investitor, s obzirom da se radi o velikom svjetskom proizvođaču čelika, tu napraviti i svjetske standarde. Međutim, to se nije desilo. Sad mi imamo nešto sasvim drugo. Imamo ogromno zagađenje, imamo izostanak tih investicija, a kao izgovor stalno se koristi to što je sto godina Željezara zagađivala, što je sto godina bila tu. Ali, to vrijeme od pre 30, 40, 50 godina i ovo danas nikako ne možemo porediti s obzirom na to koje tehnologije danas imamo, a koje smo imali onda. Takođe, onda je bilo zaposleno nekih 20.000 ljudi, sada ih je nešto malo preko 2.000, a i to sa stalnom tendencijom smanjenja.

Mi smo sada u situaciji da u stvari moramo da sakrivamo naše probleme. Nedavno je potpuno okrenuta politika. Mi smo godine i godine potrošili da ubjeđujemo političare i vlasti da problem postoji, pa da se počne to riješavati. Došlo je do neke blage, da kažemo, političke promjene ali ona je navedena na neku sasvim novu filozofiju gdje se kaže: znate šta, nemojte pričati puno da je zagađeno, jer tako tjerate investitore. I onda, umjesto da optuže onoga koji zagađuje, optužili su nas koji ukazujemo na problem, koji pričamo o tome. Nekako mi se to nikako ne sviđa. Više mi se sviđala ta kultura rada, da se rad vrednuje i da se on postavlja na nekakav pijedestal, da on bude neki ideal, da je pozitivan čovjek koji puno radi i koji puno doprinosi. A, evo, danas izgleda da su na tom pijedestalu upravo ljudi koji najmanje rade. I to je nešto što mi se nikako ne sviđa.

Dragan Miljanić, 1951

Radnik i sindikalista "Arsenal"-a u Tivtu, u penziji

Predmet: Maketa školskog broda JRM "Jadran"

Snimljeno u Tivtu, 12. avgusta 2016. godine

Trajanje: 5' 13"

Mislim da danas ne postoji i jedan Jugosloven koji ne zna šta je bio brod „Jadran“, zaštitni znak Jugoslovenske Narodne Armije, brod koji je u socijalizmu vozio Tita, i koji se redovno remontovao u remontnom zavodu „Sava Kovačević – Tivat“, poznatom kao „Arsenal“. Remontni zavod „Sava Kovačević – Tivat“ zapošljavao je oko 1.350 radnika, plus između 800 do 1000 kooperanata. Od „Arsenala“ je živela Boka. Tivat je u socijalizmu bio druga po redu opština po bruto nacionalnom dohotku, samo je jedna slovenačka opština bila ispred. Radili smo remont brodova, podmornica, svih plovila. Proizvodili smo protugradne rakete. Radnici su bili zadovoljni. Nije bilo kao danas. Svaki radnik koji je želio da radi, mogao je da radi i da zaradi. Svaki radnik je bio osiguran, svaki radnik je bio stambeno zbrinut. „Arsenal“ je bila jedna moćna kompanija, brodo-remontno preduzeće. Sve što vidite danas u Tivtu, sve sem Porto Montenegro, 80% toga je izgradio remontni zavod „Sava Kovačević“. I zgrade, i ulice, i parkinge, i sve ono što je primjereno jednom normalnom životu. Međutim, došlo je vrijeme, kažu, da se izbacila ta prljava tehnologija iz Boka i danas je na mjestu nekadašnjeg „Arsenala“ zaživjela marina „Porto Montenegro“. Mogu da kažem jedan veliki plus za „Porto Montenegro“ jeste to da je lijep, da je čisto more, da ima plaže, da ima hotele. Međutim, to je sve skupo i od onih 1.300 radnika koje je zavod zapošljavao danas u tom „Porto Montenegro“ radi jedno tridesetak radnika. Iz Tivta ne znam da li postoji 50 njih koji rade, a ostali gdje su, ne zna se.

U socijalizmu se znalo šta ko radi i šta mu je obaveza. Radnik je imao tačno određeno radno vrijeme, radniku je sve bilo plaćeno, svaki sat radnoga vremena, socijalno osiguranje, radni staž, i tako dalje. Danas su privatnici, takozvani biznismeni, oni koji izrabljuju radnike. Danas nema ni sindikata, radnici nemaju nikakva prava, radnicima se ne uplaćuje ovo o čemu sam malo pre pričao. Radnici su danas potrošna roba. Što se tiče demokratije, tvrdim i stojim iza toga, da je veća demokratija bila kad je bio Tito nego danas. Danas nema kod nas ni D od demokratije. Ja bih ovako mogao da pričam cijeli dan i samo bih kritikovao. Žalim za vremenom u kojem sam ja odrastao i u kojem sam ja živio, žalim za tim što to ne mogu da dožive moja djeca i moja unučad. Jer to su najljepša vremena koja smo mi imali. Tada te niko nije pitao da li si Crnogorac, Srbin, Hrvat, Slovenac, Albanac, Mađar, svi smo bili Jugosloveni. Svi smo se družili, svi smo zajedno išli na radne akcije. Svi smo jedan drugome pomagali. Danas se sve gleda kroz dinar. Danas su na pozicije došli ljudi koji u ono vrijeme, kad je bio Tito, ne bi mogli da budu ni kuriri, ni poštu da nose. Ne omalovažam nijedan posao, da me pogrešno ne shvatite, ali ti ljudi koji su danas vodeći u ovoj državi po meni ne ispunjavaju osnovne zahteve za život, za rad, za unapređenje onoga što bi trebalo, kao što je bilo u ono vrijeme kad je živio „Arsenal“, kada je radio, stvarao i hranio Boku.

Valter Cvijić, 1986

Antropolog

Predmet: "Samouprava" (maketa za spomenik), Oto Logo, bronza, visina 48 cm, poklon Zavoda Crvena zastava, 1980.

Snimljeno u Ljubljani, 1. februara 2017. godine

Trajanje: 2' 56"

Što se mene tiče, institucija samoupravljanja u Jugoslaviji bila je, pre svega, mehanizam društvene integracije u vreme kada je Jugoslavija morala da se diferencira od politike Sovjetskog Saveza. U samoupravljanju vidim pre način na koji su jugoslovenske vlasti izumele neki novi mehanizam međuklasnog konsenzusa nego njegov emancipatorni potencijal. To ne znači da samoupravljanje danas nije politički relevantno. Verovatno je relevantnije nego ikada. Ali, trebalo bi izgraditi novi imaginarijum samoupravljanja u potpuno drugačijim uslovima nego što je to bilo u vreme Jugoslavije i industrijske modernizacije. Te okolnosti danas ne postoje niti ih je moguće vratiti.

Nama danas verovatno ostaje ključno pitanje: šta bi značilo samoupravljanje? Gde bi se odvijalo to samoupravljanje, unutar kakvog institucionalnog okvira, da li unutar same sfere rada ili izvan nje? Mislim da bi naša generacija morala da nadgradi koncept samoupravljanja, da ga značajno proširi i preispita. Čini mi se da u samom konceptu samoupravljanja svakako postoji ogroman emancipatorni potencijal, pogotovo u vreme kada je društvo snažno dezintegrisano, kada se raspadaju institucionalni okviri koji su nasledili instituciju samoupravljanja na prostoru čitave bivše Jugoslavije. U Sloveniji je to ekonomsko-socijalni savet koji je bio nekakav nastavak tradicije fabrikovanja međuklasnog konsenzusa, ali u vreme kada je neoliberalni model u krizi to više ne postoji osim kao formalnost a ne kao nešto što bi se nadalje moglo istinski ostvariti. Danas, dakle, ostaje ključno pitanje – samoupravljanje, svakako da ali, samoupravljanje na kakav način i ko sve učestvuje u tom modelu samoupravljanja? To sve treba uzeti u obzir, jer živimo u bitno drugačijem društvu od jugoslovenskog samoupravnog socijalizma, i zato to treba ponovno preispitati.

Nina Vodopivec, 1974
Antropološkinja

Predmet: Orden junaka socijalističkog rada, 1950.

Snimljeno u Ljubljani, 31. januara 2017. godine
Trajanje: 5' 39"

Na spomen Ordena junaka socijalističkog rada prvo pomislim na značenje i iskustva rada u socijalizmu i na ono u vreme post-socijalističke transformacije u poslednjih 20 godina. Pomislim na konkretne ljude; ne samo na one koji su ovo priznanje dobili, nego na sve one koji su u razvoj ulagali svoju energiju, svoje vreme, veštine i znanja. U međuvremenu smo njihov rad okvalifikovali kao neefikasan, kao nešto što je zastarelo, višestruko smo poništili njihov trud i ukinuli razna radnička prava. Moja razmišljanja su snažno obeležena istraživanjima položaja radnica i radnika u tekstilnoj industriji u vreme socijalizma u Sloveniji, kao i transformacije tržišta rada, pre svega pojava takozvanih fleksibilnih oblika zapošljavanja u vreme post-socijalizma. Moji sagovornici, socijalističke tekstilne radnice i radnici, zvali su socijalističku fabriku „naša fabrika“. Tu nije bila reč o vlasništvu već o pripadnosti. Fabrike su planski uspostavljale taj osećaj pripadnosti i gradile radnički identitet. Fabrike su uticale na širi krug ljudi od samih zaposlenih i njihovih porodica. Gradile su stanove, organizovale su prehranu, čuvanje dece, gradile su i zdravstvene i stomatološke ambulante, organizovale potrošnju, kulturne, obrazovne i društvene aktivnosti. Na mnogo mesta su istinski oblikovale infrastrukturu. Organizovanjem letovanja u sindikalnim domovima omogućile su velikom broju dece da odu u planine ili na more. U socijalističkom modernizacijskom scenariju razvoj je značio više od pukog rasta produktivnosti i kapitala. Bilo je potrebno oblikovati infrastrukturu koja bi zadovoljila želje i potrebe radnika. Pored elektrifikacije, kanalizacije i izgradnje puteva to je značilo urediti životne uslove, posvetiti se toj razapetosti između posla i kuće – bilo je, dakle, važno i šta se događa izvan radnog prostora.

Volela bih da naglasim da rad treba razumeti šire od racionalne tehnološke operacije. Čovek se preko rada uključuje u društvo. Rad objedinjuje, formalno i neformalno. Radno mesto čoveku omogućava pristup drugim sferama delovanja i bivanja. Rad čoveku daje osećaj da je društveno koristan, daje mu dostojanstvo, strukturira njegov život. O ovome treba misliti kada govorimo o nezaposlenosti i o tome kako se rad transformisao. Dok je nekada rad bio shvatan kao pravo koje su obezbeđivali država i društvo, danas rad, odnosno, radno mesto mora da obezbedi pojedinac. Ideja je da pojedinci sami stvaraju svoja radna mesta. Svi bi trebalo da se prestruje prema potrebama tržišne racionalnosti koja zahteva konkurentnost, mobilnost i fleksibilnost, to jest, da se transformišu u male preduzetnike. Pritom, kada se danas govori o preduzetništvu, nije reč samo o transformaciji poslovnih modela i organizacije rada, već o tome da bi svi trebalo da funkcionišu kao preduzeća. I u Sloveniji se intenzivno stimuliše ta takozvana SP-izacija, stvaranje samostalnih preduzetnika i startup-ova. Šta je posledica toga? Po toj neoliberalnoj paradigmi da si sam odgovoran za sebe i da kreiraš svoje radno mesto, da na tržištu nudiš svoje veštine, znanje, lične karakteristike i da se prilagođavaš tržištu, rizik i odgovornost se s društva prenose na pojedinca. Istovremeno, dolazi do internalizovanog osećaja krivice za vlastiti položaj. Promenilo se naše poimanje društvenih problema kao što su, na primer, nezaposlenost ili siromaštvo, jer sada za to krivimo pojedinca:

Nina Vodopivec nastavak

nije se dobro snašao, nije bio dovoljno motivisan. Dakle, ne vidimo više društvenu uslovljenost. Stalna intenzifikacija fleksibilizacije rada dovela je do prekarijata i do prekarnih oblika života. Sve više i više ljudi živi u nesigurnosti dok, istovremeno, imamo sve više motivacijskih treninga koji bi trebalo da nas osposobe da se uspešno nosimo sa stresom i nesigurnošću. Ta intenzifikacija fleksibilizacije rada realno dovodi do mnogih psihofizičkih posledica koje još uvek ne uzimamo za ozbiljno i vidimo ih i dalje kao stvar pojedinca. Ti procesi su individualizirali i sam prostor kolektiviteta radništva. Da bi došlo do političke mobilizacije i do sticanja uslova za ponovno pridobijanje prava i obezbeđivanja boljih uslova za rad, potrebno je da se organizujemo i povežemo.

Tomislav Badovinac, 1934

Ekonomista, član Predsedništva CK SKH od 1986. do 1989. godine

Predmet: "Brčko-Banović", Krsto Hegedušić, 1956, ulje na platnu, 146x162cm, poklon autora, 1962.

Snimljeno u Beogradu, 26. januara 2017. godine

Trajanje: 7' 05"

Pruga Brčko-Banović je sinonim omladinskih radnih akcija. Sinonim zato što su prugom Brčko-Banovići započeli angažmani omladine u obnovi i izgradnji zemlje. Nakon Drugog svjetskog rata je stravična bilansa ljudskih žrtava i materijalnih šteta bila toliko velika da se nije moglo gotovo ništa učiniti mehanizacijom ili drugim sredstvima, nego samo ručnim radom. I Tito je pozvao omladinu da front borbe zamjeni frontom izgradnje. Omladinske organizacije su prišle organiziranju radnih akcija i oduševljeno su prihvatile taj poziv, i na neki način obilježile to raspoloženje, tu gordost, imajući u vidu da je pruga Brčko-Banovići iznjedrila geslo „Mi gradimo prugu – pruga gradi nas“. A u ovom slučaju omladina je izrekla da „Dok traje obnova, nema odmora“. Tako je, osim pruge Brčko-Banovići izgrađena pruga Šamac-Sarajevo, prvi put i prvi auto-put od Zagreba do Beograda, neki gradovi su nikli na žuljevima mladih ljudi. A u tim gradovima škole, bolnice, igrališta, domovi i sve ono što je bilo nužno. Te radne akcije su zapravo jedan određeni fenomen. Fenomen koji je bio u fokusu pažnje mnogih država pa je iz tog razloga dosta stranih državljana, stranih omladinaca bilo prisutno na radnim akcijama. Sigurno je da one ne bi bile toliko popularne za mlade ljude da Omladinska organizacija nije postala subjekt, izvršioc i organizator omladinskih radnih brigada i radilišta. Na taj način omladina je zapravo postala i rukovoditelj svih angažmana koji su se odnosili na rad. Ta Omladinska radna akcija je stvorila i uvjete da se na njoj nađu i seljačka omladina, i radnička omladina, i srednjoškolci, i studenti, i stranci sa svih kontinenata. To međusobno zbližavanje, drugarstvo, imalo je za posledicu da su osjećaji koji su se iznjedrili u toj situaciji bili doprinos da se razbiju oni elementi koji su sprečavali da se omladina druži. Zapravo, stvaralo se bratstvo a i jedinstvo, jer su svi bili na istom pravcu ili u istoj domeni zadataka i rada.

Danas smo mi u takozvanoj tranzicijskoj društvenoj regulativi u kojoj dominira kapitalizam kome je osnovni cilj radni odnos, profit. U tim okolnostima nema uvjeta da bude ono što je bilo prije, u radnoj akciji, dok smo bili u izgradnji socijalizma. Danas bi bilo dobro izboriti se u Ministarstvima za prosvetu da se takva akcija obavezno organizira barem dva vikenda, a u tih dva vikenda studenti svih mogućih profila bi mogli učiniti jedno društveno djelo koje se zove: upoznati se sa realnim životom van okvira u kom se kreću. Recimo, medicinari bi mogli pogledati te ljude, izmjeriti tlak, kontrolirati šećer i tako dalje, agronomi bi im mogli pomoći oko tih poljoprivrednih stvari koje su za njih moguće i interesantne, strojari strojarske stvari, veterinari veterinarske. Na taj način bi se moglo obezbjediti nešto što danas nije samo bitka za što brže sticanje kapitala ili uopće sredstava i gde dolazi do zanemarivanja bilo kakvog društvenog života.

Teodor Celakoski, 1971

Radnik u kulturi i aktivista

Predmet: "Graditelji autoputa", Nandor Glid, bronza 60x47,5x30cm, poklon graditelja autoputa, poklonjeno pre 1957.

Snimljeno u Zagrebu, 30. januara 2017. godine

Trajanje: 5' 03"

Prije nekoliko godina imali smo veliku kampanju u Hrvatskoj koju smo radili sa sindikatima. Bila je to jedna široka koalicija organizacija civilnog društva i sindikata u borbi protiv privatizacije, odnosno koncesioniranja, što je zapravo privatizacija javne infrastrukture autoputeva u Hrvatskoj. Tu se zapravo dogodila jedna masovna društvena reakcija i mi smo uspjeli u petnaest dana prikupiti više od pola milijuna potpisa i to na ulici, u kontaktu sa građanima. Hrvatska ima negdje oko 4 milijuna stanovnika - dakle mi smo uspjeli skupiti potpise dobrog dijela građana u tako kratkom roku. Jedan od ključnih problema u kontra-kampanji bilo je nametanje jednog javnog diskursa od strane vlade, koja je htjela provjest tu operaciju u namjeri da autoceste da Goldmanu Saksu ili nekoj sličnoj globalnoj korporaciji na upravljanje. Problem je bila argumentacija da, eto, te autoceste već tako i tako nisu naše, da su pod kreditima. Tu je zanimljiva stvar da se zapravo htjelo sistematski izbjeći činjenicu da je dobar dio tih autocesta već bio izgrađen u socijalizmu. Kao što su u tom periodu te autoceste imale značajnu ideološku ulogu i ulogu stvaranja, recimo to tako, društvene kohezije, ove nove koje su izgrađene prema jugu, prema obali, prema moru, imale su isto tako značajnu ulogu u izgradnji društvene kohezije u Hrvatskoj. I zanimljivo je da se u tim zasebičnim procesima stvaranja društvenosti, i u jednom i u drugom slučaju, pokušalo izbjeći odnosno negirati nasleđe koje je postojalo i koje je bilo sagrađeno. I to je, na neki način, bila velika nepravda. Naime, govorilo se to da su autoceste pod kreditima, ali nisu bile sve pod kreditima jer je dobar dio tih autocesta bio izgrađen u socijalizmu, osobito ovaj dio od Zagreba prema Slavanskom Brodu. I sada dolazimo u ovaj fetišizirani privatizacijski ciklus koji evo sad već ima eskalaciju i u svojim neoliberalnim varijantima. Sa njim i sa tim rezom devedesetih koji je u Hrvatskoj drastičan, kao da se žele zapostaviti bazične činjenice života, infrastrukture i tako dalje. Dakle, od izgrađenosti vrtića u gradu Zagrebu, preko autocesta, do izgrađenosti cijelih naselja, mi smo naslijedili jednu infrastrukturu koju na neki način pokušavamo zanijekat da je postojala. I čini mi se da ta derealizacija života i stvarnosti koja se događa ima, na neki način, fantastične konsekvence. Jer, eto, iz ideološke i potrebe za političkom dominacijom određenog tipa diskursa, prije svega nacionalističkog, ta se prošlost pokušava u potpunosti zanijekat. I sad je zanimljivo vidjet kako, zapravo, jedna bazično postavljena stvar koja je vazana za domoljublje i za vlastite resurse, kako onda ti politički akteri koji žive od tog ideološkog okvira zapravo vrlo lako pretrčavaju i daju bitnu državnu infrastrukturu u ruke privatnim korporacijama. Dakle, spremni su se odreći jednog bitnog dijela suvereniteta. I tu smo mi, u tom smislu jedna provincija, periferija, koja mora moć naći snage za odupret se od takvih procesa jer u protivnom nećemo imati zapravo nikakvu mogućnost raspolaganja svojom budućnošću.

Husnija Kamberović, 1963

Istoričar

Predmet: "Dvoboj", Paja Jovanović, poklon Službe državne bezbednosti, 1959.

Snimljeno u Sarajevu, 10. decembra 2016. godine

Trajanje: 2' 17"

Jugoslavija je bila država sastavljena iz jako puno proturječnosti, a koje su na jedan veoma čudan način omogućavale da ta država relativno dugo funkcioniše kao skladna cjelina. To je bila država u kojoj je bilo moguće da studenti umjetničkih akademija dobivaju stipendije od velikih industrijskih preduzeća, na primjer Zjeničke željezare, i da se nakon toga vrate i zapošljavaju u tim velikim industrijskim preduzećima - da prave fotografije, da prave slike, da jednostavno oslikavaju život radničke klase, promoviraju život radnika i fenomen rada uopće. To je bila država sigurnosti i stabilnosti, ali istovremeno i država koja je na neki način ličila, s obzirom da je relativno kratko trajala, na život velikih pjesnika, na primjer Puškina i Ljermontova, koji su živjeli kratko ali časno, i koji su na kraju umrli u dvoboju. Također, u tom smislu se može reći da su sami egzekutori Jugoslavije, a ta egzekucija nije bila nimalo časna kao što je bila, recimo, smrt Ljermontova, bili ljudi koji su Jugoslaviju jako dobro poznavali i koji su preko noći jednostavno zaboravili sve njene dobre strane.

Dvije i više decenije nakon što je Jugoslavija ubijena mnogi se pitaju da li je ona doista mrtva. Čini se da je Jugoslavija kao država doista dio historije, ali jugoslavenska ideja, moguće zbog toga što se ona faktički transformirala u mit, omogućava i omogućit će njeno trajanje u budućnosti.

Danas u Bosni i Hercegovini na Jugoslaviju uglavnom gledaju iz perspektive njezina raspada. Dakle, sve ono što se dešavalo na kraju Jugoslavije na neki se način prenosi u čitavu jugoslavensku osamdeset ljeća dugu historiju. Čini se da je to jako krivo promatranje jer se zapravo Jugoslaviju, i njezin život i njezino trajanje, može promatrati i razumjeti samo u kontekstu vremena u kojem je ona funkcionirala tokom XX stoljeća.

Branko Kostić, 1939

Profesor ekonomskih nauka, vršilac dužnosti predsjednika
Predsedništva SFRJ između 1991. i 1992. godine

Predmet: Rogovi srndaća, Karađorđevo, 1964.

Snimljeno u Podgorici, 26. avgusta 2016. godine

Trajanje: 3' 30"

Jugoslaviju su mnogi za Titova života nazivali Titova Jugoslavija i to mislim s puno razloga. Tito je upravo zahvaljujući uspešnom vođenju spoljne politike izrastao u red najistaknutijih državnika druge polovine XX vijeka. Jugoslavija se, međutim, raspala – ali, ja kažem nije se raspala, nego je razbijena – neposredno poslije Titovog nestanka. I u tom smislu ja mislim da najveću odgovornost opet snosi Tito. On je bio na čelu Komunističke partije, imao je ogromnu podršku u narodu, posebno u Srbiji i u Crnoj Gori, mogao je što je htio. Umjesto da se u konstituisanju Jugoslavije poslije Drugog svjetskog rata pošlo od državotvornog principa, Tito i Komunistička partija pošli su od etničkog principa, nacionalnog principa u konstituisanju Jugoslavije. Tako je formirano šest republika, šest malih država unutar Jugoslavije, poslije 1974. godine još im se pridaju Kosovo i Vojvodina. Ta je država praktično nestala sa Titovim nestankom.

Ja i danas mislim, a o tome sam govorio i prije nego što se zaratilo ovdje u bivšoj Jugoslaviji, govorio još 1990. godine, a kao privrednik i mnogo ranije, normalnije bi bilo da je konstituisana Jugoslavija na tom državotvornom principu, kao što su recimo Švajcarska, Austrija, Belgija, Kanada, Sjedinjene Američke Države. Ja sam 1990. godine bio u Kanadi i Americi kao predsjednik Predsjedništva Crne Gore. Tada su te nacionalne i vjerske podjele tamo bile žestoke, čak i jače nego ovdje u Jugoslaviji. Međutim svi ti naši koji su sa teritorije Crne Gore iselili tamo, ili njihovi preci ili oni, kad ih pitate šta su oni su jedino znali reći da su Kanađani ili da su Amerikanci, a poneko od njih bi kazao da je Albanac ili da je Crnogorac, ili Srbin, ili Musliman i tako dalje. Sa tog stanovišta mislim da Tito snosi najveću odgovornost što je Jugoslavija nestala sa njegovim fizičkim nestankom. Naš narod je inače rekao da ako neki majstor zida kuću skoro punih četrdeset godina pa se ta kuća sruši sa njegovim nestankom, onda to znači da nije bio dobar majstor, da toj kući nije postavio dobre temelje. U suštini, Jugoslaviju su formirale velike sile 1918. godine, one su je i razbile 1991.

Goran Miloradović, 1965

Istoričar

Predmet: Keramička skulptura "Dvoboj" (Prikaz bitke na Čudskom jezeru 1242. godine između Rusa i Tevtonaca), h 48 cm, poklon J. V. Staljina, 1945.

Snimljeno u Beogradu, 23. novembra 2016. godine
Trajanje: 8' 15"

Postoji ta skulptura koja se zove „Dvoboj“, a koja evocira srednjovekovnu bitku između Rusa i Germana na Čudskom jezeru. Tu skulpturu je Staljin poklonio Titu 1945. godine i u tom momentu njeno značenje je sasvim očigledno. On je želeo da napravi paralelu između rata koji se upravo završio, i koji je on dobio, i onih ratova koji su nekada vođeni.

Posle Drugog svetskog rata i dalje je postojala velika Sovjetska država koju je zapadna Evropa doživljavala kao pretnju, a Jugoslavija je tu bila svojevrsna barijera. Ta politička i geostrateška funkcija Jugoslavije je ono što je suštinski bilo različito u odnosu na Sovjetski Savez. I jedna i druga Jugoslavija, i kraljevina i socijalistička Jugoslavija, bile su prepreka za ekspanziju Sovjetskog Saveza ka Evropi. Zbog toga su Tito i Staljin jednog trenutka neminovno morali da postanu protivnici. To se desilo ubrzo posle završetka Drugog svetkog rata.

U čemu su oni slični. Oni su slični po svojoj ideologiji, po svom vaspitanju, pri čemu pre svega mislim na ono partijsko vaspitanje. Partija je ta koja je formirala svoje kadrove i oni su obojica prošli kroz tu školu. Partijske i državne strukture koje su gradili bile su kopije jedna druge. Država koju je Tito gradio bila je kopija sovjetske imperije, samo na manjem prostoru. Titova ambicija da formira Balkansku Federaciju gde bi Jugoslavija bila centralna država na koju bi se nalepile druge socijalističke države, Bugarska, Rumunija, Albanija, Grčka posle pobede komunista u građanskom ratu, i tako dalje, pretila je da uspostavi novu hegemoniju u Istočnoj Evropi. Naravno, Staljin nije mogao da pristane da mu ratni plen bude tako lako oduzet, i tu je moralo doći do sukoba između ta dva lidera. Sredstva kojima se taj sukob vodio bila su identična. Kao što je u Sovjetskom Savezu postojao Gulag, tako su jugoslovenski komunisti formirali gulag za političke protivnike. Oba ta gulaga su pre svega punili komunistima koji su bili neposlušni. Institucije su bile iste, oslanjanje na vojsku i policiju je bilo isto. Ono u čemu su se njih dvojica razlikovali kao ličnosti dosta je uticalo na ton života u tim državama. Staljin je po svom karakteru bio introvertan čovek i asketa, za razliku od Tita koji je bio ekstrovertan i hedonista. Od tih njihovih karakternih crta mnogo toga se prenelo na partiju. Ono što je Tito svojim tolerisao, i to ne samo tolerisao, već i način života kakav je od njih očekivao, veoma se razlikovao od načina života sovjetskih rukovodilaca. Tako da tu pre možemo da tražimo razlike u političkoj kulturi, u kulturi svakodnevice, nego razlike u ideologiji. Taj sukob 1948. godine nije bio ideološki sukob. On je pre svega bio politički, sukob koji je nastao iz geostrateških razloga da bi se prelio i na sve druge sfere života - na svakodnevicu, kulturu, nauku i tako dalje. I to je onda bila osnova da jugoslovenski komunisti kažu kako oni izgrađuju nešto drugo, nekakav kvalitetniji, bolji, autentičniji socijalizam nego što to rade Sovjeti. To je naravno bila jedna vrsta fikcije, zato što su se sve te prednosti kojima se jugoslovenski socijalizam hvalio pre ili kasnije pojavile

Goran Miloradović nastavak

i u drugim istočnoevropskim državama, tako da tu Jugoslavija nije bila neka velika specifičnost. Ona je bila specifična po slobodi kretanja. Iz Jugoslavije se moglo lakše odlaziti u inostranstvo i odatle vraćati nego što su to mogli građani istočnoevropskih država i to je bila glavna prednost te države. Sve ostalo je bilo manje-više kopija i zavisilo je od finansijskih sredstava određenih država. Nije socijalizam u Istočnoj Evropi svuda bio isti. Nije bio isti u Čehoslovačkoj, Istočnoj Nemačkoj, Sovjetskom Savezu i tako dalje.

Sistem država koji je postojao u Istočnoj Evropi bio je fizički jako dobro obezbeđen. Te države nisu mogle biti ugrožene spolja, ako ni zbog čega drugog onda zbog nuklearnog potencijala kojim je raspolagao Sovjetski Savez. Te države su jedino mogle biti ugrožene iznutra, odnosno od ljudi koji su predstavljali njihovu elitu, od političkog vrha. Oni koji su te države uspostavili nisu mogli većito da vladaju, dolazile su nove generacije, a te nove generacije prihvatale su nove kriterijume. To nisu bili ljudi koji su izašli iz rata, već ljudi sa drugačijim iskustvom, drugačijim idealima, drugačijim željama. Uglavnom se iz krugova drugova rukovodilaca, odnosno njihovih potomaka, regrutovala ona neka neformalna opozicija kako u Jugoslaviji, tako i u drugim socijalističkim državama. Ta neformalna opozicija je ponekad delovala kroz kulturu, ponekad kroz prosvetu, nekada je delovala kroz društvene pa čak i političke krugove. Kada bi delovala otvoreno politički onda je, naravno, dolazilo do političke represije i onda je, naravno, sasecana. Ali uvek su iz tih levičarskih krugova bliskih vlasti dolazili oni koji su toj vlasti oponirali. Tako da su oni u stvari potrošili taj socijalizam, odnosno to veliko obećanje koje je pre svega bilo jedno moralno obećanje da je moguće izgraditi pravedan svet, da je moguće eksploatisanima vratiti ono što im se oduzima. To su oni izneverili. Oni su od privatnog kapitaliste napravili jednog generalnog državnog kapitalistu koji je podjednako besomučno i besramno eksploatisao te ljude. Taj početni ugovor ili dogovor između vlasti i naroda koji se javljao tokom revolucije bio je u narednim decenijama potrošen. Razočaranja su uglavnom izbila na površinu šezdesetih godina. U Sovjetskom Savezu 1962. u vreme sukoba organa reda sa nezadovoljnim narodom, a u Jugoslaviji 1968. u vreme sukoba organa reda sa nezadovoljnim i razočaranim studentima koji su tražili više marksizma. Oni nisu protestovali protiv socijalizma u Jugoslaviji, oni su protestovali protiv nedovoljno socijalizma. Protiv izneveravanja tih ideala, pre svega u moralnom smislu. A ko je mogao da izneveri te ideale u moralnom smislu osim onih koji su imali moć. To su bili njihovi roditelji i tu se taj krug zatvara.

Levičarske ideologije su mrtve zato što su ih ubili levičari. I one se neće više vratiti na taj način. Mi ćemo možda imati neke druge, hibridne varijante nekih drugih ideologija, imaćemo neke druge osnove na kojima će se ljudi deliti, ali ono što je video XX vek mi više nećemo videti. I ja mislim da za tim ne treba ni žaliti, pri čemu to ne znači da će ono što će doneti XXI vek biti bolje. Ali, moraće biti drugačije.

Stjepan Mesić, 1934

Političar, bivši predsjednik Republike Hrvatske

Predmet: Maketa maršalskog znaka, Antun Augustinčić, 1943-1946

Snimljeno u Zagrebu, 30. januara 2017. godine

Trajanje: 6' 10"

Tito je bio glavni integrativni faktor. Uz njega tu je još bila Partija, Savez komunista i Jugoslovenska armija. Kada je Tito otišao sa životne i političke scene, otišao je i glavni integrativni faktor. Ostala je Partija, ali i ona se na XIV kongresu raspala. Armija je tražila sponzora. Vrh armije je bio svjestan da taj skupi, inertni mehanizam može opstati samo ako ima izvor prihoda i zato je tražio sponzora. Vrh armije ga je našao u Slobodanu Miloševiću koji je došao na čelo Srbije. Međutim, Milošević nije htio nikakav preustroj Jugoslavije. On je imao za cilj stvoriti veliku Srbiju, a osloboditi se djela koji mu je smetao. Radi toga je odlučio i ostvariti svoje političke ciljeve ratnom opcijom. Na kraju, na čelu Hrvatske našao se Franjo Tuđman koji je na početku pristao na model konfederacije kojeg sam ja nudio u Predsjedništvu Jugoslavije. Taj model je bio da se proglasi konfederacija, ali prije toga da sve republike proglašavaju svoju samostalnost. U tom sporazumu, konfederalnom sporazumu, utvrdilo bi se što će preći na nadležnost republika, a što će se prenijeti na konfederaciju. I to na tri do pet godina, pa će se vidjeti - ako stvari funkcioniraju ići ćemo dalje, možemo produžiti konfederaciju, a ako ne, ide svako svojim putem, dakle bez rata. Međutim, ratni vihor je zahvatio Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu, uz more žrtava, uz more krvi, a na kraju svi su osjećali taj rat. Sama Srbija nije bila zahvaćena ratom, ali je duboko sudjelovala u ratu u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. I na taj način smo obavili nešto što je bilo duboko pogrešno. Dakle, obavili smo nešto što je jugoslavenske narode odvelo u mržnju, a bez toga se moglo biti. Jer nije mržnja bila ta koja je dovela do rata, nego su ratni događaji stvorili mržnju koju mi i danas osjećamo.

Kada god razmišljam o Jugoslaviji, o njenim pozitivnim, a jasno i negativnim stranama, uvijek prevladava ono što je pozitivno. Jer mi smo svoju zemlju oslobodili sami, nas nije oslobodila Crvena Armija. I kada sam bio u razgovoru sa predsjednikom Kine, Hu Đin Taom, onda sam mu rekao kako mi imamo puno sličnosti iako smo različiti, a sličnost je to da smo se sami oslobodili od svojih zavojevača, od svojih agresora. Ljudi to zaboravljaju danas, a dobro je da se prisjetite da je 1945. Crvena Armija došla na granice Jugoslavije, pa onda i Hrvatske, došla je na Dravu, došla je na Dunav, i da nije bilo Narodnooslobodilačke borbe, pa tko bi zaustavio Crvenu Armiju do Milana? Dakle, ljudi se moraju sjetiti onog vremena i shvatiti da smo mi ipak imali jedan sustav koji je funkcionirao, koji je bio daleko liberalniji od sustava koji je bio uspostavljen u Sovjetskom Savezu. I mi smo imali, moram reći, i tržišnu privredu. Jer naša poduzeća su funkcionirala u tržišnim uvjetima. Na početku smo imali plansku privredu, ali to nije tako dugo trajalo, jer je tržišna privreda već bila zauzela toliko maha da su naše firme dobijale poslove u cijelom svetu. Dakle, mogle su se takmičiti sa firmama iz razvijenog dijela svijeta. Zato mislim da je dobro da se to evocira, da se podsjetimo malo na ono što je bilo, jer mlade generacije ne znaju puno. Ne znaju puno o onome što se dogodilo i što bi se dogodilo da nije bilo Narodnooslobodilačke borbe koju je organizirala Komunistička partija na čelu sa maršalom Titom.

Shkelzen Maliqi, 1947

Filozof, politički analitičar

Predmet: Minijaturni foto-aparat "Steku",
Titov lični predmet

Snimljeno u Prištini, 26. oktobra 2016. godine
Trajanje: 4' 40"

Ne sećam se da sam video taj fotografski aparat. Ili nekakvu sliku, opis koji bi rekao da je to nekakav mali simpatični aparat. Više nego sam aparat, mene je asocijala ta sama reč – „aparat“. Asocijala me je na Tita kao na šefa, glavnog bosa jednog velikog aparata koji je skoro 40 godina vladao Jugoslavijom na dosta ubedljiv način. Izgledalo je da je to neka stabilna država, ali je to ipak bio aparat. „Slikano“ spolja, ali i kada bi se pogledalo ono što je građeno za vreme socijalizma, sve je na neki način izgledalo i stabilno i perspektivno. Ali, to je trajalo dok je trajao i taj aparat.

Sve one velike sistemske reforme, ono o čemu se godinama raspravljalo, samoupravljanje, bratstvo i jedinstvo, sve te parole iz vremena socijalizma, pokazale su se kao baloni od sapunice i odjednom smo se našli u nekakvom brisanom prostoru. To mi je nekako opet zaličilo i na jednu drugu impresiju koju sam imao kada je pao komunizam u Rumuniji, na ono što se dešavalo sa njihovom zastavom - oni su čupali onu zvezdu petokraku i onda je tu ostala nekakva rupa. Ja mislim da je jugoslovenski socijalizam na neki način tako odjednom iščupan i onda smo se našli u nekoj potpuno drugoj realnosti.

Sad smo upali u tu neku rupu koju popunjava divlji neoliberalni kapitalizam koji je praktično nemilosrdan i na neki način ruši ono što je možda bilo i najbolje u toj Jugoslaviji, a to je socijalna država. Ona nije bila ni kompletna ni savršena, ali ipak je bila socijalna država. Mnogi moji drugovi, kao i ja, imali su nekakvu viziju kako bi ono što je u socijalnom i političkom smislu u komunizmu bilo negativno moglo da se ispravi. Imali smo viziju te socijalne države, pa čak i praksu kako je socijaldemokracija u Skandinaviji i nekim drugim evropskim zemljama bila realizovana u vreme kada su te zemlje bile prosperitetne i u razvoju. I to se sad na neki način ljuđa, pa ova rupa koja je bila u Istočnoj Evropi - Rumunija, Jugoslavija, Sovjetski Savez, a sada Rusija, na neki način ugrožava i Zapad.

Ovi novi aparati takođe su disfunkcionalni jer su proizveli ove nekakve države koje su mafijaške, koje su sprega političke i realne mafije.

Hristina Ivanoska, 1974

Umetnica

Predmet: "Plod I, Jezgro", Olga Jančić, 1967,
poklon grada Bajina Bašta 28. 09. 1979. godine

Snimljeno u Skoplju, 29. septembra 2016. godine
Trajanje: 5' 47"

Ja sam uspela da uhvatim jedan mali deo, pa i ne baš mali, šesnaest godina, tog socijalističkog perioda. Ne mogu da kažem da sam izašla sa traumama, čak imam i veoma lepa sećanja iz tog vremena. U mojoj porodici, između mojih roditelja, sestre i mene, postojao je neki osećaj ravnopravnosti, posebno u odnosu na to kako su se delile obaveze. Čak mislim da je moja majka imala izuzetno dominantnu ulogu, kao da je postojao neki matrijarhat. Dobijale smo od njih svu podršku u odlukama kako i gde ćemo se školovati, u odnosu na to kako smo sebe želele da vidimo. Svakako, postojao je i nekakav donekle konzervativan odnos u porodici, neka očekivanja, ali ne u odnosu na izbor profesije, što je veoma zanimljivo. Ja sam želela da studiram umetnost, to je bilo moje opredeljenje još od srednje škole, i imala sam snažnu podršku svojih roditelja. Ta se profesija nikada nije dovodila u pitanje, iako znam da među porodicama mojih bliskih prijatelja umetnost kao profesionalni izbor nije baš uvek široko prihvatana. Ali, možda su postojale neke tradicionalnije vrednosti u pogledu braka i porodice.

Onda je došlo do raspada Jugoslavije i otcepljenja Makedonije. U to vreme sam bila tinejđerka i kada sa ove distance razmišljam o tome ne mogu da kažem da je taj kraj sistema kod mene izazvao neke naročite traume. Ali mislim da se generacija mojih roditelja suočila sa ogromnim izazovom u odnosu na to kako će nastaviti dalje. Izgubile su se i devalvirale sve vrednosti u koje su verovali, sve ono što su gradili, sva sigurnost koja im je bila data u različitim segmentima društva, dakle i profesionalno i privatno i porodično. Imalo je to i pozitivne aspekte, Makedonija je konačno postala samostalna država, otcepila se od Jugoslavije. Mada, mislim da je i tu postojalo podeljeno mišljenje među građanima Makedonije, da li i kako da donesu tu odluku. Ali, politika onoga što je ostalo od Jugoslavije kao i rat koji se vodio na Balkanu nekako su odredili u kom će se pravcu građani odlučiti. Mislim da to otcepljenje nije bilo previše izraženo, da tu nije postojao veliki osećaj gubitka.

Moji roditelji su radili u fabrici, bili su inženjeri, radili su na rukovodećim funkcijama, i taj sistem je totalno kolabirao. Bez obzira na to kakvu su poziciju u fabrici zauzimali, ljudi su se suočili sa nepriznavanjem onoga šta su bili i onoga što su postigli, kako su funkcionisali u tim radnim odnosima, šta je to što su gradili. Bukvalno su bili izbačeni na ulicu. Moji roditelji su završili kao tehnološki višak, na uličnim štrajkovima. Mislim da je to psihički više pogodilo mog oca. Bilo je trenutaka kada nije znao šta da radi sa sobom, kako da izađe iz te situacije, iz te krize, kako da svojoj porodici obezbedi egzistenciju. Dešavalo se da ustane rano ujutru, kao onda kada se svaki dan pripremao za posao, da obuče odelo, stavi kravatu, da sedne za trpezarijski sto ispred faksa i telefona i da ne zna odakle da počne. Moja majka je počela da se plaši, da misli da će mu se nešto desiti, da će psihički popustiti, jer su neki ljudi takvu situaciju platili životom, odnosno, nisu mogli da prežive taj preokret koji se desio.

Ajla Buljubašić, 1985

Profesorka BHS književnosti

Predmet: Korpica od filigrana sa porukom, Omladina Sarajeva 1950.

Snimljeno u Zenici, 8. decembra 2016. godine

Trajanje: 1'52"

Ja sebe volim nazivati jugonostalgičarkom, iako nisam rasla u to vrijeme, budući da su me roditelji tako odgojili, u duhu komunizma. Ja i dan-danas imam sliku Josipa Broza Tita na svom zidu. Kroz razgovor sa roditeljima i ono što sam učila u školi kroz istoriju znam da je to vrijeme bilo, barem po meni, predivno. Svi su živjeli u duhu bratstva i jedinstva što danas, na primjer, nije slučaj. Zašto? Nažalost, i rat je morao da se desi, na kraju krajeva. Danas mladi nisu buntovni, ili barem nisu toliko. Mnogo je talentovanih mladih ljudi koji žele nešto da naprave, međutim jako im teško ide da ovdje opstanu, da pokušaju nešto da urade, tako da mahom bježe odavde. Ali, kakav smo mi narod, pa se volimo pohvaliti kad neko uspije u nečemu, volimo reći da je taj neko iz Bosne i Hercegovine, ili iz Hrvatske, ili iz Srbije, nebitno. Tako da je za mene taj period Jugoslavije bio mnogo bolji nego što je danas. Ljudi su bili jednaki. Danas već nisu. Zatrovani su, društvo je jako zatrovano – mržnjom, religijom, što je katastrofa. Iako se to možda ne primjeti, nego se više kao potura pod tepih. Mogu reći da je za mene Jugoslavija nešto što danas Evropa pokušava da bude, samo što je tada jedan čovjek vladao Jugoslavijom, a danas ih ima mnogo više i nekako ne mogu da se u svemu tome dogovore.

Varja Đukić, 1962

Glumica

Predmet: Plaketa – skulptura Dubrovnik, Dubrovačke ljetnje igre svom Pokrovitelju povodom 25. obljetnice pokroviteljstva i 30 godina festivala, 10. srpnja 1979. godine

Snimljeno u Podgorici, 10. avgusta 2016. godine

Trajanje: 4' 44"

U prostoru gdje sam se rodila, u porodici u kojoj sam odrasla, pojam Jugosloven bio je nešto što smo prilikom izjašnjavanja smatrali normalnim, da kažemo da smo Jugosloveni. Rođena u Zagrebu, do Podgorice sam putovala vozom i pritom je bilo sasvim normalno da sve te prostore cijele bivše Jugoslavije nekako doživljam kao svoje, lične. Ono što sam kao dijete preko medija mogla da čujem bilo je vrlo integrativno. Imala sam ideje o svim prostorima i gradovima. Takođe, muziku koju sam slušala, slušala sam bez razlike ko su autori te muzike. Dubrovnik je u sred tog jugoslovenskog prostora zaista bio poseban pojam. Znali smo da mu je kroz istoriju pripadala jedna vrsta modela države-grada. Znali smo da je i u tadašnjoj Jugoslaviji, i ne samo Jugoslaviji već i u Evropi i svijetu, bio neka vrsta civilizacijske prijestonice svih ovih stoljeća koja su nas vezivala do savremenog doba.

Dubrovačke ljetnje igre su za mene kao dijete predstavljale neku vrstu krune onoga što me privlačilo. Znala sam da je to slavje jednog zenita vremena u kojem umjetnici, zajedno sa svim ljudima koji iz cijelog svijeta dolaze u Dubrovnik, slave nešto što su pozorišna dijela. Jako sam voljela predstavu za koju sam kao srednjoškolka čula da se igra na Dubrovačkim ljetnjim igrama, „Hamlet“, u režiji Ljubiše Ristića. Sjećam se i ko je igrao. Pratila sam sve što se dešavalo. Kasnije u mom pozorišnom, profesionalnom životu Dubrovnik je, nažalost, zato što nisam imala prilike da sa bilo kim tamo radim, ostao neka vrsta nedodirljivog prostora koji me i danas veže za sve one vrijednosti koje je baštinila Jugoslavija. I to ne samo u smislu nekakve integracije i onoga što smo mogli da radimo u teatru, onome što je bila esejistika na temu lgaru, onome što je bila muzika koju su te Igre na neki način prezentirale kroz dijela savremenih muzičara i umjetnika, već je ostao i neka vrsta pojma da ono što kao cijela jezička kultura baštinimo ima svoje utočište u tom drevnom gradu i toj ideji slobode. Tako da kada sam kasnije dolazila u Dubrovnik, uvek sam znala gledajući predstave, a gledala sam svjetske autore i svjetska dijela, da i oni baštine ono što je prethodilo toj istoriji – državno-prosvetiteljski sistem koji je Jugoslavija njegovala, na čelu sa drugom Titom, na kojeg se ova plaketa i odnosi. Čini mi se da je Dubrovnik u to vrijeme zaista produkovao nešto što mi djeluje da je adekvatno ideji o budućnosti cijele te zajednice, koja nažalost nije uspjela da se zahvaljujući tim dijelima sačuva.

U vremenu koje je uslijedilo nakon rata uslijedio je period velike ekonomske krize koja je onemogućila onu vrstu saradnje na talasu naših potreba. I danas, neovisno od toga šta javnost možda zna, ili koliko mediji prenose ili ne prenose, ta zajednica i dalje egzistira i to vrlo intenzivno. Ona je nešto što integriše ljude koji se bave umjetničkim stvaralaštvom, i tako će ostati zauvijek zato što mi imamo zajednički jezik, bez obzira kako ga zovemo, koji povezuje sva ta djela koja su nastala i prije perioda raspada Jugoslavije. Mi u perspektivi ne vidimo ništa drugo osim mogućnosti da i dalje na tom jeziku, na tim jezicima stvaramo i da stvaramo lično,

Varja Đukić nastavak

u sadejstvu, u saradnji sa umjetnicima, bez ograničenja, prije svega sa onima koje razumjemo u bilo koje doba dana i noći. I čitajući i gledajući, slušajući, mislim da ta zajednica ima i te kako perspektivu. Jedino što nas negdje ugrožava je vrsta ograničenja koje se tiče veće prilike da pripadamo jednom bogatijem društvu.

Nikola Gelevski, 1964

Publicista, izdavač

Predmet: "Rodna kuća druga Tita", Stojan Aralica

Snimljeno u Skoplju, 29. septembra 2016. godine
Trajanje: 4' 33"

Moja asocijacija za razgovor je bila slika, zapravo, ime slike, „Pogled na Titovu rodnu kuću“ ili tako nešto. Ja Jugoslaviju nisam voleo upravo zbog tog kulta ličnosti. Bio sam mlad, iako ne toliko mlad kada se Jugoslavija raspala, tako da mislim da su mi osećanja i zaključci zreli. Ta asocijacija nije mi prijatna jer me vodi baš u to – u idolatriju Tita, u ono što mi se baš nije sviđalo kada sam bio mlad, i to osećanje je valjda počelo još u gimnaziji. Taj deo Jugoslavije, ta neprikosnovenost Tita nije mi se dopadala, ali mi se većina drugih stvari u toj zemlji veoma dopadala, naročito u odnosu na sadašnjost i naročito u svetlu ovih proteklih dvadeset godina.

Na kraju je, između ostalog, i to obožavanje dovelo do baš žestoke provale mržnje. Nema to veze samo sa obožavanjem Tita, ali za nekakv zreo građanski koncept društva obožavanje verovatno nije najprihvatljivija ideologija, odnosno, opcija. Obožavanje, inače, forsiraju nacije, i zato mislim da su ova društva sada mnogo lošija. Tada smo obožavali samo Tita, a manje-više smo imali prava da kritikujemo, barem u toj zreloj fazi SFRJ, i sistem, i partiju, i kulturni model, i koncept centralizacije, decentralizacije, i sve to. A sada, pod ovim talasom obožavanja nacije horizonti za kritiku su nam veoma ograničeni. Kada kritike i ima sama nacija ne sme da se kritikuje što praktično znači da ne smeš da kritikuješ ni čitav aparat u ovim novim zemljama-palankama, zato što one i poživaju na toj idolatriji nacije, odnosno nacionalizmu. Tako da je prostor za neku suštinsku kritiku sužen, a i kad je ispoljavaš, kad je artikulišeš, ona bude često besmislena i gluva. Više ne postoji prostor u kome nekakva kritika ima smisla, ili razmišljanje o ideologiji, o državi, o svemu tome. Zato su ove nove zemlje, da parafraziram Konstantinovića, zapravo, palanke, a postoji i onaj izraz „banana-države“. One su nekakvi obični imperijalni post-prostori za proboj onog najjeftinijeg Zapadnog kapitala i nuđenja najjeftinije moguće radne snage. Barem je tako ovde, u Makedoniji. Ovde su radnici manje plaćeni čak nego i u Kini i Vijetnamu, što je prosto neverovatno i frapantno.

Te nove palanke su zapravo čeda mržnje. Na tome su porasle, sa tom ideologijom nekako odrastaju, neguju se i zato su mi i odvratne. Odvratna mi je i moja zemlja, a manje-više vidim da su slični procesi i u bivšim bratskim republikama. To je ono što je sada drastično gore nego tada. Takođe, ekonomski model, uopšte privreda, radnici, pa i ovaj kulturni model u okviru tog opšteg privrednog modela. Ideologija, takođe. Ideologija kosmopolitizma, bratstva, solidarnosti neuporedivo mi je privlačnija i normalnija za život nego ove nekakve narcističke provale mržnje i apologije sebičnosti, egoizma i veoma, veoma uskih vidika.

Bogić Bogićević, 1953

Političar, član Predsedništva SFRJ između 1989. i 1991. godine

Predmet: Keramički tanjir izrađen povodom nominacije za XIV zimske olimpijske igre u Sarajevu, Muhamed Kadrić Hamo, poklon autora, 4. mart 1980. godine; na zadnjoj strani je posveta: „Drugu Titu – najvoljenijem čovjeku na ovome svijetu, geniju ljudskoga roda, ocu jugoslovenskih naroda i narodnosti, ocu nesvrstanog pokreta – čovjeku koji upali baklju slobode, mira, sreće, humanizma. Uvijek, vječno – najstarijem i vječno mladim! Tvoje djelo – dragi družo Tito – biće meni putokaz u lijepa polja umjetnosti – koja treba da je u službi čovjekovoj – i zato ti od sveg srca dajem – za tvoju kolekciju – prvi keramički suvenir – tanjir posvećen budućim zimskim Olimpijskim igrama Sarajevo - moje djelo - odnosno tvoje djelo. Moraš ozdraviti! Vječno živi voljeni Tito!“

Snimljeno u Sarajevu, 10. decembra 2016. godine

Trajanje: 5'29”

Sadržaj o kojem govorim napisan je 1980. godine i izražava osjećanja najvećeg broja ljudi u Jugoslaviji. Događa se to uoči Olimpijskih igara u Sarajevu i umjetnik upravo govori o svim prednostima Jugoslavije kao optimalnom rješenju za sve njene građane, sve njene republike i narode. Treba reći da je to prva socijalistička zemlja koja je dobila zimske Olimpijske igre, a da je nije bojkotovao ni Istok ni Zapad. Da je to Jugoslavija na najjužnijoj tački Evrope i grad Sarajevo koji su dobili zimske Olimpijske igre, iako nisu imali tradiciju olimpijskih ili zimskih sportova. Tada smo u Sarajevu imali samo dvoranu Skenderija i olimpijsku planinu Jahorina. I uprkos svemu tome, ove igre su proglašene za najbolje do tada organizovane olimpijske igre na svijetu.

Bez obzira što iz tog vremena pamtimo i jednopartijski sistem, i verbalni delikt i suđenje za psovke i slične stvari, i što pamtimo redove za benzin, za deterdžent, kafu i slično, mi smo imali mnogo uređenih stvari. Recimo, imali smo jedan od najvrednijih pasoša na svijetu koji je bez viza otvarao sve granice i sve države. Ljudi su putovali. Nismo se mogli uporediti sa zemljama takozvanog “realnog socijalizma” koje to nisu imale. Imali smo jednu antifašističku tradiciju i sve gradili na antifašizmu. Imali smo i druge prednosti za onog ko je znao i umjeo da prigrli bogatstvo različitih kultura, religija, nacija i običaja. Sve te prednosti, nažalost, danas nismo zadržali. Uzeli smo i razvijali ono što nije bilo dobro. I tada je bilo i korupcije i zapošljavanja preko veze i bilo je mnogo drugih stvari koje nisu bile u skladu sa nekim demokratskim tradicijama socijalnih država kao što su to one na sjeveru Evrope – Norveška, Švedska i Finska, kojima smo težili. Mi danas formalno imamo slobodu, ali podsjetio bih vas da je već davno, mislim Dostojevski rekao, prvi put kad ljudi dobiju slobodu a nemaju sigurnost, oni će jedva čekati da tu slobodu poklone nekome. Znači, mi danas nemamo sigurnost, mi danas nemamo radno-pravne odnose koje su imali radnici u Jugoslaviji, pa kakav-takav godišnji odmor su imali, i nisu imali iznad sebe tajkune i novokomponovane bogataše koji ih sve više iskorištavaju. Ovo se ne odnosi samo na domaći teren već liberalni kapitalizam hoće, želi i sve više vlada svijetom. I svi oni koji imaju kritički odnos prema tom i takvom globalizmu nažalost se proglašavaju teroristima.

Bogić Bogićević nastavak

Oni koji su razbuknuli nacionalističke strasti, nasilje, mržnju i strah među ovim ljudima bili su upravo njihovi lideri, a ne drugi narodi i oni ljudi koji imaju drugačije ime i prezime. I zato smo platili tu krvavu cijenu manipulacije i nekih bolesnih, neostvarenih ambicija i projekata kao što su velikodržavni projekti koji se nisu mogli realizovati na ovim prostorima bez promjena granica, a promjene granica značile su, nažalost, krvave ratove.

Ognjislav Slunjski, 1951

Pravnik

Predmet: "Bosanski predeo", Radenko Mišević, poklon fabrike "Soda", Lukovac, 1960.

Snimljeno u Banjaluci, 7. decembra 2016. godine

Trajanje: 3' 03"

Pokloni Josipu Brozu asociraju uspomene na jednog velikog čovjeka, na jedno fino vrijeme, divno vrijeme, koje smo mi, barem moja generacija '51, proživjeli. Mi znamo za jedno fino vrijeme, jedno druženje, jedno slaganje. Ja sam ostao uvijek nostalgičar, ja ne mogu da mislim da pojedini narod ... Za mene su svi narodi dobri, u svakom narodu ima i dobrih i loših ljudi. Ovu našu sadašnjost, to su napravili drugi. Mi smo bili jedna Jugoslavija, jedno fino društvo, koje je imalo i socijalnu sigurnost, rast, budućnost za omladinu. Mi smo danas sve to pogubili. Omladina ne zna šta će kad završi fakultete, mi stariji preživljavamo, otišli smo u penzije koje su minimalne, gdje se borimo za neku čistu egzistenciju, nemamo mogućnost da pomognemo svojim mlađima kao što su nama pomagali naši roditelji. Jesu bila druga vremena.

Ovo što se desilo, to je strahota i ja ne mogu nikako da se pomirim sa činjenicom da mi više nismo jedna Jugoslavija, a da smo nekada, od Đevđelije do Triglava bili jedni – išli smo, putovali, družili se, niko nam nije smetao. Standard nam je bio evropski, danas nam je ispod Albanije. Ovo u Bosni, što žele sad od nas ponovo da naprave malu Jugoslaviju – ne ide, jer smo mi ekonomski iscrpljeni. Da smo ekonomski jači, to bi se lakše prevazišlo. Mi danas gledamo samo sukobe političara, ne gledamo udruživanje u ekonomiji, u kulturi, u sportu, u svim tim granama. Kada gledamo reprezentaciju Bosne i Hercegovine u pojedinim sportovima, rijetko je da nađete ponekog Srbina, većinom su Muslimani i Hrvati u tim reprezentacijama, što je žalosno. Mislim da je nama slaba perspektiva ako ekonomski ne ojačamo. Ako ekonomiju dignemo na jednu razinu, tada će nacionalni spletkaroši da izgube svoju moć. Imamo pametne mladiće, pametne ljude, imamo inteligenciju koja može da sve to povede, a međutim ta inteligencija još uvijek spava. Još uvijek plivaju oni koji mute vodu, a ne oni koji je bistre. Oni koji ne gledaju na ujedinjenje, već samo gledaju razjedinjenje. Što više mržnje, njima je bolje. Oni profitiraju, a mi, svi ostali građani, životarimo.

Miroslav Grčev, 1955

Arhitekta, grafički dizajner, karikaturista

Predmet: Orden Jugoslovenske velike zvezde

Snimljeno u Skoplju, 30. septembra 2016

Trajanje: 8' 22"

Ordeni u bivšoj jugoslovenskoj federaciji bili su opšteprihvaćeni, narod ih je voleo i cenio, ne zbog njihovog dizajna koji je bio sjajan, to mogu da kažem kao profesionalac, već zbog toga što je pogled na to ordenje i na te simbole asocirao na istorijsko herojstvo, na vrednosti slobode, bratstva, jedinstva, i onih opšte ljudskih vrednosti solidarnosti, međusobnog kulturnog podržavanja i obogaćivanja. Mislim da je u ovom posle-jugoslovenskom periodu, koga čak pežorativno nazivaju period post-socijalističke tranzicije što je izraz koga se intimno gadim, u sve zemlje koje su nastale nakon raspada Jugoslavije ugrađen jedan diskontinuitet. Neka pogrešna, kulturno vrlo štetna misao da je najvažnije da novim simbolima utvrdimo diskontinuitet sa Jugoslavijom i jugoslovenskim kulturnim, umetničkim i simboličkim nasleđem. Da bi taj diskontinuitet bio upotrebljiv u ovim današnjim situacijama, naročito u poslednjih petnaest godina, postalo je zabranjeno sećanje na Jugoslaviju. Već devedesetih godina se utvrdio jedan isto tako pogrdan naziv kojim se svako sećanje i svako upoređivanje sa našom sopstvenom prošlošću u okviru jugoslovenske federacije naziva staračkom ili boležljivom jugonostalgijom. I ta jugonostalgija na jedan određeni način bila je zabranjena. Kod nas je još uvek zabranjena i kombinovana je sa neistorijskim, potpuno reakcionarnim, čak maloumnim i štetnim stavom da je ono što se dešavalo u Jugoslaviji pokriveno jedino znakom komunizma koji je u novoj, danas globalnoj, neoliberalnoj paradigmi nazvan izvorom svih zala dvadesetog veka. Znači, pravi se jedan istorijski revizionizam koji omogućava ovu stvarnost koja nam se praktično svima na teritoriji Jugoslavije dešava, stvarnost koja ne samo što je danas loša nego je gora iz dana u dan, omogućava regres i rastakanje nekad modernističkih, naprednih, u svakom pogledu moćnih vrednosti, bilo da se radi o razvoju gradova, o razvoju arhitekture ili urbanizma. Danas imamo procese propadanja. Ono što je najstrašnije jeste da to propadanje, u stvari, podrazumeva i uništavanje svih sećanja na Jugoslaviju, na vreme u kome smo imali privilegiju i čisto slučajnu istorijsku radost da živimo u Jugoslaviji. Naša sećanja o tome da je tada bilo bolje su zabranjena, jer omogućavaju da se prostim upoređivanjem utvrdi da je danas svaki dan gori nego naši dani koje smo živeli tada. Tako da nas simboli kao što su jugoslovensko ordenje ili druge državne insignije, ali i sve ono što je izgrađeno u Skoplju, podsećaju na to doba. Ta disproporcija i slika povratnih istorijskih procesa je tako bolna, tako očigledna, mi imamo jedan izraz – oćebina, koja bukvalno razara pogled.

Mi Makedonci se danas vraćamo u prenatalno doba, u doba pre nego što je makedonska država krajem Drugog svetskog rata bukvalno izmišljena, osnovana u okviru Jugoslavije. Prvi put je u njoj emancipovana i makedonska nacija i makedonska kultura, makedonski jezik, svi makedonski simboli, sva umetnička dostignuća. Danas je to zabranjeno. Danas se mi na nivou nacije, u jednom užasnom nazadnjačkom društvenom procesu samoponištavanja, prebacujemo u prenatalni period Makedonije, negde u vreme oko Prvog svetskog rata kad su ovde harale svakojake bande, ljudi koji su imali svoje ideje oko toga ko, šta i zašto ovde treba

Miroslav Grčev nastavak

da živi. U to doba niko nije sanjao da će se jednog dana tu, u okviru jugoslovenske federacije, u pravom smislu reći roditi nova kultura, novi oslobođeni i emancipovani narod koji je uspeo za 45 godina i na umetničkom i na naučnom i na kulturnom polju da ostvari svoju kompletnu definiciju, i grafičku i simboličku, umetničku, arhitektonsku materijalizaciju. Danas na to doba mogu da nas podsećaju ovi artefakti koji su tako oprečni, tako bolno suprotni svemu ovome što sada gledam u svojoj okolini, u svojoj stvarnosti, a naročito u centru makedonske prestonice.

Marko Špadijer, 1938

Publicista i književnik, bivši predsjednik Matice Crne Gore

Predmet: 100.000 godina istorije Crne Gore (arheološke iskopine), poklon Nikšića Titu

Snimljeno na Cetinju, 11. avgusta 2016. godine

Trajanje: 7' 31"

Sad smo slavili hiljadu godina Jovana Vladimira, Dukljanske države, i to pokazuje da u odnosu na 180 do 200 hiljada godina tih hiljadu godina, iako su velika etapa i razdoblje, predstavljaju tek mali segment trajanja života na ovom prostoru. To je 1000 godina trajanja državne organizacije na ovim prostorima. To je 1000 godina državnog kontinuiteta, kulturnog i drugog, sa svom dramatikom istorije koja se ovde odvijala. Raznorazne seobe naroda, kretanja, sukobi, mjenjanje državnih granica, raznorazni kulturni uticaji: istok, zapad, islam, pravoslavlje. Dakle to je bilo jedno mješanje stranih civilizacija, kultura, država, velikih i malih carstava i u tom čitavom galimatijasu, vremenskom i svakom drugom, nalazi se ta mala Crna Gora. Crna Gora koja baštini kontinuitet Duklje, Zete i na kraju Crna Gora od Balšića. To je jedna mala država i pokazuje se kao slamka među vihorima, kao jedan segment, ali koji se relativno dobro održao u svim tim burama istorije, koji ima svoju istoriju, svoju kulturu, svoje simbioze koje se tu dešavaju u tim sudarima i sukobima ili preprljanjima kulture.

Crna Gora ima tu dramatiku XX i XXI vijeka. Ona je ušla u XX vijek kao samostalna država. Kada je formirana Jugoslavija ona je izgubila svoju državnost, i to je jedna od tih specifičnosti Crne Gore, ali je dobila mogućnost da u toj zajednici iskaže svoje istorijske i druge specifičnosti. U prvoj Jugoslaviji do '45. godine ona to nije imala, ona je bila bezimena, izgubljena, prepuštena brisanju istorijskog koda. U novoj socijalističkoj Jugoslaviji ona je vratila neku vrstu državnosti i mogla je da se identifikuje kao jedan i nacionalni i kulturni i svaki drugi identitet koji je stvarao novu vrstu države u okviru Jugoslavije. I tu je zahvalnost Crne Gore, ako mogu govoriti ja u ime Crne Gore. Svakako mogu govoriti o procesu u kome je Crna Gora, u okviru socijalističke Jugoslavije, dobila šansu da izgradi institucije, da vrati identitet, da dobije ravnopravnost u okviru Jugoslavije i da svoje kulturne i druge vrijednosti komparira i prožima sa drugim narodima u Jugoslaviji i van nje. U tom smislu za Crnu Goru je Jugoslavija bila izuzetno korisna ili potrebna. Pomoć Jugoslavije bila je neophodna da se Crna Gora održi, da napreduje i, da kažem uslovno, postane samosvjesna.

Međutim, 1990. godine čitav taj sklop okolnosti oko rasturanja Jugoslavije zatekle su Crnu Goru uglavnom nespremnu i bez nacionalnog programa. Ona je vezivala svoju sudbinu za Jugoslaviju, kasnije za Srbiju. To su ostaci onih starih vremena, što je dobro za Srbiju dobro je za Crnu Goru, što je dobro za Rusiju dobro je za Crnu Goru. U tom smislu je ona bila pomalo izgubljena u tim ratnim vihorima i pristala je da se obezliča, da postane dio toga srpskog projekta, te velike Srbije namjesto Jugoslavije, a sve pod geslom da se čuva Jugoslavija, da se čuva njena celovitost.

Tu se onda budi nacionalna svijest i počinje da raste samouvjerenje, pošto se Jugoslavija raspala na djelove, na države, da Crna Gora može da postane suverena

Marko Špadijer nastavak

kao i druge države, to jest, da na početku XXI vijeka vrati svoj suverenitet koji je izgubila početkom XX. To se desilo, srećom po nas, bez krvi, bez rata, referendumom i to je jedan demokratski put.

Postoji potreba za objedinjavanjem jugoslovenskog prostora, što ga sad bezlično zovu Zapadni Balkan, i da se to iskustvo zajedničkog života od preko sedamdeset godina obnovi, da se ti pojedinačni identiteti povezuju, da se prepliću. Jer ni jedna od tih država nije nacionalno homogena, ona ima unutar sebe druge nacije i ako ne bude jugoslovenski elemenat nadnacionalnog jako potenciran onda će dolaziti do jačanja nacionalizama, onda ćemo se pretvoriti svi u provincije. A ako budemo držali do sebe, to je taj nacionalni ponos, ali se i povezivali na jugoslovenskom prostoru, postoji šansa da ovaj prostor, prostor Balkana, prostor Jugoslavije, dobije neku novu koheziju. Uvjeren sam da više nema političke šanse da budemo jedna država, to eventualno može biti u okviru Evropske Unije ako svi budemo tamo kao dio tog jednog projekta, ali politički više nema obnavljanja Jugoslavije. Međutim, kulturno ima šanse jer, koliko vidim, i u drugim sredinama svi žele da se povezuju, da se dokazuju na širem prostoru. Po meni je to šansa kulturne reintegracije ovog prostora. To je jedina šansa i jedina koja je plemenita, jedina koja ne svađa nego stvara dobre odnose.

Ljubomir Frčkoski, 1957

Profesor prava, pisac prvog Ustava Makedonije

Predmet: „Jajce”, Ismet Mujezinović (ulje na platnu, 64x95 cm),
poklon Narodnog odbora grada Jajca, 29. novembra 1953. godine

Snimljeno u Skoplju, 30. septembra 2016. godine

Trajanje: 4' 55”

Pogled Makedonaca na iskustvo SFRJ je pun anksioznosti, lutajuće konfuznosti i nelagode. Sa ove distance nepopularno je pričati i komentarisati svoju nezavisnost koja je arhetip dostojanstva i realizacije nacionalističkih fantazija, i to je tako verovatno kod svih nacija. Ali istovremeno Makedonci nemaju loše sećanje u vezi života u SFRJ, u vezi koncepta, ideja i balansa nacionalnih mitova i politike. Ta konfuzija je, lakanovskim rečnikom rečeno, podela libidalne ekonomije makedonske nacije. I ona se različito razrešava, posebno u antagonističkoj sferi politike. Ovaj mit koji mi danas živimo je nekakav desničarski utopijski mit koji kreira rupu u sećanju, zaobilaženje ideje i iskustva SFRJ zbog neprijatne činjenice da su, za razliku od drugih krupnijih nacija u SFRJ, Makedonci praktično ključni konsitutivni čin stvaranja svoje nacionalne države napravili zajedno sa federacijom. Sada ta paradoksalnost izjeda purizam nacionalističke desničarske ideje jer je nemoguće istovremeno voleti nezavisnu nacionalnu državu koju su formirali komunisti '43. ili '45. godine u kontekstu Narodne pa Federativne Republike Jugoslavije. I to je ta rupa, ono što Lacan kaže *lack*, u sredini subjektiviteta ili rasprave o toj ideji. Onda se ona kompenzuje na jedan čudan način sa neurotičnim prisustvom ex-Yu muzike i likova, od turbo folka do pop estrade na makedonskoj sceni. Veza subkulture i kulture je kompenzativna, a i dalje čekamo na levičarski emancipatorski mit koji bi apsorbovao taj krupniji događaj stvaranja makedonske države zajedno sa SFRJ idejom, iskustvom, federacijom. Taj mit je u stvaranju. Levica uvek kasni jer je njen mit i komplikovaniji, baziran na nadanju, emancipaciji kritičkog pogleda prema sopstvenoj istoriji. Reverzibilno čitanje istorije stoji ispred njih, oni se bave nekakvim racionalnim diskursom gledanja na politiku. Potrebno je napraviti mitološki narativ u odnosu na makedonsku naciju koji bi bio levičarski, emancipatorski.

Nezavisnim državama nastalim raspadom Jugoslavije predstoji prolaženje kroz traumu ili prolaženje kroz fantaziju, opet lakanovskim rečnikom rečeno. Odnos prema zajedničkoj ideji i iskustvu, sa današnjeg aspekta gledano i znajući sve naše male, sitne, prljave nacionalističke tajne i gadosti, izgleda fascinantno. Ta struktura nacija, balansiranje u nacionalnom i u političkom pogledu, izgleda kao fascinantna projekat. To znači da nam predstoji reispisivanje naše zajedničke istorije, verovatno u nekom drugom kontekstu i sa nekim drugim balansom desnice i leve i njihovih mitova. To će biti uzbuđljiva situacija samoanalize i ugrađivanja tog iskustva u naša nacionalna iskustva.

Esad Bajtal, 1956

Filozof, sociolog, psiholog i politički analitičar

Predmet: Gobleni Biljane Kecman iz Banjaluke,
poklonjeno 1983. godine

Snimljeno u Sarajevu, 9. decembra 2016. godine

Trajanje: 4' 15"

Jedini koncept Jugoslavije koji se danas, dvadeset i nešto godina nakon njenog nestanka, može prevesti u jednu jedinu riječ – to je bio ljudski koncept. To je bila zemlja ljudi, i to je bio servis, država je uvijek servis, koji je radio za ljude. Drugog koncepta i drugog konteksta nema za objašnjenje onoga što je bilo i što je nestalo. To se ovim post-ratnim iskustvima samo sve više i više potvrđuje. Mi ovdje imamo neke BHS koncepte i kontekste, imamo kolektivističku logiku, a ljudi nema nigdje. Građanin je nestao sa javne političke scene. Nestao je čak u svom privatnom životu. Čovjek, građanin, prestaje postojati kao takav onog trenutka kada u svojoj kući ne može naći hljeba da jede, nego ga mora tražiti u javnoj kuhinji – odnosno narodnoj, pučkoj, kako se to ovdje imenuje u te dvije jezičke varijante. Tamo gdje čovjek ne može sam sebe da održava on više ne postoji, on je umro. Mrtvaci, živi mrtvaci hodaju ovom zemljom. To je bio nepoznat pojam u Jugoslaviji. I zato je to bio ljudski koncept i Jugoslavija je bila ljudsko društvo i ljudska država. Dakle, bez ikakvog sentimenta, bez ikakvog jugonostalgicnog otklona u ovoj priči – ovo je logička priča i nju pokriva post-jugoslovensko iskustvo.

Ti gobleni nisu imali ambiciju da budu umjetnički. Jedina ambicija je bila da budu poklon od srca, dar čovjeka čovjeku. To se poklanjalo čovjeku kojeg je taj narod volio. Dakle, gobleni nemaju nikakve veze sa umjetnošću, iako mogu imati ako se kao takvi pokažu. Svi oni koji sude s tog stanovišta zapravo bježe od stanovišta stvarnosti. Oni neće da razmišljaju šta su oni značili, o njihovom semantičkom smislu, njihovim semantičkim slojevima i porukama. Oni hoće bježeći u estetsko da zaborave etičko, i o tome se radi. Potisnuti etičko – nećemo raspravljati o pravdi, o životu, o pravima, o ljudskosti, o dostojanstvu – sve ćemo to zaboraviti, jer, zaboga, ovo svjedoči o jednom kiču. Nije to tako. Gobleni nisu nastajali sa ambicijom da se napravi umjetničko dijelo, nego da se napravi dobro dijelo. Da se oda priznanje jednom dobrom dijelu, jednom dobrom društvu u kojem se sasvim ljudski živjelo. O tome se radi.

Javno mijenje, politički i javni prostor ne priznaju više univerzalne geste. Ovdje svi gesti moraju tačno biti projektovani u BHS formuli. Dakle to moraju biti ili bošnjački ili srpski ili hrvatski gobleni, moraju imati tu vrstu značenja. I ne samo gobleni, gobleni su univerzalni simbol za ono o čemu govorimo. Svaki iskaz mora biti etno ili klero definisan ukoliko ide prema javnosti. U vlastitim kućama i u vlastitim životima, ljudi još uvijek sanjaju ono što su imali kao stvarnost. Jer, svako normalan želi da živi. Politike je isuviše, pogotovu loše politike koja je prerasla u politikanstvo. Normalni ljudi i normalne žene bi i danas pravili i te goblene i takve vrste iskaza, samo nemaju šanse i nemaju dovoljno građanske hrabrosti da rizikuju da budu zbog takve banalnosti, želje za normalnim i univerzalnim, proskribirani u javnom prostoru i označeni kao neprijatelji ove ili one vrste.

Esad Bajtal nastavak

Negovati razlike, insistirati na njima, znači potiskivati čovjeka i ljudsko da bi se moglo vladati etno-podanicima. Etno-podaništvo, to je ključna vrijednosna kategorija u ovom trenutku, sa svojim negativnim predznakom u racionalnom smislu riječi, ali sa svojim najboljim predznakom na tragu onih koji sprovode aktuelnu politiku, na tragu njihovog vlastitog politikanstva.

Snježana Kordić, 1964

Lingvistkinja

Predmet: Album br. 1092, poklon Osnovne škole „Bratstvo i jedinstvo” iz Rijeke, maj 1972.

Snimljeno u Zagrebu, 28. januara 2017. godine

Trajanje: 4' 59”

Imam nekoliko asocijacija vezano uz opis ovog predmeta. Jedna je kult ličnosti, kult vođe koji se u osnovnim školama već usađivao, kada se mlade ljude uvježbavalo da slepo vjeruju autoritetu, a da ne uvježbavaju propitivanje i samostalno razmišljanje. Tako nastane upražnjeno mjesto u glavama za nekakvog budućeg vođu, koji ko zna kakva će svojstva imati, i koji onda može voditi mlade ljude, posle odrasle osobe, a da oni prema njemu nemaju kritički odnos. I vidjeli smo da je to kasnije i kod nas imalo gadnih posljedica. Također, kad se kaže „naš vođa“ - tu je ta kolektivnost u osnovnim školama još bila jako izražena i ta kolektivnost je ovdje i danas, ona je osnova svih naših nacionalizama.

Druga asocijacija vezana uz opis ovog predmeta je u vezi sa jezičnom politikom, kako je odnos prema jeziku i odnos prema pismu u Jugoslaviji bio daleko liberalniji nego što je to danas. Kako je danas sasvim drukčije, u stvari. Kada se pogeda u ono doba vidjećemo da su stranci, nezavisni istraživači sa Zapada, isticali jezičnu politiku u Jugoslaviji kao izrazito demokratsku. Kao jezičnu politiku koja je dosegla najveći mogući stupanj u vezi sa pravima manjina, u vezi sa pravima svih jezika i svih varijanata. I ne samo što su istraživači sa Zapada to onda isticali, nego i u najnovije vrijeme ističu da je u stvari jugoslavenska jezična politika u svojoj demokratičnosti predstavljala onaj stupanj kojemu danas teže sve države u Evropi, na Zapadu. Na primjer, u Jugoslaviji se u medijima koristilo 16 jezika. Nastava u školama se odvijala na 14 jezika. Na fakultetima se odvijala na 9 jezika. To je bila jedna od prvih država, ako ne i prva, koja je imala školske udžbenike na romskom jeziku. I najveći jezik Jugoslavije je bio demokratski standardiziran tako da je u svakoj od republika u kojoj se govorio norma bila prilagođena onome kako je na terenu, u toj republici bilo najproširenije, znači kakva je bila jezična upotreba. Danas se te stvari prešućuju. Danas se ne govori o tome, danas se jednostavno prikazuje jedna falcificirana slika jezične prošlosti. Iako je bila ravnopravnost jezika, ravnopravnost varijanata, iako su ovi podaci koje sam navela zabilježeni, njih se ne može čuti. Ne može se čuti u medijima, ne može ih se čuti u školama, nego naprotiv, tvrdi se da je to bila strašna jezična neravnopravnost, da je to bio jezični teror, da je to bilo nametanje jezika onog drugog naroda. Razne su funkcije koje to falcificiranje jezične prošlosti obavlja za današnje jezične politike. Jedna funkcija je ta da se vlastiti narod prikazuje kao žrtva uz istovremeno pripisivanje drugome narodu zlih svojstava. I time se, naravno, povećavaju emocije neprijateljstva prema drugome narodu. Time se povećava nacionalizam. Također, povećava se osjećaj nadmoći prema drugom narodu, a to je svojstvo nacionalizma. Opravdavaju se negativni postupci prema drugom narodu koji se danas vrše. A opravdava se i kada lingvisti vrše nametanja na planu jezika unutar istog naroda. Na primer, kada se zabranjuju uobičajene riječi jer nisu nacionalno podobne i zahtjeva se od ljudi da koriste neke zastarjele riječi, ili da koriste neke novosmišljene riječi, jer to je sad navodno nacionalno podobno.

Haris Jusufović, 1980

Profesor istorije

Predmet: Lutka (crnkinja ili Indijanka, napravljena od vunice), poklon Dečjeg vrtića "Dr. Mladen Stojanović", Sarajevo, za Titov rođendan 1962. godine

Snimljeno u Sarajevu, 10. decembra 2016. godine

Trajanje: 5' 17"

Zovem se Haris Jusufović, 1980. sam godište, rodio sam se za vrijeme Titove Jugoslavije i neka moja prva sjećanja vezuju se za sarajevsku Olimpijadu 1984. godine. Po vokaciji sam profesor istorije i radim već petnaest godina u školi. Predajem istoriju i građansko obrazovanje. Moja tema je interesantna, to je poklon lutkica, koja je crnkinja ili Indijanka, iz sarajevskog vrtića "Doktor Mladen Stojanović", poklon 1962. godine Titu za rođendan. Pa, interesantna je tema. Hajde da krenemo od početka: vrtića "Doktor Mladen Stojanović" više nema. Takva imena, velikih partizanskih junaka, u Bosni i Hercegovini više gotovo da ne postoje. Vrtići su promijenili imena. Zašto poklon 1962. godine? To je godina dana poslije Samita nesvrstanih u Beogradu i šalje se jedna poruka sarajevskog vrtića o otvorenosti jugoslavenskog društva poslije tog čuvenog Samita. Sada, kad bi uzeli tu djecu iz vrtića, na primjer, vidjeli bi da su to imena Selma, Mirza, Ana, Tanja, Stefan, Ivan, imena djece koja su stvarno pripadala različitim etničkim zajednicama. Danas to više nećemo vidjeti. Danas kada radite u školi i kada djeca u sarajevskim školama i vrtićima čuju za ime Stefan, Nemanja, Ivan ili Ana oni ostaju u čudu, oni su potpuno nenaviknuti na ta imena. I obrnuto, kada odete samo par kilometara dalje gdje moje kolege rade u Istočnom Sarajevu, i kad čuju ime Tarik ili Bakir, Aida, ostaju bez teksta. Danas, za razliku od tog vremena, djeca se ne poznaju. Djeca su potpuno razdvojena u te etničke, etno-konfesionalne zajednice i to traje, evo, već preko dvadeset godina. Sada dolazimo do te lutkice koja je poklonjena, i kažemo, u redu, bilo je to jednoulje, bila je to partijska država, jasno je. Bila je to država gdje su politički protivnici istinski bili i hapšeni i zatvarani od samog početka. A sada govorimo, danas u 2016. godini govorimo o pluralizmu, govorimo o otvorenom društvu, imamo demokratiju, glasamo. I sada postavljamo pitanje – a da li je to tako bilo? Jesu li tada djeca bila otvorenija prema različitostima, jesu li tada učenici bili slobodniji, jesu li tada prelazili današnje granice naših malih državica i normalno komunicirali međusobno? Ili danas vidimo kakvo društvo imamo, kolika je u stvari podjeljenost. Uvijek sebi postavljam pitanje koliko je ta priča o jednoulju bila tačna, a koliko sada vlada jednoulje u okviru jedne određene nacionalne, nacio-etničke zajednice. Eto, to bi otprilike bilo jasno za lutku, naročito što je žena. Danas, na primjer, iz vrtića bi mogao doći poklon našim nacionalnim liderima, to bi sigurno bila etnička Bošnjakinja, Srпкиnja, Hrvatica, Crnogorka. Ona, naravno, mora biti domaćica. Ona mora biti konzervativna. Ona mora biti odana porodičnim vrijednostima. Ona mora da poštuje patrijarhalizam i muževu zadnju riječ. Tako danas počinje vaspitavanje, tako danas društvo odgaja djecu. A tada imamo poklon koji pripada potpuno drugoj kulturi, religiji, rasi, pokazuje ipak otvorenost tadašnjeg jugoslavenskog društva, za razliku od ovih naših četiri, pet, koliko ih ima, malih etničkih zajednica koje danas, nažalost, živimo. Danas bi bio potpuno drugačiji poklon, u skladu sa ovim novim vrijednostima društva.

Božena Jelušić, 1956
Profesorka književnosti

Predmet: Maketa školske učionice, poklon OŠ Čurug, 21. maj 1957.
godine

Snimljeno u Budvi, 12. avgusta 2016. godine
Trajanje: 4' 47"

Od kada sam kao prvak prvi put ušla u školsku učionicu, do ove godine kad namjeravam da je napustim, prošlo je više od 50 godina. I moja prva učionica je bila pravo sigurno mjesto za život. Imala je drvenu peć i svi smo se grijali oko nje, to je bila neka duša učionice. Klupe su bile drvene, sve je bilo, što bi se danas reklo, organik. I bili ste nekako sigurni da iz te učionice možete pravolinijski da se krećete naprijed. Sasvim je bilo izvjesno da ćete vertikalno naprijedovati, da ćete iza sebe ostaviti lošije životne okolnosti a da ćete ući u neke bolje. Naravno, na zidu je bila velika fotografija podjeljena na četiri dijela: klasici marksizma i Tito. To je bio siguran svijet. Roditelji nisu sa nama pretjerano govorili ni o klasicima marksizma ni o Titu. Ponekad bi se možda neko od njih mogao okliznuti i bilo je lakše pustiti djecu da žive u tom sigurnom svijetu. I onda smo mi svakog 25. maja čerupali dvorišta Budve, čekali smo štafetu mladosti. To jeste bila jedna vrsta Uskrsa tadašnje zemlje. I nismo se pitali zbog čega i da li to tako treba. A učitelj je bio skoro poput narodnog heroja. Tako poštovan, tako cijenjen, tako značajan. Da je bilo drugačije govori činjenica da moj bukvar nije počinjao slovom A. To je bilo slovo O. Ni danas ne znam zbog čega baš O. Kako su došli na ideju da azbuka počinje slovom O, ali eto, prosto, tako je bilo. Kako je vrijeme prolazilo namještaj se mjenjao. Moja današnja učionica ima otučene radijatore i sve su klupe uglavnom od lošeg furnira, lošeg namještaja iz devedesetih godina. Ona nema tu dušu nekadašnje peći, nema naravno ni klasike marksizma na zidu, u pitanju su nacionalni grbovi. Držim da u Hrvatskoj stoje krstovi, možda će Stepinac biti tamo negde, možda će u Srbiji biti čiča Draža, ko zna. I možda to jeste jedan svijet u kojem postoji više prostora za slobodu i za drugačija čitanja, ali je definitivno svijet u kome i oni dobri orijentiri nestaju.

Kako su se stvari odvijale na loš način, tako se mijenjala ikonografija učionice. Polako su nestali klasici marksizma, zamijenile su ih isključivo Titove slike. Onda se desilo nešto čudno: u bukvaru koji je koristio moj sin osamdesetih godina, za slovo M ilustracija je bila mama, a za slovo T ilustracija nije bio tata nego Tito. I to je bilo čudno, Tito je zamjenjivao oca a izgledalo je sve gore i bilo je sve manje sigurno da je baš to svijet kojem želimo da pripadamo potpuno. Sve je više bilo mogućnosti da pobjegnute na zapadne stanice. Da uz tu svoju sigurnost učionice još negdje pogledate. Ali i dalje je u pitanju bila vertikalna pokretljivost.

I onda je devedesetih godina obavezni Titov pionir, umjesto narodnog heroja na jednoj od svojih stranica doneo prvog sveca. Tako su se polako klasici marksizma i Tito pretvorili u svece, u crkvu, i jedan totalitarizam zamjenio je drugi.

Što je ostalo isto u učionici nekad i u učionici sad? U stvari su ostala ista djeca i mladi, jer bez obzira koliko se oni mjenjali, a mijenjaju se u skladu sa orijentirima koje im pružate i koji su ili dovoljno čvrsti ili odveć labavi da bi ih negdje definisali, postoji nešto što mladost i djetinjstvo nose i postoji uvijek način da se približite i osjetite tu radost mladosti. Dakle, iako učionica više nije, figurativno rečeno, organik kao što je nekad bila, djeca i dalje jesu organik i sreća je biti u učionici.

Elizabeta Šeleva, 1961

Teoretičarka književnosti

Predmet: Servis za kafu, Bugarska, poklon Titu, radnici Varne,
15. jun 1948. godine

Snimljeno u Skoplju, 30. septembra 2016. godine

Trajanje: 6' 36"

Servis za kafu sadrži 6 šoljica i malih tacni. Toliko je bilo republika u bivšoj Jugoslaviji i sad taj servis koji postoji u Muzeju više ne postoji u životu. Sad je to rasparčani ili rasparani servis. Servis raspar.

Jugoslavija je vezana za uspomene, za nostalgiju, ali ne može ostati zatvorena i zatočena samo u tom registru pošto su postojale, i još uvek postoje, zajedničke spojne tačke kulturnog iskustva, kreativne saradnje, ljudskih veza, odnosa i potrebe da se neka prijateljstva još uvek održavaju, da se neka nova stvaraju. Tako da je vrlo zanimljivo i istovremeno dirljivo da bez obzira na to što se Jugoslavija raspala kao državna celina, kao sistem u nekom formalnom smislu, u nekom sadržajnom i suštinskom smislu još uvek se mogu naći primeri takve jedne multikulturalne saradnje, uvažavanja i dijaloga. Govoriću pre svega o svom ličnom primeru, odnosno učešću u jednom projektu koji me čini ponosnom i koji mi daje veru da je i nakon svih tih razaranja ostalo nešto vredno, ne samo pažnje nego i dostojno da bude i dalje sačuvano. Govorim o književnom časopisu „Sarajevske sveske“ koji je počeo da izlazi tik nakon završetka bratoubilačkih ratova i čije je sedište u Sarajevu, dakle u najrazorenijem i najpogođenijem gradu u svim ovim ratovima. I ta je saradnja u Sarajevskim sveskama obuhvatala, i još uvek obuhvata, redakcije iz svih nekadašnjih kulturalnih i književno-nacionalnih jedinica.

Ono što se danas u jednom EU žargonu uveliko podržava, i na neki način reklamira u javnom prostoru, a to je vrednost multikulturalnosti, uvažavanje drugoga, opšta deteritorijalizacija i slavljenje podvižnosti, zapravo je već postojalo, u manjem ili većem obliku, i tada. I to ne može da ne uzrokuje, kod mene lično, jednu vrstu osećanja da smo u nekim stvarima išli i pre vremena, govorim do devedesetih godina. Bez obzira na sve složene i ponekad nepravedne stvari koje su se i te kako događale, mislim da je srž same ideje konceptualnog jedinstva u suštini bila plemenita.

Sada je Jugoslavija utopija, odnosno, ako idemo po definiciji utopije, mesto koje ne postoji realno u ovom svetu. S druge strane mi imamo potrebe za utopijom da bismo mogli i dalje osmisliti svoje živote. Da bismo znali da idemo prema nekoj tački u budućnosti koja ne bi trebala da bude izjednačena sa sadašnjosti, još manje sa prošlosti. Jedna koleginica iz Hrvatske je rekla da ju je iznenadilo, zaprepastilo to da smo u vreme jednoulja, kako se tad zvao taj sistem, u stvari imali puno tih različitih utopija, a da nam one danas, u vremenu takozvanog višeumlja ili demokratije, u stvari sve više nedostaju, odnosno nema ih. Slično tome je rekla i jedna divna ruska profesorka književnosti kako je XX vek počeo sa utopijom, a završio se sa nostalgijom. Dakle, počeo je sa nadom u bolje sutra, u bolje mesto, a završava se u retro maniru odnosno u povratku na nešto što je bilo bolje i plemenitije od ovog sada.

Elizabeta Šeleva nastavak

I sasvim za kraj, ono što se događalo posle raspada ove celine je možda najviše pogodilo koncept identiteta koji je bio, i još uvek je poželjno da bude, redukcija takozvanih višestrukih porekla. Ljudi su se morali opredeljavati ili-ili, dakle ili sam ovo ili sam ono, ili sam crno ili sam belo, i to ide, na žalost, na štetu tog kulturalnog bogatstva koje smo imali. To je ono što ja zovem redukcijom naših identiteta. O tome je govorila i hrvatska spisateljica Dubravka Ugrešić, naime da ne bi mogla za sebe izričito reći kome identitetskom bloku pripada jer tako nešto ne postoji u njenom slučaju, jer je ona naprosto prirodno upućena na jednu hibridnu i višestruku vrstu identifikacije. E to je ono što mislim da je u ovom projektu bilo vrlo značajno, ne samo svest nego olakšanje i bogatstvo pripadati istovremeno ne samo jednom jedinstvenom nasilno inskribiranom identitetu.

Katarina Pejović, 1962

Dramaturškinja

Predmet: Plaketa – 100 godina Hrvatskog Narodnog Kazališta
i Srpskog Narodnog Pozorišta u Novom Sadu

Snimljeno u Zagrebu, 28. januara 2017. godine
Trajanje: 7' 09"

Predmet koji ste mi podarili u razmišljanje izazvao je čitav niz asocijacija, da li u koncentričnim krugovima ili u spirali ili u nekom stakato obliku, ne znam. Jako je teško odrediti zapravo oblik sećanja. Jer definitivno ta plaketa koja je posvećena stogodišnjici dva velika pozorišta, dva velika kazališta, Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu i Srpskog narodnog pozorišta u Novom Sadu, neminovno izaziva sećanje. Skoro da je to ceo moj životni vek. Ja sam se rodila godinu dana kasnije, i moram reći da mi asocijacije nisu tekle linearnim putem, a verovatno nikad i ne teku linearno. Prva asocijacija mi je bila, začudo ili možda i ne, na „Hrvatskog Fausta“. Verovatno zato što sama ideja da se jednom plaketom objedinjuje godišnjica dva pozorišta bivše zemlje odmah izaziva asocijaciju na hijatus, na šizmu, na rascep koji se dogodio koji je, ipak, jedan veliki deo mog života. Zapravo, ključni trenutak u mom životu pre i nakon kojeg ništa nije bilo isto. Tako je, verovatno, i ta asocijacija na „Hrvatskog Fausta“ bila zapravo asocijacija, odnosno sećanje na prvi trenutak u kojem sam ja postala svesna nekog hijatusa u kulturnom prostoru Jugoslavije. „Hrvatski Faust“ je doživeo premijeru u Jugoslovenskom dramskom pozorištu 1982. godine, te iste godine je bio praizveden u Hrvatskom narodnom kazalištu, ali u Splitu, i nikada nije bio izveden u kući u kojoj se zapravo događa. Cela radnja komada Slobodana Šnajdera događa se u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu. Do dana današnjeg taj komad nikad nije postavljen na tim daskama. Zašto, sam komad verovatno govori o tome, ali evo danas, kad sedim ovde u Zagrebu 2017. godine, dan nakon obeležavanja sećanja na holokaust, gde na zvaničnu svečanost u Hrvatskoj nisu došli predstavnici Koordinacije židovskih općina hrvatske rekavši da ne žele da se uključe u zvanično obeležavanje tog datuma zbog porasta ustaštva u hrvatskom javnom prostoru, ja mogu samo da osećam neku strepnju kada pomislim na trenutak od pre skoro 35 godina u kojem su se javile tek naznake te tenzije, tog neraščišćenog, nerazjašnjenog, potmulog i zapravo nikad do kraja pročišćenog u jugoslovenskom kulturnom prostoru. A eto, ta plaketa je dodeljena, odnosno data je tim pozorištima u godini u kojoj je počeo možda i najveći procvat jugoslovenske kulture i uopšte nekog duha napretka u Jugoslaviji. Ja se odmah setim, kada neko kaže 1961. godina, Prvog samita Nesvrstanih koji se održao u Beogradu, setim se toga da je Ivo Andrić dobio Nobelovu nagradu za književnost te godine, dakle budućnost je izgledala blistavo. E evo nas tu danas.

Između ostalog je tu taj čuveni dodatak iz vremena Jugoslavije, a to je „pod pokroviteljstvom druga Tita“. To su, zapravo, kao neke magične reči koje su u to vreme značile da je nešto najvišeg ranga, da je nešto praktično nedodirljivo, da je nešto van svih kategorija i van svih dometa. Prva asocijacija je bila zapravo opet na momenat rascepa. Setila sam se slike Sarajeva 6. aprila 1992. godine, kada ljudi stoje, čekaju, gledaju, kasnije shvatamo da je to zapravo direktni prenos početka rata u Bosni, nacionalne vođe se smenjuju, govore svoje govore, tu je čak i Rade Šerbedžija koji pokušava nešto suvislo da kaže, i u jednom trenutku se pojavljuju rudari iz Zenice

Katarina Pejović nastavak

i među ljudima zavlada neko veliko uzbuđenje jer kao da su se zapravo pojavili neki pravi nosioci te ideje, toga da se mora ostati zajedno. I rudari iz Zenice hodaju u jednoj sabijenoj formaciji a na čelu je jedan rudar koji nosi veliku sliku druga Tita kao neku vrstu zaštite, štita, kao neki talisman. Tako i to pokroviteljstvo druga Tita zapravo kod mene uvek proizvodi sećanje na preovlađujući osećaj koji jeste postojao u Jugoslaviji, da je Tito talisman, da Tito štiti tu zemlju. Tako su na nas isto reagovali i ljudi iz vana. Kad god bismo bili negde u inostranstvu, sećam se da je jedno od prvih pitanja bilo šta će biti kad umre Tito, šta će se dogoditi. Pa evo, izgleda da on stvarno i jeste bio talisman, a mi nismo znali kako da proizvedemo magiju bez tog talismana.

Vraćajući se opet na plaketu i dve pozorišne kuće, moram da kažem sa velikim zadovoljstvom da ne zavisi sve samo od sistema. Ipak nešto zavisi i od pojedinaca. I u ovom trenutku, i Srpsko narodno pozorište i zagrebački HNK vode ljudi koji i te kako žele da komuniciraju, i te kako žele da budu u dijalogu, i te kako žele da se povezuju i da razmenjuju i vlastite produkcije i da stvaraju samim tim opet neki zajednički kulturni prostor. I jedino što zapravo želim jeste da takva jedna plaketa, kao neki pozitivni vudu, ostavi traga i u današnjem trenutku i da omogući ljudima, pojedincima, uprkos sistemu, da i dalje proizvode dinamiku koja će uvek donositi nešto bolje, nešto otvoreno i nešto novo.

Sonja Lokar, 1948

Sociološkinja, članica delegacije Saveza komunista Slovenije na XIV kongresu SK Jugoslavije januara 1990. godine

Predmet: „Novomeščanka (Žena koja pruža zlatno srce)”, nepoznati autor, srce je izrađeno od burmi koje su žene darovale, poklon žena Novog Mesta

Snimljeno u Ljubljani, 31. januara 2017. godine

Trajanje: 5' 47”

Predmet koji ste mi poslale me je, zapravo, potresao. Zlatno srce koje su stanovnice Novog Mesta dale predsedniku Titu, ne zna se tačno kada, verovatno davno, negde pedesetih ili šezdesetih godina. No, ono što je zanimljivo jeste da je to srce napravljeno od burmi kojih su se žene odrekle da bi Titu dale poklon. Prve asocijacije koje sam imala su bile vrlo negativne. Setila sam se kako su slične poklone dobijale neke druge, meni nimalo simpatične vođe. Recimo, Musolini, koji je ubedio italijanske žene da daju svoje zlato da bi on nabavljao oružje za napade na Eritreju i druge države. To je bila prva, veoma negativna asocijacija. Druga stvar nije bila toliko asocijacija koliko razmišljanje o tome da takav poklon simbolizuje ono što je u socijalizmu bilo uistinu pogrešno. On, naime, govori o kultu vođe i o običnim ljudima koji se odriču njima veoma važnih stvari da bi ih podarili tom vođi jer misle da on bolje od njih zna kako treba da žive, odnosno šta je za njih najbolje. Vođi koji će za njih da rešava njihove probleme. To, zapravo, nije nešto čime bi se socijalizam mogao dičiti i govori o tome kako taj eksperiment svakako nije vodio ka oslobođenju ljudi.

Sledeća stvar koja me je pozitivno iznenadila kod tog poklona jeste pitanje: šta, zapravo, simbolizuje činjenica da se žene odriču burme? One time poručuju nešto vrlo važno: da su svesne da im je socijalizam doneo neke veoma bitne stvari. Da im je, recimo, doneo pravo da se razvedu kada to one same žele. Doneo im je pravo da pohađaju školu i da izaberu koje god žele zanimanje. Doneo im je mogućnost da se zaposle i da su ekonomski nezavisne. Doneo im je i činjenicu da biti samohrana majka nezakonitog deteta nije više smrtni greh zbog kojeg će ih društvo stigmatizirati i njihova sredina progoniti. Njihova deca neće više biti kopilad, već će biti ravnopravni sa svom drugom decom oko njih. To su tako velike i važne stvari. Mislim da taj poklon na neki način simbolizuje zahvalnost što se to dogodilo. Ali, nedostajala je spoznaja da to nije došlo samo od sebe, već da su se žene za to izborile. Nije im to Tito poklonio. Njihova borba kao partizanki koje su umirale rame uz rame s muškarcima, kao bolničarki, kao snabdevačica te vojske – ona im je sve to dala. Nije im to Tito poklonio. Taj prsten kojeg se odriču da bi ga, u obliku srca, podarile vođi, sadrži odsustvo svesti da su se one same izborile za to i da imaju sva prava na to. Ukratko, nedostaje ono zbog čega smo, po mom mišljenju, u trenutku kada je socijalizam odlazio s istorijske scene, imali toliko problema s pitanjem: Šta sad? Šta će biti sa ženskom ravnopravnošću u novoj državi? U novoj državi je delovalo kao da je sve rešeno, pa se pokazalo da nikako nije bilo i da još treba mnogo borbe da bismo sačuvali stvari za koje smo se već izborili.

Istovremeno, taj simbolični poklon me je podsetio na još nešto. Ja mnogo radim sa ženama po celom svetu, između ostalog i u Ukrajini. U okviru jednog seminara sam trenirala ukrajinsku mladež na temu jednakosti polova i to upravo u trenutku kada

Sonja Lokar nastavak

je u Ukrajini započeo rat. Dobro znamo da su taj rat organizovala dva klana tajkuna koji su se međusobno sukobili. To su jako bogati ljudi, njih je šačica, dok je Ukrajina veoma siromašna. Ti bogataši koji su državu gurnuli u rat zarad vlastitih interesa sad nagovaraju žene da one – jer država nema novaca – plaćaju opremu za svoje muževe koji će potom biti poslani u rat na okupirana područja. I te žene, koje imaju bedne plate ili su nezaposlene, prodaju svoje dragocenosti da bi muževima kupile obuću, zaštitne prsluke i šlemove koji će ih braniti od najgoreg. I pomislila sam kako je tragično da se još uvek ništa bitno nije promenilo. Još uvek smo na samom početku borbe za društvo u kojem će žene biti ravnopravne i rat neće biti normalan oblik postojanja čovečanstva.

Žarko Marić, 1949

Preduzetnik

Predmet: Robot za računanje tablice množenja,
poklon učenika škole iz Litije, Loznica, za rođendan 1960. godine

Snimljeno u Zenici, 8. decembra 2016. godine

Trajanje: 5' 04"

Ja sam Jugosloven. Ta država više zvanično ne postoji, ali ona u kojoj bih trebao zvanično da se nađem kao pripadnik te države još nije formirana, ne mogu da se dogovore kako će da izgleda. I zato mene još nose inspiracije iz moje domovine, Jugoslavije. Na primjer, danas još uvijek postoji Muzej Jugoslavije u kojem postoje izložci koje su, u stvari, omladina, radnici iz onog doba poklonili Titu. Tada je poklon Titu bio nešto kao poklon Jugoslaviji. To smo smatrali istim. To je bilo 1956. godine prošlog stoljeća kada su uglavnom mladi nastojali da učestvuju u životu koji im je odgovarao i davao sigurnost. Željeli su da se na taj način iskažu pred sobom, pred drugima – imali su motiv. To su bili pionirski dani te države kada smo svi željeli da budemo učesnici u životu države. Sjećam se, upravo tih godina, '56. i dalje, počeo sam da shvatam svoju okolinu, da bilježim u svojoj svijesti ono što je važno i shvatio sam da postoji neka hijerarhija u tom društvu, da postoji neka organizacija, i da je najbolje poštovati je. Neću zaboraviti svoje prve dane u osnovnoj školi, prvi razred, i učiteljica nas pita koje smo narodnosti. Ja sam se zaprepastio, nisam znao šta me pita. I, srećom po mene, ispred mene u dnevniku bio je moj komšija, moj najbolji drug Kemal koji je rekao da je neopredjeljen. Meni je svanulo u tom momentu, znao sam odgovor i kad me je prozvala učiteljica rekao sam: „neopredjeljen”. Ako je Kemo neopredjeljen, onda sam to i ja. Takvi su nas osjećaji nekakvog zajedništva nosili kroz život cijelo vrijeme. I uvijek nam je pojam onoga gdje smo, onoga šta smo, bila ta naša Jugoslavija, naš predsjednik Maršal Josip Broz Tito. Učestvovali smo u sletovima koji su se organizovali 25. maja za Dan mladosti, koji je ujedno slavljen i kao rođendan našeg Tita. Ta slavlja su nas poticala da učestvujemo, da osjetimo to zajedništvo, tu snagu i uvijek smo bili radosni ako bismo uspjeli u onome što se od nas očekivalo. Danas mi stariji ne možemo baš da se snađemo u ovom sistemu, jer je taj naš predsjednik, naš Maršal Tito, danas proglašen za diktatora. Proglašen je od nekih koji i u toj Jugoslaviji nisu shvatali kuda vodi taj put pa su gledali, sad se to vidi, svoje interese i radili su na tome da se napravi raspad države. Tito je bio moćan jer su ga mnogi sljedili. Bio je harizma nekakvog Jugoslavena. I taj moćni Tito mogao je da ima imovine, milijarde, niko ga ne bi sprečio, i da to ostavi svojoj djeci. On jeste ostavio ogromnu vrijednost svojoj djeci – to je odgoj i to je dobro obrazovanje.

Žarko Puhovski, 1946
Filozof, politički analitičar

Predmet: Stilizovana zvezda s posvetom, Muštra Ivica, đak
Željezničkog školskog centra opće srednje škole, Zagreb, 1972.

Snimljeno u Zagrebu, 30. januara 2017. godine
Trajanje: 4' 53"

Predmet o kojem je riječ zapravo je višestruko dobar podsjetnik na narav totalitarizma. S jedne strane on slavi, privatnom odlukom jednog mladog čovjeka, jedan od prelomnih događaja zadnja dva desetljeća jugoslavenske egzistencije u kojima je počela serija obračuna sa dijelom nepoćudnih partijskih kadrova. Tito ih je najpre sam naveo na tu liniju ponašanja, a zatim ih je odlučio disciplinirati, odnosno preko njih pokazati ostalima u partiji i u zemlji kako se treba ponašati. S druge strane taj mladi čovjek šalje jedan dokaz ljubavi velikom vođi i to je ono što se gotovo uvijek zaboravlja čak i u ozbiljnim raspravama o biti totalitarizma. Naime, činjenica da totalitarizam počiva na ljubavi. Za razliku od diktature koja počiva na strahu i to je nešto normalno, logično, bojati se onoga tko ima najveću moć a to je diktator, totalitarizam polazi od toga da onaj tko ima najveću moć nije objekt straha nego ljubavi. I zato bit totalitarizma nije kao što se krivo misli koncentracijski logor, na koncu i SAD imaju koncentracijski logor u Gvantanamo pa ni sam Čomski verovatno ne bi rekao da su SAD totalitarni režim, nego je to masovna ljubav spram vođe. Dakle uspostavljanje jednog odnosa kojim se ukida razlika društva i države, privatnog i javnog i privatni osjećaji prelaze u javnost, postaju dio „javnog“, dakle „političkog“ diskursa i tako cementiraju moć vođe. Takvu ljubav pokazuje taj mladi čovjek koji je oduševljen Titovim govorom koji je došao glave hrvatskom nacionalističkom vođstvu. Ovo nacionalistički se može sa i bez navodnika tumačiti ovisno o interpretaciji. Dakle oduševljen tom sjećom glava u Karađorđevu, šalje znak ljubavi, zvijezdu sastavljenu od toliko djelova od šibica koliko je riječi Tito izgovorio u svojoj završnoj riječi. Ova sjeća glava je s jedne strane, naravno, kao napredak u odnosu na ranija vremena bila simboličke naravi, dakle niko nije ostao bez glave, a s druge strane u političkom smislu je bila doslovce likvidacija jednog broja ljudi koji su vodili hrvatsku alternativnu nacionalističku politiku. Tako je prije toga s takozvanom „Cestnom aferom“ likvidirano slovensko vođstvo, a nakon toga takozvani srpski liberali. Onda je ostalo jedno načelno vođenje države i partije, što je opet bio amalgam ili jedno te isto.

U tim vremenima, to se sve događa prvog i drugog prosinca 1971. godine u Karađorđevu, Jugoslavija se nalazi u svom zadnjem pokušaju da se restruktuiru i onda imamo, svjetonazorski gledano, dvije politički perverzne vrste procesa koji su toliko perverzni koliko je perverzna ljubav tog mladog čovjeka za velikog starog vođu koji se odlučio riješiti svih onih koji onemogućuju jugoslavenski samoupravni jedinstveni socijalistički put u bolju budućnost. Te dvije perverzije su sledeće: nacionalizam se razvija najpre kao partijski nacionalizam pa ga onda prihvaćaju i mnogi drugi izvan partije jer misle da je konačno došlo vrijeme da se nacije vrate u igru u Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji. Sve to zato što je partija nakon neuspjeha da se obračuna sa studentima 1968. godine ustanovila da je bila suočena sa ljevičarskom kritikom. Po prvi put je partija suočena sa ljevičarskom kritikom svoje pozicije i onda je automatski prešla na pričuvnu ili rezervnu legitimacijsku osnovu, a to

Žarko Puhovski nastavak

je bio nacionalizam. I počela je razvijati svoju nacionalističku potku političkog djelovanja koju su onda ljudi malo preozbiljno shvatili, pa ih je trebalo dovesti u red. S druge strane, kad su se obračunali sa svim tim hrvatskim, slovenskim i srpskim nacionalistima, ljudi koji su vodili Jugoslaviju u tom trenutku, a to su bili pre svega Tito, Kardelj i Bakarić, odlučuju da se izradi ustav iz 1974. godine koji zapravo više nije jugoslavenski već Jugoslaviju vidi kao sumu nacionalnih država i nacionalističkih politika. Time je krug bio zatvoren.

Kao što bi rekao drug Staljin, kadrovska politika je osnova svake politike. Zgodno je vidjeti danas na internetu da isto ime i prezime mladog čovjeka koji je 1972. godine iz Zagreba poslao taj objekt, ima jedan od vodećih HDZ-ovih političara u gradu Trogiru koji se oštro bori protiv komunizma. Da li je taj čovjek isti ili nije to je teško znati, ali nije nemoguće čak i da je ista osoba jer su se mnogi ljudi prekobicnuli, što bi rekli u Zagrebu, preko glave u tim godinama.

Marjan Šantić, 1960

Pomorac, planinar, ribar

Predmet: Povelja J. B. Titu, počasnom admiralu Bokeljske mornarice, Kotor, 5. 1. 1973. godine

Snimljeno u Kotoru, 12. avgusta 2016. godine

Trajanje: 4' 08"

Tito je 1973. godine dobio povelju Bokeljske mornarice kao njihov počasni član. To je jedno poštovanje za djelo koje je on uradio ne samo za vrijeme rata nego i posle rata. On je podigao zemlju iz ruševina. Podigao je škole, puteve, bolnice, aerodrome, hidrocentrale. Podigao je zemlju iz pepala. I njemu za to hvala. Da li je imao neke greške? Imao ih je, ali svaki čovjek ih ima. Šta se sad dešava poslije njegove smrti, čovjeka kojega je poštovao čitav svijet? Dešava se moralno posrnuće ovoga društva. To moralno posrnuće odobrava sadašnja vlast, pojedini ljudi koji imaju najveću moć. Oni dozvoljavaju i širenje droge, širenje kriminala i pucnjavu kroz cijelu Crnu Goru. Sada su mnogo značajniji ljudi koji imaju novac i sa tim novcem ispunjavaju svoje želje, ne da imaju sve što im treba nego da pokazuju moć nad ljudima koji su mirni, poštteni, časni, nad običnim narodom, običnim čovjekom. Taj običan čovjek pokušava da se bori sa nekim avetima, sa nekim vetrenjačama, ne može da sredi ništa ukoliko ne ide preko veze. To moralno posrnuće je toliko da je zemlja u haosu.

Ja volim Crnu Goru, ona je divna zemlja, ali ne mogu da shvatim da se u današnje vrijeme poštuje i cijeni ono za šta su se nekad gubili životi. Za čast, za obraz ljudi su ginuli. Danas, ko je veći kriminalac, da ne kažem veće govno, on je sve cjenjeniji i pošteniji u ovome društvu. I ti ljudi, na žalost, vladaju ovom zemljom. Stanje u mome gradu je katastrofalno. Ljudi se iseljavaju, svi oni koji su imalo poštteni i časni, koji drže do sebe, oni odlaze. Hoće mir, hoće ono što je nekada bilo. Ostaje samo ona ološ da vlada gradom koji ima takvu istorijsku jačinu, ljepotu, snagu. Koji je poznat u čitavom svijetu kao grad pomoraca, kao grad boraca, kao grad koji je iznedrio ljude admirale, filozofe, naučnike, ljude koji su nešto učinili za ovaj svijet. U današnje doba ovi ljudi poznati su u svijetu samo kao kriminalci. I to svijet prepoznaje, plaše se isto kao domaće stanovništvo, plaše se da žive u ovakvom gradu. Ovakav grad ne želi niko. Žao mi je što se ljudi koji bi trebalo da brinu o moralnim vrijednostima ovoga grada pridružuju zlim ljudima, korumpirani su, i čine sve ono što čovjek sa imalo obrazovanja i sa imalo obraza ne bi smjeo da čini.

Ivan Čolović, 1938

Etnolog, antropolog, osnivač, urednik i izdavač „Biblioteke XX vek”

Predmet: Predstava II zasedanja AVNOJ-a (minijaturne figure u boci),
Mata Dorić iz Banove Jaruge, Hrvatska, 29. 11. 1979. godine

Snimljeno u Beogradu, 23. novembra 2016. godine

Trajanje: 2' 25”

Majstorija sklapanja predmeta u boci, predmeta koji ne bi nikako mogli da uđu kroz njen grlić, predstavlja jednu vrstu narodnog modelarstva ili, može se reći, narodne umetnosti. Najčešće se u boci sklapaju brodovi, jedrenjaci sa razapetim jedrima, a danas se u prodavnicama etno-suvenira mogu naći boce rakije sa krstom unutra, kao srpski brend. Ima majstora koji danas prave boce sa padobranom, sa krstom, sa srcem. U svakom slučaju, danas se na internetu može videti koliko je ovo, da ga tako nazovem, etno-zipovanje rasprostranjeno. AVNOJ u boci svedoči o tome da je ova vrsta narodnog modelarstva bila rasprostranjena i u vreme kada je trebalo pokazati da narod voli druga Tita. I svedoči o tome da je AVNOJ u boci bio prikladan poklon Titu za rođendan. Takav se poklon pridružio drugim sličnim poklonima, maketama koje su bile makete raznih sprava, predmeta, oružja, tenkova, automobila, aviona, lokomotiva. Ono što je sve te makete, uključujući dakle i ovu maketu AVNOJ-a, činilo pogodnim da budu prezent, da budu poklon Titu, jeste to što su one bile ruketvorine, što su te makete zapravo napravili oni koji su poklon davali. I ova maketa AVNOJ-a svedoči o tome da je to bio poklon koji je napravio čovek iz naroda, čovek koji je to napravio svojim rukama, pa je kao takav, kao jedan ručno izrađen poklon određenog pojedinca iz naroda mogao da posluži kao svedočanstvo da je narod spontano privržen Titu i avnojevskoj Jugoslaviji.

Ilina Jakimovska, 1971

Etnološkinja

Predmet: Muške čarape, poklon od kuma Rista Kalevskog, 1955

Snimljeno u Skoplju, 29. septembra 2016. godine

Trajanje: 5' 02"

Želim da govorim o fenomenu darovanja koji je vezan za našeg nekadašnjeg vođu ne kao o pokušaju korupcije i reciprociteta, već kao o načinu intimiziranja sa njim, kao o nečemu što sada mnogo teže možemo da zamislimo kada mislimo o bilo kojoj aktuelnoj političkoj figuri ili šefu države. Ne pričam o onim poklonima koje je Tito dobijao od vladara kao što je bio i on sam, na kojima je trebalo i da uzvрати, u najmanju ruku, istom merom. Ponekad bi dobijao i bizarne poklone, kao što je poklon etiopskog cara Selasija koji mu je navodno poklonio 50 kg suvih šljiva kao afrodizijak. Sada ipak govorim o poklonima koje je on dobijao od "običnih ljudi", seljaka, fabričkih radnika, učenika osnovnih škola i tako dalje, koji su jednosmerni i ne traže, ne očekuju reciprocitet s njegove strane. U tom smislu, u etnološkom ključu, vunene čarape koje je dobio iz Makedonije, iz Ohrida, 1955. godine, veoma su zanimljiv poklon. Te čarape su zapravo jedan od dva para čarapa koje je dobio iz Makedonije. Zašto kažem da su zanimljive u etnološkom ključu - jer u narodnoj tradiciji, ne samo u Makedoniji već i u širem regionu, vunene čarape se ne daju krvnom srodniku već nekome ko je značajan član šire porodice i to u nekom obrednom kontekstu kao što su svadba ili krštenje deteta. Verovatno ih je i Tito dobio u tom kontekstu. Na taj način, onaj koji mu ih poklanja sa njim uspostavlja jedan željeni duhovni odnos, a u ovom slučaju se ne radi samo o pojedincu već i o čitavom kolektivu. Zna se da su čarape došle iz Makedonije i verovatno su Titovi saradnici, i sam Tito, ipak obraćali pažnju iz koje bivše republike kakvi pokloni dolaze i koliko ih dolazi. Verovatno je vođena nekakva statistika i ako nije bilo poklona iz nekog dela Jugoslavije, to je moglo biti prilično indikativno da se tu nešto dešava.

I ja sam preko darovanja pokušala sa Titom da uspostavam takvu intimnost. Naime, kada sam bila mala pet godina smo živeli u Atini, u Grčkoj. U to vreme moj otac je bio dopisnik "Nove Makedonije", i u jednom trenutku, mislim da je to bilo 1977. ili 1978. godine, pročulo se da će Tito biti prisutan na prijemu u jugoslovenskoj ambasadi. Svi su bili veoma uzbuđeni kako će ga dočekati, i tada smo mi deca imali zadatak da pripremimo za njega nekakav poklon. Sećam se da sam na parčetu kartona izvezla njegovo ime. To je estetski bilo vrlo nespretno, loše napravljeno, ali se videlo da je uloženi trud. Kada je došao trenutak da mu dam poklon, u celoj toj gužvi koja je nastala oko njega, jednostavno nisam želela da mu priđem. I za razliku od drugih roditelja koji su silom terali svoju decu, moji su jednostavno digli ruke i nisu insistirali na tome. Kasnije sam shvatila da su oni zbog toga verovatno mogli imati nekakav problem, zašto njihovo dete neće ništa da pokloni Titu, zašto njihovo dete neće da se slika sa njim, ali čak i ako je tako bilo nikada mi nisu rekli. Dugo sam čuvala taj karton. Nažalost, sada nisam mogla da ga nađem, međutim, razmišljala sam da li bi moje dete danas nekome napravilo takav dar, bilo kao zadatak ili iz srca, i jednostavno ne mogu da zamislim takvu situaciju. Pitam se da li je to dobro ili loše, jer emotivan odnos prema našim političkim predstavnicima ne mora po definiciji biti nešto loše, nešto viđeno u kontekstu kulta ličnosti. U slučaju Tita to je bila neka vrsta omekšavanja kulta ličnosti jer, kada nekome poklanjaš čarape i tretiraš

Ilina Jakimovska nastavak

ga kao porodicu onda to znači da je on na istoj ravni kao i tvoj komšija, kao i tvoj rođak, sugrađanin. Pretpostavljam da se danas političarima prave pokloni ili u formi protokola, ili u formi nekakvog klijentelizma, u formi nekakve recipročnosti usluga i drugih dobara.

Tarik Haverić, 1955
Politikolog

Predmet: Plaketa, Fabrika duvana Sarajevo, 10. 3. 1980. godine

Snimljeno u Sarajevu, 9. decembra 2016. godine
Trajanje: 3' 15"

U to vrijeme Tito je već bio bolestan. Iz cijele zemlje stizale su mu želje za ozdravljenje, mada se nekako slutilo da se on približava svom biološkom kraju. Radnici i kolektiv „Sarajevske fabrike duhana“ učinili su ono što su radili i ostali, poslali su mu tu plaketu. Vjerovatno se nikada neće saznati broj plaketa, priznanja koji su stizali iz raznih kolektiva. Naravno, kada mi danas na to gledamo, to možemo činiti iz dva različita ugla. Kao nekakvi objektivni posmatrači koji gledaju u jedan ideološki integriran politički sistem u kome su svi navedeni da jednako misle i da izražavaju iste emocije, a s druge strane, možemo gledati iz vlastitog iskustva. Moje iskustvo je, budući moje, pozitivno, ja se toga ne stidim, a naročito kada pomislim da, recimo, u Srednjoj Aziji ima 18 velikih spomenika Džingis Kanu koji je ubio 40 miliona ljudi, pa ipak neko smatra da treba da ga slavi. U tom smislu, naše slavljenje i naše uspomene na tu istorijsku ličnost kakva je bio Tito su mnogo benignije, naročito ako se tome doda naše iskustvo vremena u kojem smo živjeli u poređenju sa vremenom u kojem živimo danas. Ta dva pristupa su nužna, ona su komplementarna. Ni Austro-Ugarska nije bila demokratski raj, pa kad se raspala neki ljudi su za njom žalili. Ne znam zašto bi trebalo osjećati grižu savjesti ili stid što se u najboljem svjetlu sjećamo jednog vremena. I, ako je cijena bila da svi radnici iz Kadanaca, iz Velenja, iz Travnika tu i tamo izražavaju Titu želje i podrške, onda ja mislim da je to mala cijena za ono vrijeme u kojem smo živjeli, za onoliko godina relativnog mira i prosperiteta koji smo uživali i zbog kojeg smo sigurno ovakvi kakvi smo danas. A kao i svi ljudi, mi se sebi upravo ovakvi sviđamo.

Latinka Perović, 1933

Istoričarka

Predmet: Pljoska od srebra, poklon Todora Živkova, 1972. godine za 80. rođendan

Snimljeno u Beogradu, 1. marta 2017. godine

Trajanje: 5' 54"

Titova harizma je nešto što je istinski postajalo i što ima svoju istoriju. Ona počinje još u dvadesetim godinama prve Jugoslavije kada je on, kao osuđeni ilegalac, proveo pet godina na robiji. Učvršćuje se tokom rata kada je on vođa Narodnooslobodilačke vojske i simbol jedinstva naroda koji su u teškom sukobu, u krvavom ratu, koji se međusobno istrebljuje. Parola bratstva i jedinstva je tada efikasna. Ta se harizma učvršćuje posle kraja Drugog svetskog rata u vreme građenja nove države, naravno po uzoru na Sovjetski Savez. Ona dobija neverovatne razmere, ne samo nacionalne nego i međunarodne 1948. godine zbog sukoba sa Staljinom i učvršćivanja ideje o nezavisnosti jedne male države koja traži svoj put balansirajući između Istoka i Zapada, ostajući naravno, pre svega zahvaljujući Titu, verna idealima revolucije, socijalnoj pravdi, slobodi naroda. Ali kako raste Titova moć, pre svega u partiji i u državi, kako raste njegov međunarodni ugled naročito preko pokreta Nesvrstanih, ta harizma počinje da se identifikuje sa moći i sa vlašću, i Tito preko njenog intenziteta meri svoju stabilnost i u partiji i u državi. Tako je prilikom svojih čestih putovanja, za jedno kroz Srbiju krajem sedamdesetih godina sam sasvim sigurna, pitao vodeće ljude u Srbiji koliko će ga ljudi dočekati. Kad su rekli da će to biti više stotina hiljada ljudi on je rekao: to je malo. Znači da je on preko snage te harizme merio i svoju moć, svoju vlast, svoj autoritet.

Šta je danas ostalo od te harizme? To su delovi njene celine, on je i dalje neko ko je obezbedio najbolji život tadašnjim generacijama, ko je osigurao nezavisnost, ko je balansirao između Istoka i Zapada, ko je postao na neki način svetski lider kako kaže jedan istoričar, čovek koji se prvi put obratio crnom čoveku i danas njegova harizma tamo živi. Do, naravno, nezadovoljnih ljudi i iz prošlosti a i iz današnjeg života koji smatraju da ne bi bilo ni rata ni takvog sporog razvoja njihove zemlje, okretanja leđa Evropi bez Titove vlasti kao komunističke vlasti. To je tako neizbežno, ali se sada u toj destrukciji Titove harizme ide od kraja. Od toga da se ta država nije održala, da je ušla u teške međusobne sukobe i, što je najvažnije, njeni delovi ne uspevaju ni danas da se konsoliduju. Što se istoričara i njihovih proučavanja tiče, njihove zasnovanosti u istorijskim izvorima i dokumentima, treba proučavati početke Titovog dolaska na čelo partije, pa onda rat, pa posleratni period, sve do njenog dugog kraja. Ono što je bilo ograničavajuće u toj harizmi sigurno jeste bila Titova arbitrarna uloga koja je možda usporila ne samo razvoj novih generacija, već i njihovo preuzimanje odgovornosti i njihova racionalna rešenja koja su možda mogla da osujete najgori ishod Jugoslavije pod njegovom vlašću i njegovom harizmom. Harizma je ostala potreba tih društava koja nisu pluralna, u velikoj meri ni socijalno ni politički, i imaju potrebu za jednim čovekom koji bi ujedinjavao zemlju iznutra, postavljao je tako ujedinjenu prema onima koji je, kako se u politici misli, spolja ugrožavaju. I na kraju vi i danas kao preovlađujući model imate autoritarnu vlast koja se koncentriše oko jedne ličnosti. To je u našoj tradiciji, to je u istoriji našeg društva, to je u shvatanju naše demokratije koje nije liberalno već populističko i koje se na kraju završava u pojedinca, u vođi.

Lazar Stojanović (1944-2017)

Filmski i pozorišni reditelj, publicista, mirovni aktivista

Predmet: Ploča sa knjigom „Pjesme o Titu” i pozdravno pismo, Jugoton, 26. maj 1972. godine

Snimljeno u Beogradu, 13. januara 2017. godine

Trajanje: 6' 27”

Kada deca pevaju, i uošte kada neko svoja neposredna osećanja izražava spontanom pesmom, onda je to nešto čemu se veruje više nego pisanim rečima, više nego filmovima i više nego dobacivanju cveća ili drugim izrazima ljubavi. To je tako zbog toga što emocija tu ima artikulaciju za koju se smatra da ne može lagati. Razume se, to je predrasuda i, razume se da ova ploča koju imamo pred sobom ne izražava samo spontana osećanja velike ljubavi koju sva deca imaju za vođu svih jugoslovenskih naroda i narodnosti - Josipa Broza, nego izražava i nešto drugo. Dakle, izražava jedan smišljen poduhvat nameren da poveća i ohrabri kult ličnosti vođe koji je u tom momentu jedna od bitnih poluga implementacije novoustanovljene komunističke vlasti nakon Drugog svetskog rata u Jugoslaviji. To je nešto što u demokratijama izaziva gađenje ili u najmanju ruku čuđenje i svakako političku odbojnost, mada nije nešto što se i u demokratijama s vremena na vreme ne pojavljuje. Kada se to pojavljuje u socijalizmu ili u carskim državama ili kraljevinama pre socijalizma, onda se to pojavljuje kao instrument zavođenja reda autoritetom u sredini koja je otporna na bilo koju vrstu političke argumentacije. Reč je obično o nepismenoj sredini. Otuda, nikakvo čudo da su prvenstveno u ruskoj i u kineskoj revoluciji, a zatim i u koreanskoj revoluciji, praktično sve akcije uspostavljanja vlasti nakon revolucije bile tesno vezane, pa ja bih čak rekao i u vrlo velikoj meri zasnovane, na razvijanju kulta ličnosti, a da to na primer u slučaju Francuske revolucije ili u slučaju Kromvela u Engleskoj nije tako bilo. I verovatno, a to možemo da vidimo po nekim političkim promenama u demokratskim zemljama, da to nije ni obavezno, da nije ni nužno. Zbog toga što je u sredinama takve vrste to jedina raspoloživa poluga brzog i efikasnog implementiranja vlasti ja spadam u one koji ne uzimaju Josipu Brozu za zlo to što je gradio i izgradio svoj kult ličnosti, a naročito su mi zanimljivi obrti koji su se ponekad javljali u toj implementaciji kulta ličnosti u vezi sa političkim promenama. Pa eto smo mi i u muzici, na primer, imali pesmu „Uz Tita, Staljina, herojskoga sina”, a onda smo se posvađali sa Staljinom i od toga dana se pevala pesma „Uz Maršala Tita herojskoga sina” - Staljina smo izbacili napolje. A onda smo, recimo, imali pesmu „Sve su pruge gotove al' to nije dosta, hoćemo da Beograd bude kao Moskva”, pa je od '48. ispala i ta pesma. Hoću da kažem i naša propaganda, i naš muzički život, i naše taktike implementacije kulta ličnosti menjale su se od dana do dana, ali to našim narodima i narodnostima nikada nije smetalo i diktator je sahranjen uz suze i počasti, uz pevanje i plakanje kao što i pripada svima onima koji su taj kult ličnosti efikasno primenili. U tom pogledu Tito bi mogao da bude primer mnogim drugim političkim liderima, živim i mrtvim.

Kada je reč o kultu ličnosti relativno je mali broj medijskih nosača podataka koji su podesni za kult ličnosti i nakon smrti Josipa Broza i nakon neuspelog kulta ličnosti Slobodana Miloševića, svi su popadali u vodu. Dakle, teško bi bilo zamisliti da se sada predsednik ili premijer ove države štampaju na novčanici, na poštanskoj marki, na bilbordima ili na nekim proizvodima široke potrošnje. Ono poslednje što mislim

Lazar Stojanović nastavak

da veoma otežava svakome ko pokušava da napravi kult ličnosti, odnosno da da definiciju svojoj harizmi i da stavi tačku na i, jeste to da kad god imamo vođu, pa makar to bio vođa gerilskog pokreta, a tu obično počinje kult ličnosti jer je gerila gotovo nemoguća bez kulta ličnosti vođe, mi stalno pitamo za vođu: „A je li on krenuo u Kinu, Koreju, Rusiju, u Ameriku ili u Evropsku zajednicu? Kuda je on to krenuo, kuda on nas to vodi?“ To pitanje može da bude izmišljeno. Ako je čovek pripadnik Islamske države on može da kaže mene vođa vodi u raj, ali je neophodno da to kaže na jasan i definitivan način. E to je ono što mi ne možemo, pa zato kod nas kult ličnosti teško može da radi. Sa Josipom Brozom taj problem uopšte nije postojao, jer je to bio čovek koji nas vodi u radničko vlasništvo nad fabrikama, u samoupravljanje, u nesvrstani pokret koji je protiv svih ratova, svih oblika nasilja i svakog kolonijalizma. I u sreću i samosvest socijalističke prirode koja nikada u istoriji nije bila bolja. Ako je to i veoma naivno, ljudi su mogli da veruju zbog toga što je taj cilj zaokružen i definisan. Danas ni jedna vlast u ovoj zemlji nije u stanju da vam ponudi takav cilj iza kojeg biste mogli stati. Na osnovu kojeg bi taj kult ličnosti mogao da se gradi i politički implementira.

Tanja Petrović, 1974

Lingvistkinja i antropološkinja

Predmet: Ploča „Tito voli pionire“, Zoran Rambosek i dečji horovi, 1979

Snimljeno u Ljubljani, 1. februara 2017. godine

Trajanje: 5' 12"

Kada u poslednje vreme putujem po onom što danas zovemo region, imam utisak da su se Titove slike čak i vratile u određene prostore mada iz određenih verovatno nisu nikada ni otišle. Ali više ih ne nalazimo samo u restoranima koji imaju jasnu nostalgичnu agendu i možda u nekim privatnim prostorima. Čini mi se da danas sve više okupiraju razne automehaničarske i ostale radnje, privatne prodavnice i ostale polu privatne-polu javne prostore gde ljudi koji u njima rade još uvek, na neki način, kroje svoju sudbinu. Iste te portrete Tita nalazila sam kada sam radila u jednom sasvim drugačijem prostoru, Fabrici kablova u Jagodini. Propala, velika, ogromna fabrika, najveći projekat prve petoletke u socijalističkoj Jugoslaviji. Tamo su radnici u praktično opustelim halama i kancelarijama odlučili da slike koje su već bacili u kontejner ponovo iz njih izvade i vrate ih na zidove. Takvi potezi se lako mogu interpretirati kao kult ličnosti. Tome su skloni čak i oni mislioci Jugoslavije koji prema njoj imaju prilično pozitivan odnos. Objašnjenje je da je zapravo Jugoslavija nestala onda kada je nestao patrijarhalni otac svih naroda i narodnosti koji je, paradoksalno, istovremeno bio i njihov sin. I da se time izgubilo vezivno tkivo, neka vrsta kontrole i jasne porodične strukture koja je sve te ljude držala na okupu. Čini mi se, međutim, da je veoma važno stvar pogledati iz više perspektiva i priče ljudi, radnika Fabrike kablova u Jagodini, to vrlo jasno pokazuju. Kada govore o Titu, oni govore zapravo o sebi. Postoji čak i lingvistički paralelizam. Kažu: „Tito je gradio autoputeve, mi smo gradili sa kolicima i krampovima. Tito je izgradio fabriku, mi smo dobrovoljno radili kao učenici, dolazili smo na radne akcije“, i tako dalje. Takav paralelizam danas je praktično nezamisliv kada je u pitanju bilo koji od aktuelnih političara. Niko neće govoriti o tome šta Palma radi u Jagodini, Vučić u Srbiji, ili bilo koji političar u bilo kom drugom delu bivše Jugoslavije, podrazumevati sebe kad govori o njima. Danas su radnici i mnogi drugi na ovim prostorima zapravo mnogo više objekti veoma surove biopolitike koja se tipično dešava na kolonijalnim periferijama. Oni moraju da nose pelene kada rade, njihovi zdravstveni kartoni se proveravaju pre nego što investitor odluči da otvori fabriku u nekom gradu na Balkanu. Znači, oni su bukvalno radno meso koje treba eksploatisati i ništa više i apsolutno ne postoji nikakva mogućnost da sebe vide kao aktere ne samo širih društvenih procesa, nego praktično ni svojih života. I to je, čini mi se, glavna stvar koju moramo imati u vidu kada razmišljamo o onome što Tito simbolizuje i šta je Tito i njegovo vreme za ljude koji i danas prema njemu gaje pozitivan ili emocionalan odnos.

Da priča nije jednostavna pokazuje i ploča „Tito voli pionire“. Naravno, asocijacija na kult ličnosti je ovde izuzetno velika, Tito voli pionire - pioniri vole Tita, ali ako pogledamo repertoar, odnosno tekstove pesama koje se na toj ploči nalaze, vidimo da su mnoge od njih zapravo intergeneracijsko povezivanje i prenošenje jako važnih i danas strašno aktuelnih ideja antifašizma, spremnosti na beskompromisnu borbu protiv fašističkih ideja i tome slično. E sad zašto Tito, zašto ne neki drugi mitološki, istorijski junak iz prošlosti? Ima ih mnogo i mnogi su izašli na površinu. Baš zato što je Titovo vreme još uvek vreme za koje ljudi imaju uspomene koje se tiču njihovog

Tanja Petrović nastavak

vlastitog iskustva. I zato su objekti koji nas sa tim iskustvom povezuju veoma važni, ali je isto tako važno da te objekte ne izolujemo od priča, iskustva, od senzoričnog, emocionalnog, afektivnog, od čitavog sveta koji na neki način uspostavlja vezu između ljudi i objekata. U protivnom dolazi do onoga što je veoma problematičan simptom današnjice, a to je da se Tito, Titova bista kao objekat, bez problema nađe rame uz rame sa bicom Draže Mihailovića ili drugih istorijskih ličnosti u ovom slučaju svedenih samo na objekte.

Mladen Miljanović, 1981

Umetnik

Predmet: Venac hiljadu ždralova, studenti Sugunami English Language College, Tokijo, 1980. (tokom bolesti)

Snimljeno u Banjaluci, 7. decembra 2016. godine

Trajanje: 4' 51"

Na koji način zapravo da se osvrnem na jednu gestu koju je narod Japana napravio u periodu kada je drug Tito, kao predsjednik Jugoslavije, bio bolestan, odnosno na slanje Vijenca hiljadu ždralova, što je za njih čin kojim se ne samo odaje počast već i sugeriše želja da onaj kome se poklanja ozdravi. Ideja da mu taj artefakt od hiljadu ždralova u jednom nizu – pošto je zapravo u tom mitu veoma bitno da niz ima konstantan kontinuitet od hiljadu ždralova – zapravo donese element ozdravljenja, meni je negdje vrlo interesantna iz više razloga. Prije svega, posmatram je negdje kao mit jer sam se rodio godinu dana nakon toga, godinu dana nakon Titove smrti. Sa druge strane, imamo zapravo jedan element u kome narod Japana, koji nije geografski bliska država Jugoslaviji, nalazi za shodno da takvim jednim gestom i poklonom prije svega ukaže na značaj jednog državnika. Jednako tako se pokušava zapravo i ublažiti ono što već postaje očigledno – da će naprosto taj čovjek da umre.

Čitava vizija i mogućnost analize tog perioda i kulta ličnosti Tita kao predsjednika i vrhovnog komandanta, za mene je zapravo danas jednaka utopiji koju sam iz prve ruke preuzeo, prije svega, od svojih roditelja. Ja nemam direktno iskustvo tog perioda. Direktno iskustvo je period odrastanja. Ako kraj Jugoslavije počinje početkom devedesetih, ja sam tada imao 10 godina i tada zapravo već kreće diskontinuitet. I sve ono što ja danas slušam kao ljepotu življenja, sklad države u smislu socijalne pravde, brige o socijalnim slojevima društva, o radničkoj klasi, to je sve ono čega naprosto nema u današnjem društvu Bosne i Hercegovine ali i samog regiona. Međunacionalne tolerancije, koja je naravno devedesetih godina doživjela jednu potpuno drugačiju, lošiju sliku u odnosu na sve ono što se gradilo nakon Drugog svjetskog rata, više nema.

Ja možda živim u kontekstu posmatranja tog perioda, ali i tog samog čina, artefakta Hiljadu ždralova kao ozdravljenja druga Tita, možda naglašavajući jednu nužnost današnjeg društva da razmisli o nekakvim artefaktima koji bi težili isceljenju upravo tih bolesnih nacionalnih partikulariteta koji varniče na jednom prostoru koji je veoma zapaljiv. I, mislim da iz tog perioda koji je, evo, za mene samo sjećanje, jedan konstrukt, možda treba da izvučemo neke pouke koje mogu danas da odrede prije svega društvo Bosne i Hercegovine koje i 10, 15, 20 godina nakon rata djeluje veoma podijeljeno. Mislim da bi se ponovo trebali obratiti narodu Japana i zatražiti još jedan niz od hiljadu ždralova koji bi pokušao da ozdravi ne samo jednog čovjeka, nego da naprosto pokuša ozdraviti čitavo društvo.

Oto Luthar, 1959

Istoričar

Predmet: „Za slobodu”, Đorđe Andrejević Kun, 1938

(2 lista iz istoimene mape, drvorez, 36x26 cm),

poklon Đ. A. Kuna, 1946

Snimljeno u Ljubljani, 1. februara 2017. godine

Trajanje: 5' 08"

Slike Đorđa Andrejevića na prvi pogled, naravno, asociraju na soc-realizam. Ko god ih vidi odmah može da odredi kom periodu istorije umetnosti one pripadaju. Njihova komunikacijska vrednost se kreće u tom istom okviru – pokret otpora, narodnooslobodilački rat, partizansko iskustvo, uloga muškaraca, uloga žena. Ukratko, sve ono što obično srećemo u takvoj likovnoj produkciji. Ja, kao klasični istoričar, teže prosuđujem o tome, to bi bio lakši zadatak za nekog ko dolazi iz polja istorije umetnosti. Ipak, već na prvi pogled može da se ustanovi da je reč o vrlo kvalitetnoj produkciji. Zbog toga taj sadržaj dobija sasvim drugačije značenje, a čoveku moje generacije priziva u sećanje sve poruke vezane za tu likovnu produkciju i ono šta se s njom kasnije dogodilo. Kao istoričar ja ne mogu da mislim van tog hronološkog luka. Pri svakom predstavljanju Andrejevićevog opusa, čovek se zamisli nad pitanjem šta se dogodilo s tim porukama, s tim simbolima: drugarstvom, solidarnošću, pobunom.

Ako pokušam da to preslikam u današnje razumevanje tih poruka i, posebno, značenja te zajedničke države – opet govoreći kao istoričar – slovenačko iskustvo je veoma tužno. Već nekoliko godina pratimo diferencirani odnos prema sećanju na zajedničku državu, u poređenju s prethodnom zajedničkom državom, a to je bila Habsburška monarhija. U 80-90 posto interpretacija preovlađuje sledeći vrednosni predznak: nas zanima Srednja Evropa, zanima nas naša habsburška prošlost, izbegavamo jugoslovensku prošlost. Mnogo toga što je povezano s njom izjednačavamo s jugonostalgijom i, ako je unutar te tematizacije to ikako moguće, taj period jednostavno izbegavamo. To je nekakav prosek, a tu su i različiti otkloni. Recimo, konzervativni, desni, nacionalistički diskurs pokušava da unutar mitologije naroda prikaže jugoslovenski period kao najteži i najproblematičniji a, s druge strane, prethodni period kao zlatno doba. Pritom se između Kraljevine Jugoslavije - počev s državom SHS u čijem su ustanovljavanju učestvovali i Slovenci – i socijalističke Jugoslavije ne pravi nikakva bitna razlika. U zvaničnoj, kurikularnoj istoriografiji se to, obično, svede na određene godine i periode, na ograničavanje slobode i sve što spada u taj repertoar. Unutar istorijske interpretacije, skoro da se ne susrećemo sa širom, objektivnijom tematizacijom. To je često praksa kulturogije, antropologije i sociologije. Kolege iz tih područja su mnogo ranije i sistematičnije počele da se bave pojmom socijalne države, ekonomskim aspektima zajedničkog života, dok je kod antropoloških tematizacija spektar još mnogo širi.

Bojan Ivanov, 1958

Istoričar umetnosti

Predmet: Maketa partizanskog groblja u Prilepu Bogdana Bogdanovića, poklon Mermernog kombinata Prilep Josipu Brozu Titu za 70. rođendan, 23. maj 1962. godine

Snimljeno u Skoplju, 30. septembra 2016. godine

Trajanje: 5' 48"

Maketa spomenika Bogdana Bogdanovića u Prilepu osnova je za spomenik „Mogila neporaženih“. Mogila, ili humka, ili tumba, ili grob tu je, dakle, simbol pobjede, što je veoma zanimljivo. Grob se postavlja kao simbol pobjede: socijalne, nacionalne i, generalno, istorijske. Ono što je zanimljivo u toj praksi izgradnje spomenika jeste što je u velikoj mjeri ona posmatrana kao pitanje ritualnog obreda gdje se jednom godišnje ili povodom nekih jubileja okupljala određena politička, kulturna, društvena, elita. Spomenici su obeležavali te tačke u prostoru i istoriji koje smo delili u zajedničkoj borbi, odražavali su i obezbeđivali koheziju jugoslovenskog projekta. S druge strane, cela ta spomenička praksa izvršila je veliki uticaj na svakodnevni život, jer su se veliki arhitektonski, dekorativni, tehnološki, operativni delovi rečnika našli u obnovi gradova širom Jugoslavije kao modeli urbanizma, odnosno same arhitekture i građevinarstva. Na neki način je, dakle, ta monumentalistička praksa obezbedila jednu vizuelnu homogenizaciju onoga što označava moderan prostor. I to moderni prostor koji nije bio ograničen samo na grad, već i moderni prostor u kući, zapravo, u čitavom intelektualnom ambijentu. Oni su kao putem osmoze ulazili u svakodnevni život i mislim da su zbog toga možda ostali neprimećeni, možda nedovoljno cenjeni, u izvesnoj mjeri čak uzimani zdravo za gotovo.

Šta je sudbina tog celog prostora posutog znacima koje su markirali događaji, ličnosti, epopeje, da iskoristimo termin koji se tada koristio? Oni su bili izraz nekih procesa koji su duboko izvirali iz očekivanja, aspiracija, i to ne samo nacionalnih već i klasnih, jedne zajednice koja je pretendovala da bude politička zajednica, što je upravo i bila aspiracija jugoslovenskog totaliteta. U jednom trenutku oni su bili sklonjeni sa strane zajedno sa završetkom tog, ako mogu da upotrebim taj termin, jugoslovenskog političkog projekta. Sklonjeni su u stranu jer su podsećali na jednu etapu u kojoj su ekonomski procesi, procesi političke i kulturne integracije pokazivali različitu dinamiku. Neko se osećao izostavljenim, neko zaboravljenim, a masa u nadiranju novog liberalnog diskursa osetila se čak i potisnutom od jedne ne samo političke već i kulturne prakse, osećajući tako ove spomenike, ove znake, kao podsećanje koje treba ukloniti ili ih bar ostaviti da sami nestanu pod teretom godina koje su prolazile.

Osnovna poruka cele te prakse, tog angažmana koji je nastojao da prodre duboko u pore društva danas je poruka jedne antifašističke orijentacije koja se pokazivala kao jedinstveni moralni i etički, a nadam se da će se potvrditi i kao politički reper za ispravni stav kako u javnom prostoru, tako i u odnosima, vrednostima koje pokušavamo da izgradimo, sačuvamo ili da im obezbedimo trajni značaj u procesu samospoznaje, samoispunjenja. To je poruka te jugoslovenske monumentalističke škole.

Elma Hašimbegović, 1977

Istoričarka

Predmet: „Husinski rudari“, Ivan Sabolić, skica, poklon rudara Kreke, 23. 05. 1956. godine

Snimljeno u Sarajevu, 10. decembra 2016. godine

Trajanje: 5' 31"

Ja sam imala 15 godina kada se Jugoslavija raspala i to u krvavom sukobu nakon početka opsade Sarajeva. Tih 15 godina nije dovoljno za neko životno iskustvo koje bi mi omogućilo da govorim o životu u Jugoslaviji. Ali isti taj broj godina, dakle 15, ja radim u instituciji koja itekako nosi pečat Jugoslavije. Ta institucija je Historijski muzej Bosne i Hercegovine, muzej koji je pod drugim imenom nastao nakon nastanka Jugoslavije, koji se razvijao, doživio u toj zemlji svoje zlatno doba i nekako sa krajem Jugoslavije dočekao i ne baš svoj raspad, ali svakako veoma težak period. Dakle, ja u svom svakodnevnom profesionalnom životu prolazim pored eksponata koji govore o toj Jugoslaviji. Svaki dan prođem pored vitraža Voje Dimitrijevića, pored Augustinčićevog Tita i drugih eksponata koji itekako nose pečat Jugoslavije i koji kao i ova skica o kojoj govorimo, govore o historiji Jugoslavije, ali i onome što je Jugoslavija htjela o sebi da predstavi. Dakle, ne samo historiju Jugoslavije, nego ono kako je Jugoslavija željela da izgleda u očima i svojih savremenika i budućih generacija. Tu su, dakle, desetine hiljada predmeta koji su slični ovom o kojem govorimo. Osim njega tu postoji još mnogo predmeta koji imaju veze sa rudarima, sa radnicima, sa Titovim portretima, predmeti koji govore o tom periodu. Ali, ne samo oni nego i opisi predmeta. Naime, ono što su službenici Muzeja radili punih pedeset godina i te kako govori o fenomenu Jugoslavije i o onome što je Jugoslavija trebala da predstavlja. Svi ti podaci, svi ti tekstovi, svi ti eksponati koje Historijski muzej Bosne i Hercegovine danas baštini i čuva govore o tom periodu i daju nam u zadatak važnu misiju da to nasljeđe ne samo čuvamo i baštinimo, nego da ga prenesemo budućim generacijama problematizujući različite fenomene Jugoslavije. Dakle, da svaki od tih predmeta, svaki od tih fenomena otvaramo novim generacijama.

Što se samog dijela „Husinski rudari“ Ivana Sabolića tiče, ja bih imala dvije refleksije. Jedna je fotografija koja potiče iz post-jugoslovenskog perioda, iz perioda neposredno nakon raspada Jugoslavije, odnosno, uvoda u raspad Jugoslavije. To je fotografija Rona Haviva koja se nalazi na samom početku izložbe „Opkoljeno Sarajevo“ u stalnoj postavci Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine, a na kojoj su predstavljene antiratne demonstracije u aprilu 1992. godine. Tu među masom od nekoliko stotina hiljada ljudi koji su se okupili na demonstracijama protiv rata u Sarajevu i u Bosni i Hercegovini, među tom bezličnom masom prepoznajemo veliki broj ljudi sa šljemovima, sa kacigama, dakle, veliki broj rudara. Neki među njima nose Titove fotografije i jugoslovenske zastave, što je jedan vrlo simboličan prikaz odnosa rudara prema Jugoslaviji. Dakle, to je vrijeme koje već predstavlja uvod u samostalnu Bosnu i Hercegovinu, ali sa druge strane to je i odraz stanja i želje tih rudara koji nose jugoslovenske zastave, i to ne zbog Jugoslavije koja je prestala postojati, nego zbog onih njenih vrijednosti koje je baštinila. Prije svega, tako mi bar objašnjavamo posjetiocima koji dođu na izložbu, tu se radi o njihovom protivljenju ratu, o njihovoj želji za bratstvom i jedinstvom, i drugim vrijednostima koje je Jugoslavija promovirala u toku svog postojanja. Druga stvar koja me podseća

Elma Hašimbegović nastavak

na rudare, pogotovo na Husinske rudare, jeste jedna izložba koju je Historijski muzej organizovao 2014. godine ugošćavajući izložbu iz Tuzle, i to upravo pod nazivom „Husinska buna”. To je tema koja je možda danas malo passé i mi nismo znali hoćemo li imati dovoljnu zainteresiranost posjetilaca za tu izložbu. Međutim, željeli smo da pozovemo i ugostimo upravo rudare iz Kreka rudnika, dakle onog istog rudnika koji je poklonio Titu skicu za rad „Husinski rudari”, da ih ugostimo u Historijskom muzeju Bosne i Hercegovine, tako na neki način ukazujući poštovanje i čast jednom zanimanju, jednoj grupi ljudi koja je danas u centru pažnje samo na Dan rudara koji se i obelježava u znak sjećanja na tu istu Husinsku bunu. Pozivom da dođu u Historijski muzej Bosne i Hercegovine htjeli smo da im odamo počast, da im pokažemo da mislimo na njih. To je bio jedan jako lijep događaj, a tom prilikom rudari rudnika Kreka donjeli su kao poklon istu ovu statuu o kojoj pričamo.

Bojana Piškur, 1970
Istoričarka umetnosti

Predmet: „Mir”, Antun Augustinčić, 1952,
skica za spomenik ispred zgrade OUN u Njujorku

Snimljeno u Ljubljani, 2. februara 2017. godine
Trajanje: 4' 12”

Predmet koji sam dobila u razmatranje – odnosno, ne sam predmet, već njegov opis – jeste skica Antuna Augustinčića za rad „Mir”. To je skica iz 1952. na osnovu koje je kasnije nastao spomenik koji se nalazi ispred zgrade Ujedinjenih nacija u Njujorku. Ono što je mene posebno zaintrigiralo u tom idejnom nacrtu za spomenik jeste da je reč o ranim pedesetim godinama u Jugoslaviji. Rane pedesete u Jugoslaviji bile su vreme kada je došlo do prekida sa Sovjetskim Savezom, odnosno, s jednim veoma specifičnim načinom delovanja i razmišljanja, politike i usmerenosti. Odjednom smo se u Jugoslaviji, i to na svim područjima, našli u potpuno novoj situaciji. U to vreme dolazi do mnogih zanimljivih, ne samo eksperimenata, već i ideja i projekata. Dolazi do velikog napretka u području privrede - znamo da su pedesete godine vreme neverovatnog privrednog napretka u Jugoslaviji. Takođe, početkom pedesetih javljaju se kulturne politike koje su imale ideju uključivanja svih ljudi u kulturu. Drugim rečima, ljudi nisu posmatrani samo kao konzumenti nečega što se dotad smatralo visokom ili elitnom kulturom, već su trebali aktivno da učestvuju u kreiranju te kulture. U isto vreme, profesionalci, ako tako mogu da kažem, umetnici i oni koji rade u muzejima, dobijaju novi naziv - kulturni radnici. Kod nas u ljubljanskoj Modernoj galeriji već 1952. godine započinje razdoblje modernističke apstrakcije. S obzirom da nije bilo modernističkih dela koja bi određenim umetnicima predstavljala uzor, započinje se sa takozvanim „didaktičnim izložbama”. Dakle, već 1952. godine održala se prva takva didaktična izložba koju je posetio veliki broj građana, a bila je praćena i predavanjima.

Ako se vratim na spomenik Antuna Augustinčića i smisao poruke te skulpture 1952. godine, bitno je imati na umu da je reč o spomeniku posvećenom miru. To je posleratno vreme, vreme kada su Ujedinjene nacije nastajale, Jugoslavija je bila jedna od prvih potpisnica Povelje UN, a glavna tema o kojoj se raspravljalo u svetu bio je mir. Šta to nama može da znači u današnjem kontekstu u kojem je mir jedna apstraktna i prilično utopijska ideja?

Dragan Markovina, 1981

Istoričar

Predmet: Metafora društvenog standarda, Zenica, 1954.

Snimljeno u Zagrebu, 28. januara 2017. godine

Trajanje: 4' 49"

Mislim da bi vas mlađi ljudi vrlo blijedo gledali kada biste im danas rekli sintagmu "metafora društvenog standarda". Možda bi svaku riječ pojedinačno i razumjeli, ali tako sklopljena bi ona bila vrlo nejasna. Druga asocijacija mi je naravno to što je riječ o ranim pedesetim godinama, odnosno o prvoj polovici pedesetih i jednom sveopćem društvenom optimizmu i očitoj vjeri prvo da postoji društvo, onda da se to društvo gradi, a onda da se to društvo ne gradi oko identiteta nego oko standarda i nekakvih ekonomskih pojmova. Kad sve ogolimo do kraja, mislim da je poražavajuće za današnja postjugoslavenska društva to što je to 1954. godine, što su ta zemlja i ti ljudi i sva ta društva bili na puno modernijem stupnju razvoja i razine svijesti nego što su danas. Ako idemo dalje sa tokom misli, kada danas prođete Zenicom to je jedna, bez obzira na zaostale tragove nečega što se može vezati uz ovaj eksponat odnosno njegovo ime, to je danas jedna izrazito provincijalna bosanska kasabica u mentalnom smislu riječi. Ona tako izgleda, doduše sa nekakvim džepovima otpora koji vuku korijene iz tog vremena progressa. I na kraju, mislim da će zapravo ta metafora društvenog standarda ostati nešto što će manjem dijelu budućih generacija bit nekakav simbol okupljanja, a većem dijelu nešto potpuno nerazumljivo kao da je na svahiliju.

Kamo u današnjem pogledu analizirati Jugoslaviju? Da li ona znači samo neko nostalgичno prisećanje, ili razlog za mržnju, ili ona predstavlja nešto što treba potpuno izbrisati iz memorije? Ili, na kraju krajeva, ono što ja mislim da ona može značiti - mjesto i ideju političkog otpora. Pri čemu ne mislim na nekakvo novo pravljenje političkog okvira koji bi se tako zvao, nego da li ona može kao riječ, kao pojam i kao skup značenja koji su tada formulirani pružiti nekako novu ideju otpora ovdašnjim zatvorenim, konzervativnim, kleronacionalističkim društvima. Ja mislim da može i ja mislim da je ključno mjesto putem kojeg bi se moglo doći do toga da se to moje predviđanje ostvari da se riječnikom približi novim generacijama. Dakle, ne možemo im se obraćati nerazumljivim riječnikom, kao kada biste danas upotrebili tu metaforu. A drugo je da se pokuša ovdašnja nacionalistička postjugoslavenska društva dekonstruirati njihovom terminologijom. Dakle, ako vi imate čitavu društvenu postavku i paradigmu i diskurs koji se bazira na zazivanju tradicija, na nekakvoj baštini i tako dalje, zanimljivo je zašto ne postavimo pitanje: pa nije li industrijska baština socijalističke Jugoslavije - baština? Posebno u takvim mjestima kao što je Zenica, kao što je, ne znam, Kakanj, Vareš, i svi ti krajevi kojih više praktično nema i koji jako izumiru. Pa na kraju krajeva kao što je i Split. Dakle, da li je moguće i kako je moguće živjeti u takvim sredinama u kojima de fakto živite zato što je neki vaš predek došao da bi radio u industriji i da bi vjerovao u izgradnju društva i podizanje standarda, a da vi danas živite među tim sablasnim kulisama ili ostacima tih kulisa potpuno nesvjesni značenja toga i bez bilo kakve emocionalne povezanosti sa tim razdobljem. Ja mislim da ako uspjemo odgovoriti na pitanje kako je moguće da u društvu stvarno postoji ogroman dio ljudi koji nemaju emocionalnu povezanost sa vlastitim precima niti sa baštinom svog grada, a po najmanje sa baštinom ovdašnjih društava, ako uspjemo odgovoriti dakle na to pitanje, mislim da bismo onda mogli eventualno pokušati naći odgovor kako onda rehabilitirati tu baštinu i iz rehabilitacije te baštine iznova ponuditi nekakvu viziju modernog društva.

Iva Čukić, 1983

Arhitekta, aktivistkinja

Predmet: Album fotografija projekata građevinara Beograda
predsedniku Titu 1960. godine

Snimljeno u Beogradu, 23. novembra 2016. godine
Trajanje: 6' 15"

Predmet koji mi je dat na komentarisanje najviše me podseća na graditeljsko nasleđe tog perioda. Na period sredine pedesetih, šezdesetih godina, koji je predstavljao izuzetno slojevitu i živu sliku graditeljskog opusa i reprezentativnih dela koja su tada građena u Jugoslaviji. Ono što je zanimljivo jeste da se kroz arhitekturu i urbanizam tog perioda može videti jasna politička ideologija jedne države i društva, bazirana na kolektivizmu, egalitarizmu, ravnopravnosti pa čak u tom periodu i internacionalizmu. Svakako treba naglasiti da šezdesete dolaze posle perioda jedne, da kažem, anonimne arhitekture, arhitekture koja je trebala da obnovi porušeni stambeni fond, da obezbedi krov nad glavom. Tu je uloga arhitekta bila društveno odgovorna, ali isto tako i oslobođena bilo kakvog individualnog ili umetničkog stvaralaštva. Dakle, to su bile unificirane zgrade, funkcionalne i standardizovane, recimo nešto najbliže stambenim objektima u Cvijićevoj ulici. Sredinom pedesetih kreativni potencijal arhitekata došao je do izražaja. Ono što je zanimljivo jeste da je i dalje veliki deo graditeljskog nasleđa bio usmeren ka izgradnji stambenog fonda, ali je veliki deo kreativnosti bio usmeren i ka javnim objektima različitih delatnosti. Taj period karakteriše izgradnja Aerodroma Beograd, Sportskog centra Tašmajdan, Stadiona JNA, Muzeja poklona 25. maj, zatim Dobrovićeva zgrada Generalštaba, Dom štampe na Trgu Republike, kao i ono što naravno ne smemo nikako zaboraviti - Novi Beograd. Dakle jedan grad u gradu, odnosno centar buduće nadnacionalne tvorevine gde su dominantne ideje bile kolektivizam, ravnopravnost, solidarnost, mesna zajednica ili komuna. Dolazi do okretanja ka tim idejama i, naravno, do gradnje u pravcu internacionalizma. Ono što je posebno zanimljivo jeste da su u tom periodu građeni objekti kao što je recimo SIV, zatim Muzej savremene umetnosti, Hotel Jugoslavija, veliki broj stambenih blokova, I i II blok, stambeni blok oko Tošinog bunara. Urbanističkim planom pedesetih godina nekako su jasno postavljeni i urbanistički pravci i načini razvoja koje je tadašnja arhitektura morala da prati. Bez obzira na individualni pristup svakog od autora oni su ipak slali zajedničku poruku nečega što je ta država u tom trenutku želela da postavi. Ona je u periodu pre sredine pedesetih nekako balansirala između Istoka i Zapada, između Sovjetskog Saveza i proameričkih modela, da bi kasnije napravila svoj koncept i u arhitekturi i u urbanizmu.

Ono što mi se čini kao poražavajuća istina jeste što mi nemamo dovoljno saznanja o tome kolika je vrednost svih tih objekata i kolika je vrednost urbanističkih koncepata koji su nastajali u tom periodu. I to možemo da vidimo prema odnosu koji prema tom nasleđu danas gajimo. Muzej savremene umetnosti bio je zatvoren više od 15 godina, zgrada Generalštaba koja je srušena tokom NATO bombardovanja potpuno je zanemarena i sada trpi rekonstrukciju koja se većim delom odvija rušenjem objekta, nepoštovanje slobodnog bloka na Novom Beogradu, odnosno građenje i na zelenim površinama i na ivicama bloka, objekat Milice Štelić, odnosno zgrada Beobanke na Zelenom Vencu, koja predstavlja nekakav skelet koji možemo da vidimo iz svakog dela grada. I to je poražavajuća istina. Međutim, ono što dodatno zabrinjava jeste ono što

Iva Čukić nastavak

je danas reprezentativno. Arhitektura je oduvek bila nekakvo oružje moći i ideologije jedne države. Ono što danas vidimo jeste usmerenost ka građenju tržnih centara, komercijalnih sadržaja, ostvarivanju želja investitora bez ikakvih obzira prema onome što su potrebe zajednice ili građana. Nas na fakultetu školuju da poštujemo i duh mesta i kontekst u kome se nešto gradi, da naučimo šta je urbocid, da naučimo koji je značaj zajednice, koji je značaj građana i u procesu urbanističkog planiranja i u procesu oblikovanja, koje su potrebe korisnika, i onda kad izađete na ulicu stičete utisak da sve to što su vas učili nema baš mnogo smisla. Našu svakodnevicu danas čine kladionice, kockarnice, tržni centri, komercijalni sadržaji na svakom koraku, nekakvo luksuzno stanovanje koje ne znamo više ni kome je namenjeno. Mi moramo biti svesni da je prostor fizička manifestacija vrednosti jedne zajednice i da o tome moramo izuzetno da vodimo računa, kao i da su greške u urbanizmu i arhitekturi gotovo nedopustive jer su večne i jednog dana će nas mnogo koštati.

Jelena Vukasović, 1976

Novinarka

Predmet: „Sunce nad Bokom“, Petar Lubarda (tempera na platnu), poklon NO Pljevlje, 1959. godine

Snimljeno u Kotoru, 12. avgusta 2016. godine

Trajanje: 5' 34"

Ja sam provela djetinjstvo u Jugoslaviji i moja sjećanja su vezana za simbole koji su, čini mi se, bili simboli svih naših djetinjstava. Nekako se posebno pazilo da se pažnja skrene na ono što je u tom vremenu bilo najbolje. Koliko ja pamtim, a pamtim dosta, i moji roditelju su tada živjeli u Kotoru i u Boki, a čula sam i brojne priče svojih prijatelja i rođaka, Kotor je bio centar regije sa mnogo boljim tretmanom uprave i od strane Podgorice i od Beograda. Kako se nama čini, u svakom je pogledu imao bolju poziciju nego danas.

Kada govorimo o Kotoru često kažemo da Kotor i Boka imaju visok procenat pokretnog i nepokretnog kulturnog nasleđa, da i u Kotoru i u Boki čuči, da negdje spava, da tako kažem, kulturno nasleđe Crne Gore, ono što je za nas vrlo važno. Međutim, od kulturnog centra kakav smo imali, danas skoro pa da nemamo ništa. Kotor je poznat kao grad koji je imao gotovo pa Nacionalni teatar, Narodno pozorište koje je osnovano 1949. godine i koje je radilo nekih desetak godina imajući deset premijera tokom godine. Oni ražalovani glumci i reditelji, oni koji su možda sarađivali sa okupatorom i bili proganjani na periferiju, došli su i do našeg grada pa smo imali pravo profesionalno pozorište koje je plaćalo reditelje i ljude koji su vodili taj repertoar. Građani Kotora su veoma ponosni na sve te godine pozorišne tradicije. U Kotoru smo imali i pravu pozorišnu dvoranu koju je radio Dragiša Brašovan, poznat upravo po objektima namjenjenim kulturi i kulturnim sadržajima. Danas nemamo ni pozorište, a nemamo ni pozorišnu dvoranu. Imali smo, takođe, i simfonijski orkestar u toj Jugoslaviji kojoj dugujemo značajan napredak ovog kraja. Danas imamo muzičku školu, ali je interesovanje đaka da je pohađaju malo. Imamo, istina, vrlo značajan muzički festival, „Brankove dane muzike“, i „Kotor art“, i „Kotorski festival pozorišta za djecu“, ali kao institucije sve te kulturne adrese nisu baš stabilne, bez stabilnog su finansiranja, bez stabilne pažnje države i društva.

Evo, ja sad govorim o kulturi, ali treba znati da je u Kotoru bilo makar 7.000 radnika u različitim fabrikama: „Rivijera“, „Bokeljka“, „Livnica“, „Jadran Perast“. Ako je bilo 7.000 radnika, možete misliti koliko je porodica bilo vezano za to radništvo. Danas ni jedna od tih fabrika ne radi i skoro da ne postoji nikakva industrija. Bacili smo se na turizam, i to je u redu, ali sa druge strane nemamo niti jedan značajan hotel u gradu. Kotor je danas na listi „Lonely planet“-a predstavljen kao top destinacija za 2016. godinu, ali sa naznakom „Posjetite Kotor prije nego što propadne“. Nekako, valja ga posjetiti prije nego što bude kasno. A kako može biti kasno? Pa može. Ako pominjemo Jugoslaviju treba se sjetiti da smo imali brodske linije koje su povezivale maltene sva veća mjesta u Boki. Danas nemamo nikakav pomorski saobraćaj. Imamo samo tu jednu cestu koja ide pored Starog grada i ljeti silne gužve kada je zaista neizdrživo ići po sat vremena s jednog na drugi kraj grada.

Jelena Vukasović nastavak

Prosto nam se čini, meni i mom društvu kao i ljudima sa kojima razgovaram, da su stvari bile od većeg reda i načina nekada nego što su to danas. Danas smo se više bacili na turizam. U Starom gradu imate stotinjak suvenirnica i dvije, tri ili četiri radnje u kojima možete kupiti hljeb ili mlijeko. Znači, sve što danas imate u Kotoru okrenuto je turistima, ljudima koji dolaze sa strane. I, naravno, zaradi. Nekako se nikako ne stimuliše ostanak Kotorana u gradu, rad sa mladima, razvoj grada. Ako smo tada mogli, možda možemo i danas. A možda i ne. Možda to više nisu kulturne potrebe ovog grada.

Luka Mesec, 1987

Aktivista, političar (Partija Združene Levice)

Predmet: Statueta kovača sa čekićem u levoj i zvezdom petokrakom u desnoj ruci, poklon Komiteta KPS III rejona Maribor

Snimljeno u Ljubljani, 2. februara 2017. godine

Trajanje: 4' 05"

U Sloveniji se o Jugoslaviji govori kao o nedavnoj istoriji. To je, zapravo, desničarski diskurs o Jugoslaviji: istorija koja se još nije završila. koja je još tu, koja nas još uvek proganja. Problem koji ja kao levičar i socijalistički demokrata vidim jeste u tome što smo mi priču o Jugoslaviji u potpunosti prepustili desnici. Svaki dan možemo da čujemo nove priče o UDB-i, o posleratnim masovnim ubijanjima, o totalitarizmu, dok su sva pozitivna dostignuća Jugoslavije zaboravljena, potisnuta i pospremljena na mesto koje bi desnica nazvala istorijom. To da je ona nedavna ili nezavršena su stvari na koje desnica upozorava. Po mom uverenju, trebalo bi da desničare shvatimo ozbiljno i da otvorimo jugoslovensku priču kao nezavršenu, preuzimajući iz nje sve one pozitivne stvari koje možemo da upotrebimo u političkim borbama kako danas, tako i u budućnosti.

Značaj Jugoslavije vidim u tri tačke: prvo, moramo otvoriti poštnu raspravu o našoj prošlosti i ne prepustiti je desnom revizionizmu. Drugo, Jugoslavija je važna lekcija za sadašnjost: priča o federaciji šest bratskih republika koje su bile ujedinjene u krvi tokom Drugog svetskog rata i razjedinjene u krvi 45 godina kasnije. Danas u Evropi vidimo sličnu federaciju, ovog puta je čini 28 republika, koja se suočava s istim izazovima kao i Jugoslavija pre 25 godina. U Evropi smo svedočili ekonomskoj krizi koja je prerasla u političku krizu evropskih institucija, sada prožetu i obnovljenim duhom nacionalizma koji već hara po Evropi. Prva članica, Velika Britanija, najverovatnije je već de fakto istupila iz Unije. Samo je pitanje vremena kada će se dogoditi još neko istupanje i kakve će to posledice imati. Hoće li Evropa završiti kao nova Jugoslavija? Nadam se da ne, i mislim da je zato važno da se ponovo otvori rasprava o raspadu Jugoslavije, o opasnosti od nacionalizama i o uzrocima zbog kojih se oni javljaju – ako želimo da spasimo Evropu. Treća tačka na koju bih upozorio je naša budućnost. Govorim ovo mesec dana nakon inauguracije Trampa i budućnost ne izgleda dobro. Izgleda da se opet zaplićemo u protivrečja kapitalizma s kakvima smo se suočavali tridesetih godina prošlog veka. Voleo bih da preskočimo mučnu epizodu između 1933. i 1945. godine i da se prenesemo u posleratni period. Da tu epizodu, jednostavno, zaobiđemo i da dođemo do tačke na kojoj su se ljudi opametili, postali svesni da smo svi braća i da treba zajednički i solidarno da gradimo budućnost ako želimo da ona bude lepša. Mislim da je to tačka na kojoj se moramo osloniti na jugoslovensko iskustvo i učiti se, pre svega, iz praksi solidarnosti, zadrugarstva, samoupravljanja, demokratije u ekonomskom smislu, smanjivanja neravnopravnosti, ravnopravnosti polova i, što je danas možda najvažnije, bratstva i ravnopravnosti naroda. To su poruke koje bi svaka ozbiljna leвица morala da istinski preuzme od Jugoslavije i da nastoji da ih ostvari u sadašnjosti, ako želimo da spasemo našu budućnost.

Svjetlana Nedimović, 1974

Politička aktivistkinja

Predmet: „Juriš“, Ismet Mujezinović (ulje na platnu),
poklon Rudarsko-hemijskog kombinata Tuzla, 1964.

Snimljeno u Sarajevu, 9. decembra 2016. godine

Trajanje: 11' 28"

Ne mogu se oteti dojmu da bi mnogima, prvenstveno omladini, ali ne samo njima, ovakav opis muzejskog eksponata zazvučao kao neki malo poznat ali ipak stran jezik, takav da možete potražiti značenje riječi u riječniku, ali vam nekako izmiče smisao cjeline. I onda sam se zapitala da li bi i te pojedinačne riječi razumijeli, ne samo njihovo značenje, nego značenje koje su imale. Recimo riječ kombinat – postoji li mogućnost da neko iz naših današnjih okolnosti shvati značenje jedne ideje o udruživanju preduzeća ili udruživanju fabrika u jednu cijelinu koja počiva na temeljima zajedničkog rada, zajedničke proizvodnje, saradnje, solidarnosti i, na koncu, opšte društvene dobrobiti? Dakle, da li bi nama iz naših okolnosti nemilosrdne tržišne utakmice bilo jasno šta je za te fabrike značilo da se udružuju i da istovremeno rade za dobro drugih i za vlastito dobro? Kako da se danas shvati taj istorijski pokušaj, možda veličanstven u svojoj propasti, da se prevaziđe privatizacija, da se možda čak prevaziđe i nagon ka privatnom? Mi danas privatno doživljavamo kao nekakav prostor neograničene slobode i samoizražavanja, za razliku od ondašnjih okolnosti kada se privatno shvatalo kao ograničavajuće upravo za naše kolektivno biće, za našu, da tako kažem zajedničku slobodu, zajedničko stvaranja svijeta za sve nas. Kako bi se, na koncu, shvatilo to da je taj isti kombinat baš negdje u isto ovo vrijeme ili ubrzo potom rasformiran? A moralo bi se shvatiti da je taj veličanstveni pokušaj koji sam već spomjenu, dakle u svojoj vrlo kratkoj istoriji, pokušaj koji nazivamo Jugoslavijom, bio izuzetno dinamičan, da je bilo jako puno rada, jako puno promjena kursa, jako puno grešaka, popravljanja, prepravljanja, novih grešaka, neprestanog previranja živuće revolucije i njene borbe sa institucionalnim, birokratskim okoštavanjem. Dakle, previranja, samokritike, samostvaranja i samokritike istovremeno. I, u stvari, moralo bi se shvatiti da je ta Jugoslavija preživjela i proživjela jako puno paralelnih života u svojoj kratkoj istoriji, što je sasvim različito iskustvo od onoga koje imamo danas, a to je iskustvo ovih usko-nacionalnih političkih kretanja koja su poražavajuće linearna i bolno predvidljiva.

E, sad, da krenem dalje. Kombinat je iz Tuzle. Šta je tada značila Tuzla? Dakle, grad koji je na svojim plećima ponosno nosio razvoj cijele jedne republike, pa i šire. Snosio je i posljedice tog razvoja, ali istovremeno bio vrlo samosvjestan u toj svojoj ulozi stuba industrije. Industrije koja je danas potpuno razorena i popljačkana. Dakle, moralo bi se možda shvatiti, a to bi imalo veze i sa samim sadržajem ove slike, moralo bi se shvatiti da su iz te Tuzle došli oni Husinski rudari koje su Ustaše u Drugom svjetskom ratu pokušali vrbovati, pa im dali uniforme i oružje, a ovi pokupili i uniforme i oružje i onda izmarširali iz Tuzle, razvili crveni barjak, zapjevali Internacionalu i odmarširali u Narodnooslobodilačku borbu u kojoj su gotovo svi, zapravo mislim svi, izginuli. Danas kada se u Bosni i Hercegovini kaže Tuzla, pomisli se na grad osiromašenih, izvaranih, prevarenih, obespravljenih radnika, pomisli se na grad raseljenih lica koja su zarobljena u nekakvom vakuumu tranzicijske pravde koja ne dobacuje puno dalje od sudova, grad koji istovremeno ipak čuva ta nekakva ostrva industrijske privrede, opet za dobro svih nas, a na račun svih njih koji žive u tom gradu i koje ta industrija truje.

Svjetlana Nedimović nastavak

Rudarsko-hemijski kombinat iz Tuzle poklanja umjetničko djelo. Kako shvatiti to da jedan privredni kolektiv poklanja umjetničko djelo, a da pri tome ne budemo prinuđeni istupiti iz nekakvog okvira, iz nekakvog danas dominantnog narativa, a to je da je umjetnost u to doba bila podređena ciljevima političke propaganda? Mislim, možemo li se mi danas izmjestiti iz ovih naših dilema: s jedne strane elitistička shvatanja da kultura, pa i umjetnost u sklopu kulture koja se približava masama nužno jeste unižena, i s druge strane, glavnog takmaca takvog shvatanja umjetnosti, onoga tržišnog rezona, tržišno-estradnih tokova, koji smatraju da upravo oni moraju diktirati umjetnička kretanja? Je li nama, da bismo to sve shvatili, ostalo negdje u nekom repozitoriju sjećanje na to da su radnici sarajevskog „Energoinvesta” baš tih nekih šezdesetih, sedamdesetih godina muzicirali zajedno sa Sarajevskom filharmonijom u svojoj proizvodnoj hali gdje su se inače redovno održavali koncerti Filharmonije, a koja je izgrađena sredstvima koja su stvarali, između ostalih, upravo ti radnici „Energoinvesta”? Možemo li mi iz današnje pozicije shvatiti tu neraskidivu povezanost umjetnosti i društvenih kretanja bez one nekako već ofucane priče o društveno-angažovanoj umjetnosti? Možemo li shvatiti koliko su neraskidivo bile povezane ove dve proizvodnje – proizvodnja baze i proizvodnja društvene nadgradnje?

E, sad, taj kombinat poklanja umjetničko djelo – kome? Poklanja djelo predsjedniku države, Josipu Brozu Titu. Kad to vidimo u opisu samo kao dokaz nekakvog kulta ličnosti, da li bi danas na nas Evropska komisija i pojedini dijelovi nevladinog sektora skočili i vrisnuli da je to, je li, još tada primjer korupcije, ili ćemo pokušati objasniti sve to kroz ono što je također danas trend, a to je nekakvo folklorno, sentimentalno obožavanje Titovog lika i djela? Ili ćemo mlađima pokušati objasniti da to nije tek, kako se kaže, „kompleksna ličnost o kojoj će istorija dati svoj sud”, nego da u pozadini te ličnosti stoji cijeli jedan kompleks zajedničkog iskustva otpora, samoorganizovanja, zajedničke borbe i na koncu, lične hrabrosti jednog čovjeka? Jesmo li mi iz našeg iskustva uopšte sposobni da budemo mjera stvari?

U tom trenutku Tito je tko? Tito je predsjednik države koja se naziva Socijalističkom Federativnom Republikom Jugoslavijom. Šta je u pozadini tog imena gledano iz onoga što mi danas o Jugoslaviji čujemo u, recimo, javnom prostoru? Totalitarna država, vještačka tvorevina, nekakav slučajni istorijski talog koji je diktaturom držan na okupu, a čim se rasušio onda se i raspao, pokušaj unaprijed osuđen na propast, i to se čuje, ili je to jednostavno sinonim krvavog raspada? Je li od te Jugoslavije, koja je zapravo okvir i za ovaj eksponat i za njegov opis, ostalo išta što je relevantno za život koji mi danas živimo? Je li ona nama išta osim što je našim vlastima, recimo, baba-roga? Umjesto da ovim tumačenjima suprotstavljamo nekritičko obožavanje ili puko dokumentovanje, (doduše, dokumentovanje nikada nije tek puko dokumentovanje, nije nikada neutralno) valjalo bi krenuti obrnuto. Krenuti od bitaka koje se danas vode, ili bi bar trebalo da se vode i vodile bi se da mi nismo sustavno programirani ili da zaboravimo ili da nikad ne naučimo gdje se treba boriti, zašto se treba boriti i kako se

Svjetlana Nedimović nastavak

treba boriti. Dakle, nekako smo svedeni u tom procesu demokratizacije i tranzicije na jedno nekonzekventno, prilično formalizovano civilno društvo.

Mislim da na ovo pitanje ja imam odgovor tek kao neko ko se bavi, da tako kažem, društveno-političkim radom. Dakle, ja mogu odgovoriti na to kako iskoristiti nešto što omladina shvata bajkovitim - jer Jugoslaviju, priču o njoj i sve što je ona bila doživljava kao bajku - u društveno-političkom radu u ovim okolnostima. Kako iskoristiti iskustva samoorganizovanja, otpora, udruživanja snaga, solidarnosti koja je po svojim plodovima opipljiva, i na koncu autonomije. U toj praksi same bitke otvaraju prostor u kojem se sreću prošlost kao naše nasleđe i naše iskustvo udruživanja, organizovanja i zajedničke borbe, sadašnjost kao nekakav naš teren i budućnost kao naša vizija. I u tom smislu, moje bi pitanje muzejima bilo, imajući u vidu njihovu društvenu funkciju koja nije tek očuvanje svjedočanstava o prošlosti, kako da ova praksa borbe, društveno-političkog djelovanja, prođe u muzej, nađe svoje mjesto u muzejskom prostoru, e da bi jedan muzej, a naročito Muzej Jugoslavije koje više nema, imao svoje mjesto u našoj sadašnjosti.

Artan Sadiku, 1983

Filozof, teoretičar, aktivista

Predmet: Zidnjak sa motivima mape i imenima gradova Trst, Beograd, Sofija, Tirana

Snimljeno u Skoplju, 29. septembra 2016. godine

Trajanje: 8' 08"

Kada danas pokušavamo da mislimo na prošlost, posebno kada se taj pokušaj zaustavi u jednom određenom i veoma interesantnom istorijskom periodu za naš region kao što je period, da ga tako nazovemo, eksperimenta SFRJ, uglavnom se suočavamo sa dve poteškoće. Jedna od poteškoća leži u tome što je cilj novih ideoloških diskursa brisanje svake vrste nasleđa tog perioda. Zato se većina ovog nasleđa danas i nalazi u muzejima. A tu je i drugo pitanje: koji vremenski period treba da prođe kako bi društvena stvarnost bila stavljena u muzej? To, zapravo, ima veze sa percepcijom tog nasleđa, pitanjem da li je ono i dalje prisutno ili ga možemo smestiti u muzej.

Konkretni zidnjak o kojem ću govoriti i koji se nalazi u Muzeju Jugoslavije u Beogradu, u obliku je mape na kojoj se nalaze gradovi Trst, Beograd, Sofija i Tirana. Ovaj koncept je sam po sebi veoma interesantan zato što zidnjak potiče iz perioda kada su tri grada koja su ovde predstavljena pripadala državama Istočnog bloka, državama koje su među sobom u različitim vremenskim periodima imale i različite odnose, i koje su na kraju završile u višedecenijskom neprijateljstvu. I imamo jedan grad koji pripada tadašnjem Zapadnom bloku, koji pripada liberalnom kapitalizmu tog vremena. Sama takva slika, dakle predstavljanje ovih gradova u jednoj zajednici, na jednom istom zidnjaku, možda govori o budućnosti u kojoj bi sve ove teritorije koje su ideološki određene mogle da pripadaju zajedničkom prostoru. Opet govorimo o ideološkom prostoru. Danas svedočimo nadmoći jedne ideologije, zapadne, i neuspehu projekta realnog socijalizma. Rezultat ovog nadmetanja danas može delovati kao nešto normalno. Međutim treba da imamo u vidu da je tokom perioda u kojem je postojala Jugoslavija bilo ozbiljnih pokušaja da se prevaziđu stvari koje su se smatrale tradicionalno nasleđenim, iako su oni tokom postojanja te zemlje bili pokrivni jednim slojem koji je donekle bio autoritaran. Narativi o represiji razvili su se nakon Jugoslavije i korišćeni su kao snažan argument za tragične jugoslovenske ratove.

Danas nasleđe Jugoslavije u Makedoniji, gde ja živim, ne budi ozbiljno interesovanje. Ali, ja verujem da je jugoslovenski model koji je podrazumevao eksperimentisanje, isprobavanje i izazove, veoma relevantan i to iz nekoliko razloga. Jedan od razloga je istorijski, i nalazi se u činjenici da je tokom trajanja te federacije vladao mir. To je period parole bratstvo i jedinstvo, period emancipacije između dva istorijska perioda, ubilačkog perioda Drugog svetskog rata i tragičnog perioda raspada Jugoslavije. Mislim da ovaj model danas ne samo da ima istorijsku relevantnost, već ga možemo posmatrati i u kontekstu takmičenja koja se dešavaju unutar evropskog kontinenta. Tu možemo videti šta iz jugoslovenskog modela, i šta iz političkih i društvenih pokušaja ima potencijala da se danas ponovi, ali u širem kontekstu Evrope. Ono za šta možemo reći da je bila reakcionarna tendencija unutar samog jugoslovenskog modela jeste takmičenje nacionalnih buržoazija unutar federacije radi dominacije jednih nad drugima ili zbog kontrola snaga unutar federacije. Zar se to isto ne dešava danas unutar Evrope, kada imamo takmičenje kapitalističkih elita, gde se Nemačka

Artan Sadiku nastavak

predstavlja kao jedna od snažnih tendencija unutar ove velike unije koja pokušava da ima kontrolu nad celom teritorijom, nad celim prostorom, i svim područjima unutar kontinenta? Upravo u ovom trenutku je bitno da se ponovo sagledaju emancipatorske i revolucionarne politike unutar Jugoslavije, one politike koje su pokušavale da ospore ovu tendenciju buržoazije, pokušavale da izgrade paralelni plan emancipacije, jedan zajednički i internacionalni plan, ne samo unutar Jugoslavije, već i da van nje promovišu ovaj model, što se očitavalo u politici nesvrstavanja. Ovakvi politički modeli i tendencije danas mogu biti veoma bitni za čitav evropski koncept, a naročito za budućnost Evrope. Nažalost, danas smo svedoci da kapitalističke elite, odnosno buržoaske elite unutar Evrope prate upravo one loše tendencije koje su postojale i unutar jugoslovenskog saveza, i to je ono što bi za Evropu trebao da predstavlja alarm. Tu mi možemo da se ugledamo na izvesne jugoslovenske modele i politički delujemo sa drugim evropskim grupama. Ne verujem da se lokalni problemi mogu rešiti oživljavanjem nekih modela kakvi su postojali u Jugoslaviji, ali verujem da je forma već data na čitavom evropskom prostoru, a jedan od modela unutar te forme trebao bi da bude model emancipacije kakav jeste postojao u Jugoslaviji. Nažalost, kao što sam već rekao, svedočeći tendencijama kapitalističkih elita u Evropi, i svedočeći rastu nacionalističkih tendencija u svim državama, i to posebno u državama Zapadne Evrope, možemo reći da postoji tužna sličnost između njih i onih tendencija u Jugoslaviji nakon osamdesetih godina. To je ono na šta treba upozoriti, što treba zaustaviti imajući u vidu posledice.

Dakle, ova karta na kojoj se nalazi teritorija koja pripada različitim državama, gradovi koji pripadaju različitim državama, može ponovo da se vrati i da postane karta modela ujedinjenja sa različitom funkcijom: ekonomskom, političkom, kulturnom i društvenom, a unutar ovog prostora. To ne znači da će doći ili da se možemo nadati drastičnoj ideološkoj promeni na čitavom evropskom prostoru, ali verujem da može da se izgradi jedna kontra-hegemonistička vizija trenutnoj ekonomskoj diktaturi, onome što se danas dešava u Evropi, a to je ekonomska diktatura koja se protivi svakoj drugačijoj društvenosti i kulturi.

Azem Vllasi, 1948

Advokat, političar, predsednik Saveza socijalističke omladine Jugoslavije od 1974. do 1978. godine, predsednik Saveza komunista Kosova od 1986. do 1988. godine

Predmet: Štafeta mladosti 1974, autor: Tome Andreeski

Snimljeno u Prištini, 26. oktobra 2016. godine

Trajanje: 6' 17"

Ona Jugoslavija, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija ili Titova Jugoslavija, bila je u osnovi multietnička federativna država sa šest plus dve federalne jedinice, znači šest republika i dve pokrajine koje su imale gotovo isti status kao i republike. Na neki način ona je bila ono što je danas Evropska unija. Federalne jedinice imale su vlast i ovlašćenja u oblastima koje su se njim ticale, a na nivou federacije bile su zajedničke funkcije - monetarna politika, odbrana, spoljna politika, valuta i slično. Sudbina te Jugoslavije bila je u mnogome vezana za centralnu ličnost koja je tu Jugoslaviju oličavala, za Josipa Broza Tita. Njegovo ime obeležavalo se na razne načine, a njegovo delo, odnosno ta, takva, socijalistička, federativna, multietnička, multikulturalna Jugoslavija, negovalo.

Ja sam negde od 1974. do 1978. godine bio predsednik Omladinske organizacije Jugoslavije. Jedna od omladinskih manifestacija bila je i takozvana Štafeta mladosti. Ona je simbolički vezana za Titovo ime i Titov rođendan - 25. maj, koji se službeno obilježavao. Tim povodom, u čast njenog dolaska i ispraćaja, u raznim mestima širom Jugoslavije organizovane su kulturne, sportske i druge manifestacije mladih. Ta bi štafeta po mesec dana šetala celom zemljom. Stizala je u Beograd 24. maja a 25. maja smo imali centralnu svečanost, veliki omladinski slet na stadionu JNA gde su dolazili omladinci i omladinke iz svih krajeva zemlje. Iz današnje perspektive neko misli da je omladina primoravana, dresirana za takve stvari. Ne, to su bile omladinske manifestacije, kulturne aktivnosti gdje je omladina iz svih krajeva Jugoslavije učestvovala sa velikim zadovoljstvom. Gotovo svi mladi koji bi stigli na centralnu svečanost u Beograd 25. maja iz svih republika i pokrajina, doživljavali su to kao posebnu čast. Dok je bio živ Tito je tu skoro uvek bio prisutan, a ja sam imao tu čast da mu budem domaćin četiri godine u vreme svog mandata. Tako je to bilo.

Jugoslavija je formalno i faktički prestala da postoji 1991. godine. Nažalost, ona ne samo da je nestala, nego je rasturena u krvi, u ratovima, kroz velike žrtve. U to vreme su se desile epohalne promene, pao je Berlinski zid, pao je jedan model društvenog uređenja vezan za jednopartijski sistem, koji smo mi u Jugoslaviji zvali socijalistički, a oni u drugim istočnoevropskim zemljama komunistički. Danas se možemo sa nostalgijom setiti nekih vrednosti kao što su multietnička, međuetnička tolerancija, širi ekonomski prostor, šire tržište, i tako dalje. Ali, bez Tita, bez jednopartijskog sistema, jednostavno nije bilo moguće očuvati Jugoslaviju, niti ju je danas moguće obnoviti na bilo kakvim osnovama, po bilo kakvom modelu. Da se nisu desili ratovi i da ožiljci koji su iza njih ostali nisu još uvek prisutni u odnosima među narodima, republikama, pokrajinama, bilo bi moguće razvijati bolju saradnju između novonastalih država sa tih prostora. Jer, mi se i dan-danas između sebe lakše prepoznamo - mi, Slovenci, pa Makedonci, Srbi, Hrvati, nego što se poznamo sa narodima ovih zemalja oko nas, sa Bugarima, Rumunima, Mađarima i tako dalje. Dakle, moguća je obnova nekih vidova veza i saradnje samostalnih država, ali nije više moguće obnoviti neki model koji bi se zvao Jugoslavija, ili zemlja južnoslavenskih naroda, ili Jugoslavija kao zajednica ovih novonastalih, nezavisnih država.

Miran Mohar, 1958

Umetnik, član grupe IRWIN i jedan od osnivača grupe NSK

Predmet: Štafeta mladosti, 1987,
autor: Vladimir Pezdirc

Snimljeno u Ljubljani, 2. februara 2017. godine
Trajanje: 3' 04"

Ja sam, zajedno sa mojim kolegama iz Novog kolektivizma, bio ko-autor tog inkriminisanog plakata za Dan mladosti. Ideja tog plakata bila je da pokažemo kako je kult ličnosti problematičan, bilo u socijalizmu bilo u kapitalizmu, i da tu nema neke posebne razlike. Iako su neki kasnije interpretirali tu našu akciju kao akciju protiv Jugoslavije, kao nacionalnu, reč je zapravo bila o suprotnom. Naša kritika je, u stvari, bila zahtev za više demokratskog socijalizma. Te 1987. godine bila je i poslednja Štafeta mladosti. Do tada je taj događaj nekako izgubio svoju magiju. Štafeta koju smo mi tada predlagali bila je Plečnikov Parlament – dakle, neki simbol demokratije. Kako naš projekat nije prošao, odnosno, bio je obustavljen, narudžba za projekt je otišla drugom dizajnerskom studiju i štafetu je te godine napravio veoma dobar i značajan industrijski dizajner Vladimir Pezdirc. Ono što je kod štafeta bilo zanimljivo jeste da su one vremenom postajale sve modernije i izrađene od savremenih materijala. Izgledale su kao mini-modernističke skulpture. Jedna od njih, čija je autorka bila Milena Braniselj, izgledala je čak kao kinetična skulptura. Ali, sam ritual Štafete i taj kult ličnosti postajali su sve opskurniji.

Ako mogu još nešto da kažem o mom iskustvu Jugoslavije: socijalizam je, dakako, doneo mnogo važnih stvari i to je, u suštini, bilo humano društvo. Meni i mojim kolegama je, međutim, smetalo to što su drugi odlučivali o dobrom. Tako si bio doveden u situaciju da nisi subjekt ali da učestvuješ u nečemu za šta drugi misle da je najbolje na svetu. Prema tome sam bio najviše kritičan - i tada, kao što sam još uvek prema tome kritičan. Štafeta i naš projekt su, zapravo, bili kritika tog elementa autoritarnosti koji je, na neki način, bio deo kraja Jugoslavije.

Guner Ismail, 1951

Filozof i publicista

Predmet: Štafeta mladosti, 1964, autor: Petar Hadži Boškov

Snimljeno u Skoplju, 29. septembra 2016. godine

Trajanje: 5' 19"

Maja meseca 1968. godine dođe profesor predvojničke i kaže štafeta će noćiti u Bitolju i treba da je čuvamo. Ja sam tada tamo učio gimnaziju. Meni je to bilo zanimljivo jer je, u stvari, to bio dvodnevni događaj, pa smo van Bitolje, gde je bila zemljoradnička škola, razapeli šatore. Imali smo posebni šator za štafetu. I mi smo je čuvali, upalili logorsku vatru, tu se nešto zezali, krišom pušili iza šatora, i po određenoj dinamici, verovatno na sat, ulazili u taj mračni šator. Tamo je bio astal, ona ili ono bilo je na stolu i mi to čuvamo jedan sat - ja i onaj ko je bio sa mnom. Naravno, čudiš se, pitaš se šta je ovo, kako je ovo. Dobro, to prođe. Kad je izbio onaj takozvani skandal oko NSK i njihove interpretacije te štafete, nama je već bilo sinulo, iako ne mogu reći da sam tada bio mnogo pametan i mogao sve da shvatim, sve da znam, ali, nama je sinulo da je to u stvari jedna masovka, vrlo čudna i vrlo neobična. Jer, mi čuvamo tu stvarčicu, ona šeta od ruke do ruke i predajemo je nekom tamo čoveku, konkretno Titu dok je još bio živ. Ovde je bio Dom Omladine, sada Omladinski kulturni centar, i ona ili ono je noćivalo u tom domu, u nekoj prostoriji, ja je nisam ni video. Mi smo tada bili aktivni u pozorištu, imali smo trupu i igrali smo jednu predstavu Ganćinjskog. Ganćinjski vam je jedan poljski pisac koji nije ostao nikome dužan, nijednoj štafeti, nijednoj ikoni, ničemu, bar ne u onom poljskom kulturnom krugu. Naši omladinci smisle da mi tu predstavu povodom noćivanja štafete odigramo tu u Domu, valjda na spratu iznad ili ispod. I mi tu predstavu odigramo, naravno. To je bila jedna persiflaža svega i svačega, predstava je bila pomakedončena, adaptirana. Radio ju je, naravno, Vladan Milčin, jedan od većitih neprijatelja svega i svačega, nemilosrdni kritičar svega postojećeg. To je bio moj drugi susret sa tom štafetom. U meni je već radila ta koncepcija NSK i uopšte ideja fašizacije oko tih masovki. To su naravno uspomene, trenutci, jedan sat stojiš pored štafete ili dva sata igraš predstavu, to su ti trenutci. Međutim, između toga, u tom periodu, dešava se svašta. Upoznaš nekog, družiš se s nekim, jednostavno živiš, čitaš knjige, ideš na koncerte. To je ona čudna hrskavica koja nas je povezivala i koja verovatno sada nedostaje, a meni je taj prozor u životu bio vrlo značajan.

U minijaturi ili laboratorijskim uslovima mi u stvari još uvek živimo u istom svetu. Mi sami ili nama upravljaju ljudi čija je mentalna matrica verovatno stvarana od čistih ili nečistih destilata tih ideja u kojima smo rođeni, rasli, školovali se, čitali i tako dalje. Prema tome, razmišljati o Jugoslaviji osim u nekim spomenarskim relacijama ili sa velikom dozom onog optimizma sećanja jeste nešto što je vrlo, vrlo ozbiljan, težak, a u isto vreme prijatan zadatak.

Marko Perković, 1960

Generalni konzul SFRJ u Crnoj Gori

Predmet: Štafeta mladosti, 1972, autor: J. Soldatović

Snimljeno u Tivtu, 12. avgusta 2016. godine

Trajanje: 3' 28"

Štafeta mladosti je izraz najljepših želja za prosperitet, za budućnost Jugoslavije, za dug život i dobro zdravlje našeg doživotnog predsjednika druga Tita. Jednostavno, nešto što je bilo deo nas, svojevrstan EKG ovoga naroda, omladine toga vremena. Ljudi bi sve svoje najljepše želje satkali u toj štafeti mladosti i svojim porukama mira, ljubavi, tolerancije, prosperiteta i svega onoga što je krasilo Jugoslaviju i slali ka Beogradu, ka stadionu JNA, gdje ju je na kraju primao naš voljeni drug Maršal Tito. Ona simbolizuje u sebi mir, ljubav, toleranciju i sve ono što nama danas nedostaje, znači bratsvo i jedinstvo kao jedan prirodan odnos između naših naroda i narodnosti koji je, nažalost, ubijanjem jednog sentimentalnog klišea potisnut u drugi plan. Umjesto jednog, da kažem, sveopšteg nacionalnog naboja koje je Jugoslavija i himna "Hej Sloveni" nosila u sebi, izbile su na površinu nacionalističke struje i to je ono što je pobudilo neke najniže pobude u svakom čovjeku. Ljudi se jednostavno danas osjećaju prevarenim, danas kada im prijetite, nama svima na jugoslovenskim prostorima i ovim banana državama koje su nastale umjesto Jugoslavije, kada im prijetite ulaskom u Evropsku uniju. Jednoga dana kada budemo putovali od Triglava do Đevđelije bez pasoša i granica, ljudi će shvatiti da smo mi već jednom tako živjeli u jednoj čarobnoj državi pod imenom Jugoslavija.

S velikim ponosom mogu reći da mjesto na kome se sada nalazimo jeste mjesto na kome Jugoslavija i dalje živi. Kad neko kaže na engleskom jeziku, koji je sada dominantni svjetski zvanični jezik, "Ex Yugoslavia", ja ih ispravim i kažem "Yugoslavia not ex, Yugoslavia exists". I 15 ambasada i njihovih ambasadora u Crnoj Gori već godinama poštuju Generalni konzulat SFRJ, a mene kao konzula oslovljavaju sa Vaša ekscelencija, gospodine konzule ili dragi kolega. To znači da Jugoslavija nije skinuta sa svjetske političke scene. Sve one vrijednosti koje je Jugoslavija ostavila kao trajni trag na svjetskoj političkoj sceni, čiju miroljubivu politiku je sljedilo tri i po milijardi ljudi u svjetu, jeste nešto što je nezamislivo u današnjoj geopolitičkoj situaciji i jednostavno u svim ovim, da kažem, ratnim sukobima koji se dešavaju na svjetskoj pozornici. Tu nedostaje Jugoslavija kao jedan faktor stabilnosti i Tito kao putnik mira, jer posle Tita je uvijek sljedio mir. On je bio čovjek koji je mirio svojim riječima, svojim autoritetom, a dok je Tito bio putnik mira mi smo bili građani svijeta. Iza Jugoslavije je ostala jedna crna rupa koja ničim ne može biti popunjena.

Miroslav Minić, 1977
Profesor književnosti

Predmet: Literarni radovi učenika – učesnika „Susreta drugarstva”
OŠ “Ivo Lola Ribar”

Snimljeno u Podgorici, 10. avgusta 2016. godine
Trajanje: 3' 04”

Pripadam generaciji koja je, kada je završavala osnovnu školu, doživjela tu traumu početka rata. Nekako je tada sve postalo drugačije. Iako ovdje konkretno nije bio rat, moj grad je bio pun vojnika, dolazili su da odvede moju rodbinu na ratište, bojao sam se i da će moj otac i moj brat poći.

Osnovna škola je protekla tako u nekom duhu zajedništva. Svi smo zajedno išli u odmaralište na moru, to je bilo možda tako dvije nedelje, a onda na planinu. I nije bilo razlike da li si iz neke bogate ili siromašne porodice. Svi smo bili potpuno jednaki. Stanovi su imali isti namještaj, svima su vrata ljeti na četrdeset stepeni u Podgorici bila otključana, kucnemo i uđemo kod komšije da pitamo nešto. Znači, bila je ta neka sloboda i bezbrižnost. Ali, kad vidim ove radove, to mi je čudno, jer ne pripadam generaciji koja je pisala sastave Titu. Znam da su se prije toga pisali, da su slali te sastave na razna takmičenja, i da su se svi iz zemlje njemu obraćali. Jednostavno, to je bilo nekako bezbrižno i onda je nastupila moja srednja škola i sve je bilo drugačije jer mi do tada nismo znali po imjenima ni ko je kakve vjere, ni nacije, pogotovo nas nije interesovalo kom plemenu ko od nas pripada. Sada je to dosta drugačije i nekako mi je nezamislivo da učenicima dam temu da se obrate predsjedniku Crne Gore. Teme biram tako da budu što neobičnije, kreativnije, razmišljam o naslovu nekog filma ili knjige, pa im tako zadam temu.

Postoji jedan projekat o preduzetništvu gdje su uključene sve zemlje bivše Jugoslavije, i onda mi idemo na ta takmičenja, predstavljamo projekte. I bilo mi je baš sjajno kad smo posetili Sloveniju, moji učenici su nakon tog sajma i neke nagrade koju su dobili rekli „odlučili smo da ne studiramo ovdje u Crnoj Gori, nego da idemo negdje, ili u Sloveniju ili u Hrvatsku ili u tako neku zemlju bivše Jugoslavije”. To im se više sviđa za studiranje, da budu dalje od kuće, da budu u nekom većem gradu. Meni je to bilo veoma drago, jer sam osjetio da te priče koje sam nekada slušao o Jugoslaviji, o tom zajedništvu, o tim radnim akcijama, o putovanjima, druženjima, zaljublivanjima, da to tek sad počinje i ovde i da se to i te kako oseća.

Jeton Neziraj, 1977

Dramski pisac

Predmet: Orden Bratstva i Jedinstva

Snimljeno u Prištini, 26. oktobra 2016. godine

Trajanje: 4' 08"

Zaista malo toga pamtim iz tog perioda. To su uglavnom delovi priča, neke sam čuo od drugih ljudi, nekima sam bio svedok. Ono čega se sećam jeste neka vrsta traume koju je moj deda imao u odnosu na Srbe. Sećam se da je uvek pre nego što zaključamo vrata i odemo da spavamo tražio da sekiru koja je stajala u dvorištu unesemo unutra da bi, ako lokalni Srbi dođu da nas ubijaju barem morali da ponesu svoje sekire, a ne da nas ubijaju našim. Sećam se i da su tokom tog perioda lokalni Srbi nekako bili privilegovani, ono malo njih koji su bili u okolini. Ja to tada nisam shvatao, ali na primer, jednom kada smo kao deca otišli u Bečiće, sa nama je bilo i jedno srpsko dete i njega su sve vreme pratile vaspitačice i učiteljice. Dakle, bio je posebno tretiran, a nastavnici su mislili da je bolje da ako se nešto loše desi, da se to desi nekom od albanskih učenika, a ne, ne daj bože, Dejanu. Dejan se zvao. Takođe se sećam da kada su dvoje albanske dece u jednoj drugoj školi napali kamenjem učiteljicu Srpkinju, odmah bili prebačeni u našu školu, u kojoj nije bilo nijednog Srbina. Dovedeni su kao neprijatelji i albanski učitelji su prema njima pokazivali jedno zaista neljudsko ponašanje, kao u želji da pokažu kako su svi protiv toga što su njih dvojica uradili. Tako da je postojala neka vrsta privilegovanja, posebnog tretmana srpske zajednice, što ne znam da li je bilo zasnovano na vrednostima jednakosti ili bratstva i jedinstva koje su se promovisale, ili je zapravo postojao strah od kažnjavanja od strane političkih kasti. Na primer, ako si bio učitelj mogao si da snosiš posledice, da izgubiš posao ili da budeš kažnjen od strane direktora. Ukoliko si direktor onda je neko drugi mogao da te kazni u opštini. Isto je bilo i u našem odnosu sa našim učiteljem Srbinom. To u to vreme nisam shvatao niti sam analizirao te odnose, počeo sam da ih analiziram kasnije, i verujem da je termin ili koncept bratstva i jedinstva zaista bio veštački koncept, koncept koji nije funkcionisao jer nije bio kompatibilan sa potrebama i realnošću na terenu. Mogao bih parafrazirajući da kažem da su u to vreme svi bili jednaki, ali su Srbi bili više jednaki od ostalih. To su sećanja i refleksije iz današnje perspektive, i naravno možda grešim, ali kao dete ja sam ih tako shvatao. Inače, okolina u kojoj sam odrastao, moja porodica, svi su bili svesni pogrešnih političkih koraka preduzetih u odnosima sa Srbima, u međuetničkim odnosima. Ukoliko se od mene očekuje da dam neku vrstu objašnjenja o tom velikom raspadu koji se dogodio tokom devedesetih godina, ja ne znam da ga dam, jer su svi bili pažljivi i odjednom kao da se sve srušilo i uništilo. Ne mogu da objasnim kako je to tako brzo došlo. Naravno, budući da sam bio dete, sećam se samo ovakvih malih epizoda. Možda bih iz njih mogao da povežem neko objašnjenje, ali ovo je ono čega se sećam i što mogu da kažem o tom periodu.

Ares Shporta, 1991
Menadžer u kulturi

Predmet: Plaketa sa poveljom XXII smotre bratstva i jedinstva omladine Jugoslavije u Nišu 26. maja 1977. godine

Snimljeno u Prizrenu, 27. oktobra 2016. godine
Trajanje: 2' 19"

Nema nečeg konkretnog što mi pada na pamet kada se govori o bratstvu i jedinstvu. Možda zato što sam rođen u periodu u kojem je eho bratstva i jedinstva već davno prošao. Dobio sam ime po bogu rata, i to je bio početak jednog sasvim drugog perioda. S jedne strane osećam se kao neznalica budući da nikako ne mogu da se setim ili da imam neki bolji opis te definicije, neku bolje formiranu ideju. Ali, s druge strane, mislim da sam dobar predstavnik jedne generacije i društva koje živi u zaboravu, u vremenu u kome sve što se radi jeste ponovno pisanje prošlosti koja obuhvata i ono vreme kada je dobar deo ovog društva pratio neku ideju kao što je bila ideja o bratstvu i jedinstvu. Možda mogu da probam da tako nešto zamislim, iako mi se čini gotovo nemogućim da jedna tako velika masa ljudi zaista veruje u ovakvu ideju. Odnosno, ne mogu da zamislim kako je moguće imati poverenja u jednu ovakvu ideju, pratiti je, izaći na teren za nju, okupiti se, kako je moguće da vas bude na hiljade okupljenih oko nečega što na prvi pogled zvuči dobro. Mi i danas svakako vidimo ljude koji izlaze sa određenim idejama, ali na užasne načine. S druge strane, kada zamislim ideju bratstva i jedinstva ona mi se čini kao nešto što nosi mir, kao nešto u čemu ima solidarnosti i pozitivnog verovanja u bolju budućnost, što je danas teže zamisliti. Kada danas ramišljam o budućnosti jednog društva koje nema viziju, u kojem se o društvenoj viziji i ne priča, već eventualno o nekoj ekonomskoj, a i to polovično, ne znam da li bismo možda trebali da krenemo od ideja kao što je bratstvo i jedinstvo. Ne znam od koje bismo društvene ideje mi kao društvo trebali da počnemo zamišljanje naše budućnosti.

Emilija Simoska, 1956
Sociološkinja

Predmet: Foto-album, poklon učesnika pionirskog pohoda
"Bratstvo-jedinstvo" u NR Makedoniji, septembar 1957.

Snimljeno u Skoplju, 30. septembra 2016. godine
Trajanje: 7' 21"

U svakoj od pojedinačnih republika bivše Jugoslavije postoje različita tumačenja koncepta pionirske organizacije, naročito ako se stvari posmatraju iz današnje perspektive. Tada sam bila dete, ne odrasla osoba koja bi mogla kritički da razmišlja o konceptu pionira, i možda me je tada malo nervirala uniforma, disciplina i određena pravila. Ali, kada o tome danas razmišljam, čini mi se da taj koncept ima dve veoma zanimljive dimenzije. Jedna je koncept aktivizma, a druga negovanje principa tolerancije onih koji su različiti po etničkim ili verskim osnovama. U bivšoj Jugoslaviji ovi koncepti su imali različite posledice. Takođe, različito su i realizovani, u Makedoniji možda na jedan specifičan način. Po meni je princip aktivizma veoma bitan budući da retko gde postoji organizacija dece u kojoj ona dobijaju osećaj da mogu nešto da urade za društvo u kome žive. U tom uzrastu deca su obično pod snažnim autoritetom roditelja ili nastavnika, dok se u okviru pionirske organizacije negovala ideja da oni nešto mogu sami da preduzmu. Mislim da je kod mene upravo taj aktivizam uticao na razvoj građanskog aktivizma. Ako danas analiziramo situaciju u Makedoniji, u protestima koji se trenutno dešavaju dominira generacija pionira, odnosno ljudi koji su u detinjstvu verovali da se u ovom društvu nešto može promeniti, verovali da nisu samo deca čiji se glas ne čuje. Bez obzira na to što smo se s pojmom pionira i pionirstva šalili, upotrebljavali ga u ciničnim kontekstima, smatram da je ovo jedna veoma bitna dimenzija koja zahteva veću distancu kako bi se ovaj koncept mogao bolje analizirati. Inače, koncept omladinskih organizacija nije nepoznat, one postoje i u drugim zemljama. Danas ih imamo kroz partijske podmlatke. Nažalost, suprotno od ideja zajedništva i tolerancije koje su se negovale u okviru pionirskih organizacija, danas te omladinske organizacije rade po principu isključivanja. Ona su mesta gde se trenira netrpeljivost, isključivost i netolerancija prema onima koji imaju drugačije političke ideje. U tom smislu, koncept pionirske organizacije bio je mnogo iskreniji.

Drugi princip na kome se insistiralo bilo je takozvano bratstvo i jedinstvo. Možda ova kovanica zvuči prilično veštački, možda danas na to gledamo kao na nešto što nije baš funkcionisalo kako je bilo zamišljeno, ili barem nije funkcionisalo dovoljno dugo, ali mislim da je u bivšoj Jugoslaviji bilo područja, kao što je recimo Makedonija, gde je ovaj princip mogao vrlo dobro da zaživi. Za razliku od drugih republika bivše Jugoslavije koje su imale prilično sveža i loša sećanja na Drugi svetski rat, pa čak i na neke ranije periode, Makedonija nije imala prošlost koja bi mogla da spreči realizaciju ove ideje i koncepta koji smo tada zvali bratstvo i jedinstvo, a danas koegzistencija. U Makedoniji je ono postojalo jer mi nemamo istorijske probleme sa manjinama koje ovde žive. Problemi koji se nalaze u osnovi međuetničkih tenzija u Makedoniji kreirani su politički, nametnuti su u momentu kada su se pojavile političke partije i kada je među njima počelo takmičenje. Takmičenje između većine i manjine u tome ko je radikalniji, ko je lojalniji, ko je više nacionalno osvešćen i tako dalje. Mislim da se ta lepa ideja koja je dobro započela i u Makedoniji funkcionisala uništila kasnijom politizacijom. Nisam sigurna da li se i u drugim republikama Jugoslavije nije desilo isto, ali smatram da smo mi tu prilično specifični.

Emilija Simoska nastavak

Posle svega, čini se da se dvadeset godina vrtimo u krug, počinjemo iznova s istim konceptima sa kojima je moja generacija vaspitavana, učimo kako živeti s drugima, kako upoznavati druge. Pitanje kako će se taj koncept dalje realizovati i razvijati zavisi od niza faktora, ali mi se čini da je izgubljeno mnogo dragocenog vremena na nešto što smo već bili stekli. Osnovni princip koji smo ranije imali jeste bio princip integracije. Nažalost, danas se koncept prava etničkih zajednica zasniva na principu dezintegracija. Mi nemamo prostor gde će se različite etničke grupe sresti i realizovati taj zajednički život. Imamo etničke vrtiće na jezicima etničkih zajednica, imamo takve osnovne škole, srednje škole, fakultete. Pitanje je da li će se iko od tih ljudi ikada sresti i na radnom mestu. I sve to mnogo više produbljuje etničku distancu. Tužno je što su u Makedoniji stvari otišle u potpuno drugom pravcu, a pre šezdeset, sedamdeset godina su postavljeni temelji da zajednički život uspe.

Saša Madacki, 1972

Diplomirani komparativista i bibliotekar

Predmet: Orden velike zvezde prijateljstva među narodima, dodeljen predsedniku Titu 8. juna 1965. godine u Berlinu

Snimljeno u Sarajevu, 9. decembra 2019. godine
Trajanje: 4' 28"

Moja priča o Jugoslaviji počinje jednim ordenom koji je došao u Jugoslaviju 1965. godine. Riječ je o Ordenu velikog prijateljstva među narodima. I nekako, kada se danas iz ove 2016. godine pokušavam vratiti u tu priču da vidim šta je prijateljstvo bilo tada, da li ono nama znači isto što je značilo tada tim ljudima, prosto se bojim da u ovoj današnjoj jugoslovenskoj sferi, u jugo-sferi zapravo, ta priča ima potpuno druge konotacije. Moja priča o prijateljstvu je uvijek bila prilično urbano-centrična. Dakle, ja sam Sarajlija, rođen u Sarajevu, živio cijeli rat u Sarajevu, ostao u Sarajevu, i prosto nekako je sva ta moja priča o prijateljstvu uvijek bila gradska, uvijek nekako urbana. Ja prosto nisam poznao ljude izvan gradova, recimo u Bosni izvan Sarajeva. Međutim, imao sam velika prijateljstva sa ljudima iz Beograda, Zagreba, Ljubljane, Skoplja, i tako dalje. I to neko prijateljstvo je zaista bilo famozno, divno, jednostavno, neopterećeno. Međutim, nakon rata dolazi do potpuno nove priče o prijateljstvu koja počinje da uvodi gradaciju prijateljstva i onda jednostavno shvatiš da neka možda nisu bila dovoljno snažna da prežive. I ne bi za to bila kriva Jugoslavija, nego bi za to bili krivi Jugoslaveni koji su tu živjeli. Nekako, kao da smo se grupisali u neke svoje torove, počevši da volimo samo ono što nam je vrlo, vrlo blizu, bez da vidimo to što je dalje.

Dobro se sjećam kad sam se prvi put osjećao postićeno, kada sam nakon trijumfa osjetio veliki stid. Sjećam se bombardovanja Beograda 1999. godine. I kao svaki prošli Sarajlija bio sam vrlo sretan zbog tih dešavanja u Beogradu, vrlo, vrlo sretan što se napokon, evo, dešava nešto i toj Srbiji, nakon ovoga što se dešavalo ovdje u Bosni. A pri tom, vrlo trijumfalno sretan radim u Centru za ljudska prava, što je veoma karikaturalno, pa čak i nekako kao horor priča. Ali, tada je to za mene bila zaista euforija i trijumf. U jednom momentu kolegica koja je radila sa mnom priđe i kaže: „Ma znaš, jebeš ti ovo, kao, oduševljenje, tamo žive ipak neki obični ljudi”. Kaže: „A šta misliš da mi spakujemo paket i pošaljemo beogradskom Centru za ljudska prava, mi bar znamo šta treba, nama su slali svakojake gluposti u ratu u Sarajevu, neke neupotrebljive stvari”. Kaže: „Ajde mi spakujemo Vegetu, kafu, baterije, svijeće, čokolade, cigare”, dakle sve ono čega nema kad je nestašica. Tu je zapravo krenuo taj neki moj stid, prvo trijumf, pa onda strašan stid. I onda počneš da promišljaš o prijateljstvu. Jer, kada te priče među malim ljudim, a koje su zaista savršene, pređu na priču o narodima one zapravo postaju neprimjenjive. Tako da ono što je nekad značio taj divni orden velikog prijateljstva među narodima, kao dva kolektiviteta koja se vole i grle, ... danas ta priča o kolektivitetu, nažalost, na taj način više nije moguće. Ta priča izrasta tek ako zapravo vidiš ljude iznutra. Tako da sam ja od mojih 20 inicijalnih Beograđana danas stigao do 150, i zapravo sam sada bliži priči o odluci kolektiviteta o prijateljstvu među narodima nego ranije. Taj veliki put mora da prođe priču od pojedinca ka maloj grupi, od male grupe ka većoj i tek onda na narode. Kada danas posmatram Jugoslaviju više se nikad ne referiram na bivše jugoslavenske republike, u svim svojim govorima naglašavam da pričam o Jugoslaviji kada pričam o tom teritoriju, i uvijek se u svojim biografijama potpisujem da govorim srpsko-hrvatski, hrvatsko-srpski jezik koji mi je, uostalom,

Saša Madacki nastavak

i u svjedočanstvu iz osnovne i srednje škole, pa i fakulteta. Tako da, zapravo, kad prođemo neku svoju vrstu katarze, tek onda reflektiramo na ono što je bilo na jedan malo pametniji način.

I nekako bih završio sa Kamijem, ako nije pretjerano. Kaže Kami: „Nemoj hodati ispred mene, možda te neću moći sljedit. Nemoj hodati iza mene, možda te neću moći vodit. Hodaj pored mene i budi mi prijatelj.” Svi ti Jugoslaveni koji danas hodaju pored mene zapravo su moji prijatelji.

Zdenka Badovinac, 1958

Kustoskinja i pisac,
direktorka Muzeja moderne i savremene umetnosti u Ljubljani

Predmet: Muzej 25. maj, poklon grada Beograda,
za rođendan 1962. godine, arhitekta: Mihailo Mika Janković

Snimljeno u Ljubljani, 2. februara 2017. godine
Trajanje: 4' 39"

Muzej „25. maj” inspiriše me na različite načine. Reč je o muzeju vezanom za nekadašnju zajedničku državu Jugoslaviju i zato, naravno, razmišljam o njemu kao o muzeju povezanim s nečim zajedničkim, s onim što nas je držalo u jednoj državi pre svega na osnovu ideje bratstva i jedinstva. Ona mi se i danas čini izuzetno važnom, pogotovo u Evropi kakva je danas, u vreme migrantske krize. To je veoma inspirativna ideja kojoj se vredi vratiti. Istovremeno, Muzej „25. maj” je muzej koji danas može da označava sve razloge zbog kojih se ta zajednička država raspala.

S obzirom na to da je taj muzej nastao kao poklon, što je verovatno izuzetan događaj – ili barem tako deluje – volela bih da se nadovežem na jedan drugi muzej koji je takođe nastao kao poklon, ali kao poklon u sasvim drugim okolnostima. Ako je Josip Broz Tito dobio Muzej „25. maj” na poklon, što će reći, muzej je bio poklonjen predsedniku jedne države, napravila bih vezu s muzejom koji je nastao nakon raspada Jugoslavije i to u okolnostima koje je prouzrokovala i srpska agresija. Reč je o muzeju solidarnosti u Sarajevu u čijem je osnivanju učestvovala i Moderna galerija, Muzeju „Ars Aevi”. On je nastao isključivo na osnovu poklona s naše strane, kao i sa strane mnogobrojnih drugih muzeja i inicijativa širom Evrope. Nažalost, zbirka tog muzeja se danas nalazi u depoima. Ideja zgrade muzeja, koju je ponudio Renco Piano, takođe je u nekoj fioci. Drugim rečima, tragična priča tog muzeja se nastavlja. No, tu bi bilo potrebno naglasiti da, kada govorimo o Jugoslaviji, govorimo i o njenom raspadu, govorimo o ratu, govorimo o solidarnosti koja je bila, barem što se mene tiče, ključna reč povezana s Jugoslavijom, kako u smislu solidarnosti koja se ideološki i politički stimuliše, tako i solidarnosti koja je istinski postojala. Nije, dakle, bila u pitanju lažna solidarnost, već je solidarnost postojala kao neki živi element među radnicima i narodima. Bila je to izvesna energija koja je držala na okupu tu zemlju kao društvo. S raspadom Jugoslavije, raspala se i ta ideja, kao i društvo koje je ta ideja povezivala. Na jedan paradoksalni način, kada se Jugoslavija raspala i kad se dogodio taj krvavi rat, posebno u Bosni i Hercegovini, upravo tamo, 1994. godine, nastaje muzej solidarnosti. Dakle, ideja iz prethodne države, ideja koja je tu državu povezivala u društvo, ta ideja je reaktivirana u potpuno tragičnim okolnostima koje su posledica konflikata koji su u Jugoslaviji postojali i pre rata, ali ih očigledno nije bilo moguće blagovremeno artikulirati i razgraditi da bi se zaustavili ti krvavi sukobi koji su izbili nakon raspada Jugoslavije.

Eliza Hoxha, 1974

Arhitekta

Predmet: Ilirska boginja – Praistorijska vinčanska figurina

Snimljeno u Prištini, 26. oktobra 2016. godine

Trajanje: 1' 57"

„Boginja na prestolu“ danas je simbol grada Prištine. Tokom mog detinjstva simbol koji smo svuda viđali, koji se nalazio na različitim logoima ili različitim knjigama, bio je Spomenik bratstvu i jedinstvu. On je bio kruna zajedničkog trga tokom perioda socijalizma, perioda koji je doneo razvoj i modernizaciju ne samo Prištine, već i Kosova, čitavog društva. U to vreme glavna ideja bila je stvaranje nove tradicije, negiralo se sve što je dolazilo iz prošlosti. Nakon pada socijalizma „Boginja na prestolu“ postala je figura koja je za dve različite zajednice imala i različita imena i različiti smisao, a posle rata na Kosovu postala je simbol glavnog grada Kosova, Prištine.

Kada gledam ovu figuru, moja asocijacija je direktno povezana sa ženom. Naravno, njeno ime i jeste „Boginja na prestolu“ i ona predstavlja božanstvo i lepotu žene, ali takođe i ulogu žene, kako kod kuće tako i u opštem društvenom razvoju. Budući da je period socijalizma doneo otvaranje i opštu prosvetljenost društva, žene su u velikoj meri postale kako deo javne sfere, tako i obrazovanja i razvoja, i mi danas uživamo u tim rezultatima. „Boginja na prestolu“ je za mene simbol žene koja danas ima alternativu, mogućnost da bude deo procesa, deo odlučivanja, deo razvoja grada i kosovske države.

Ljupka Kovačević, 1951
Psihološkinja

Predmet: Svečana ženska nošnja, Crna Gora

Snimljeno u Kotoru, 12. avgusta 2016. godine
Trajanje: 9' 07"

Crnogorska ženska nošnja u Muzeju Jugoslavije kao poklon Titu, kao izražavanje nekog uvažavanja od strane ljudi iz Crne Gore. Mislim da je ova crnogorska ženska nošnja poklonjena kao znak da ljudi iz Crne Gore ili Crnogorci imaju čime da se podiče. Ako bi se nečim podičili ili nekoga pokazali onda pokazuju ženu, tu stamenu, moćnu, nedodirljivu ženu iz Crne Gore koja je takva za javnost, dok je u kući radna, vrijedna, krajnje lojalna i poslušna žena. Znači, ta se dvojnost u crnogorskoj ženskoj nošnji na neki način i vidi. Ona je lijepa i hladna, i nedodirljiva i zatvorena, što znači da erotska privlačnost žena u toj nošnji nije izražena. Mislim da je u Crnoj Gori stepen zabrane u odnosu na seksulanost žena bio najveći, a raspolaganje ženom kao svojim robljem ili kao nekom radnom snagom jeste nekako dominantno. Dominantno u karakteru žena i dominantno u odnosu sredine prema ženama. Znači, nema privlačnosti u smislu ženske zavodljivosti, nego je to jedna zatvorena žena koja se potpuno posvećuje materinstvu, domaćinstvu i mužu. I dobro je što su je tada poklonili, mislim da bi tamo trebala i da ostane. Možda je to bilo vrijeme i možda je to bio znak nekog raskida sa tradicijom u Crnoj Gori kad je ta ženska nošnja došla u Muzej. Mislim da je dobro da tamo bude i danas. Nažalost, plašim se da sa tendencijom retradicionalizacije ta crnogorska nošnja može da se vrati u svakodnevnicu što bi bilo prilično porazno. Još za sada nije, ona je tamo gdje jeste, u jednom pozitivnom smislu predstavlja taj ponos, dostojanstvo i nedodirljivost, ali iza nje se krije, kao mnogo što-šta što se krije u Crnoj Gori, ta jedna potpuna porobljenost žena što je evidentno u savremenom životu. A nekako i u Jugoslaviji je bilo evidentno da su žene iz Crne Gore negdje na margini margine, što se sa ove distance kad proučavamo ono što je bilo u Drugom svjetskom ratu ne bi reklo. Tada su se žene iz Crne Gore pokrenule u borbi za emancipacijom, tada su vidjele to svijetlo na kraju tunela, mogućnost da se izbave iz, prije svega, neobrazovanosti, iz te potlačenosti. Mislim da je njihova borba i njihovo prisustvo u narodnooslobodilačkoj borbi bilo zbog toga i veće, budući da je ta borba za cilj imala i emancipaciju žena u Crnoj Gori. Ali, tokom čitavog trajanja one Jugoslavije žene iz Crne Gore ipak su stereotipno smatrane za one koje su grublje, koje su neženstvene, koje su posvećene samo radu i porodici. Taj stereotip ih je i u socijalizmu na neki način prilično definisao. Međutim, dešavale su se promjene. Žene su stvarno zgrabile obrazovanje i zgrabile posao. Mislim da je u Jugoslaviji ogroman broj žena bio zaposlen, i za razliku od prethodnog perioda veliki broj žena se opismenio. Tako da su pogodnosti za žene u Crnoj Gori bile, u tom smislu, velike. To je jedan dio. Drugi dio je bio da su tradicionalni uticaj i stereotipi koji su iz čitave Jugoslavije nekako išli prema Crnoj Gori zadržali žene iz Crne Gore kako u njihovoj emancipaciji, tako i na polju drugih vidova slobode, pa su one uvijek na neki način ostajale zatvorene za javnost. Hrabre, govorljive, moćne, ali u okviru porodice. Van porodice je to polje i tada bilo prepušteno muškarcu, uprkos ovom jednom velikom i značajnom valu ekonomske nezavisnosti i obrazovanja. Ono što mi se čini da je takođe važno jeste da su se one nekako malo odrekle te crnogorske nošnje, pa u tom periodu baš i nije bilo pogodno dičiti se, hvaliti se tom crnogorskom ženskom nošnjom. To je bio period koji je trebalo zaboraviti, koji je ostao i trebao ostati tamo u prošlosti.

Ljupka Kovačević nastavak

Međutim, taj nalet ili taj razvoj koji je trebao da bude u ovom optimističkom duhu bivše Jugoslavije drastično je zaustavljen devedesetih godina. Svi ovi putevi emancipacije su poremećeni i situacija je neko vrijeme postala još teža upravo na ovim poljima. Novi uticaji ili novi načini formiranja ženske energije koji su dolazili sa Zapada i koji su omogućili stvaranje grupa koje su se borile za ženska prava pomjerio je fokus sa ženskih prava na nasilje prema ženama. Nasilje prema ženama, bez obzira koliko je u praksi bilo prisutno u Crnoj Gori, bilo je tabuizirano u javnosti. To je bio veliki stepen sramote i za muškarce i za žene da se javno priča o nasilju nad ženama koje je u svakodnevnom životu bilo prisutno i kulturološki i tradicionalno i kako god uzmete. Znači, te teme nasilja nad ženama su se otvorile sa ulaskom ljudskih prava, Zapadnih uticaja i nevladinih organizacija, ali su se teme klasne pozicije žena, pozicije u obrazovanju, pozicije na tržištu nekako pogoršale.

Ako uzmete ženska prava u Crnoj Gori, vi znate da nema demokratije, vi znate da je situacija gora nego što je bila devedesetih, ali kad uzmete priču o ženskim pravima onda vam se čini da je tu nešto urađeno. Ali, bez obzira koliko se institucije razvijaju, ako ovaj segment ostaje ovako, ja čak mislim namjerno i zlonamjerno isključen, pozicija žena u Crnoj Gori će biti i te kako teška. Ako žene iz Crne Gore mogu da nađu neko uporište u istoriji, onda je ono u tom trpljenju i istrajavanju na nekom pozitivnom viđenju, a pozitivno viđenje više nije materinstvo i više nije ta priča o domaćinstvu i čuvenim nezamjenljivim majkama koje uglavnom kroz taj diskurs šire jednu neravnopravnost i mržnju u Crnoj Gori, pa je zato to tako i prisutno. Mislim da se žene koje budu stekle obrazovanje i one koje su već stekle obrazovanje, neće baš lako vratiti pod okrilje tog patrijarhata koji je još jak zahvaljujući njegovoj sprezi sa ovom kriminalnom vlašću.

Venita Popović, 1964

Urednica časopisa „Zeničke sveske”

Predmet: Vezeni peškir sa porukom Titu, Prvi kongres žena BiH

Snimljeno u Zenici, 8. decembra 2016. godine

Trajanje: 4' 01”

Vezeni peškir bio je izraz kreativnosti žena u vrijeme kada one nisu imale drugog načina da je izraze, kada nisu imale pristup drugim kulturalnim oblastima, pa su se na taj način izražavale. Vezeni peškiri su se poklanjali u posebnim prigodama, pri vjenčanjima, svadbama, krštenjima, kada neko dođe u goste, kada se ide u goste, tako da je sasvim razumljivo da je sa Prvog kongresa žena Bosne i Hercegovine jedan takav peškir otišao predsjedniku Titu. Mislim da na to ne bi trebalo gledati ni sa slatunjavom nostalgijom, ali ni sa ikakvim prezirom, jer, recimo, danas u Bosni i Hercegovini u brošuri ženske sekcije jedne od vladajućih stranaka najvažniji citat na koji se žene iz te stranke pozivaju dolazi od osnivača stranke, naravno muškarca. Prema tome, te se stvari nisu nešto pretjerano promjenile.

Kada se osvrnem na fascinantnu deceniju trajanja i djelovanja Antifašističkog fronta žena koja je trajala od početka Narodnooslobodilačke borbe tokom Drugog svjetskog rata pa sve do 1953. kada je AFŽ ukinut, ili „samoukinut”, vidi se da je ta čitava decenija prštala energijom, emancipatorskim potencijalom kada su u pitanju prava žena. Žene su počele javno govoriti, osvajati javni prostor, ulaziti u oblasti koje su im do tada bile zabranjene. I kada uporedim tu poslijeratnu deceniju i deceniju poslije ovih trećih balkanskih ratova, dakle period od 1995-2005, situacija je potpuno različita. Poslije rata u Bosni i Hercegovini što se tiče ženskih prava trend je bio potpuno retrogradan. Žene se pokušalo nanovo vratiti u kuću da igraju ulogu domaćice, ulogu majke, sve one uloge koje patrijahalni sistem od njih očekuje. Jedna od parola u to poslijeratno vrijeme bila je da svaka bosanska majka treba da rodi petoro - troje sebi, dvoje Bosni. Dakle, to je potpuna retardacija svega onog što je u vrijeme tog omraženog socijalizma bilo postignuto kad su u pitanju prava žena. Ali, ono što preostaje od jugoslovenskog zajedništva, tog zajedničkog kulturnog prostora, jeste ženska solidarnost, i to su pokazale nevladine organizacije i tokom, a i poslije ovog poslednjeg rata koji su, nažalost, mnogi od nas preživjeli i doživjeli, kada je ta nit ženskih razgovora trajala. Žene su i dalje organizirano djelovale, tako baštineći i ono nasljeđe AFŽ-a. Uspjele su i da se silovanje proglasi ratnim zločinom, i da se žene povežu unutar prostora bivše Jugoslavije, i da rade zajedno na ponovnom ostvarivanju i dosezanju one razine egalitarnosti ženskih prava koje su imale u bivšoj Jugoslaviji, i da, naravno, sve to nadgrade.

Senad Šahmanović, 1982

Reditelj

Predmet: Gusle od belog kamena, poklon Sreskog odbora
Socijalističkog saveza Nikšića, 1956

Snimljeno u Podgorici, 10. avgusta 2016. godine

Trajanje: 4' 22"

Kamene gusle kao poklon crnogorskog naroda predsjedniku Josipu Brozu predstavljaju jedan značajan predmet za istoriju Crne Gore sa kojim se identitetski povezujemo. Slavna istorija prenošena je s koljena na koljeno putem narodnih pjesama, zapisa, uz zvuke gusala. Ovdje je istorija, kao što znamo, bila turbulentna, a crnogorski narod se uvijek trudio da bude samostalan, nezavistan, iako su mnoge velike imperije dolazile i osvajale Balkan. Gusle su tako predstavljale način da se ispriča ta slavna istorija kroz narodnu poeziju. Posle Drugog svjetskog rata Crna Gora je dobila punopravno priznanje kao članica jedne velike zemlje kao što je Jugoslavija, i to je za nju predstavljalo značajan povratak nezavisnosti, povratak državnog statusa, jer svi znamo da je početkom XX vijeka ona izgubila svoju nezavisnost i bila pripojena jednoj drugoj kraljevini. Tada je došlo do izgradnje zemlje koja je bila razrušena, gradio se jedan novi poredak, tako da ti reljefi koji su oslikani predstavljaju progres koji se u Crnoj Gori dešavao poslije Drugog svjetskog rata.

Mislim da je taj projekat bio lijepo zamišljen, ali ne postoji sistem koji može da bude idealan, uvijek se javljaju neki problemi, posebno kod nas na Balkanu, jer kao što sam rekao, imamo tu turbulentnu istoriju. Ali, generalno, evo sada, šta zapravo predstavlja Evropska unija? Svi joj mi negdje težimo i ponovo ćemo se svi naći na tom jednom zajedničkom polju, a sve što se izdešavalo dvadeset godina unazad, to je sve bukvalno nizašta. Formalno će sve biti skoro isto, ali suštinski toliko, toliko daleko i različito. Ulazimo oštećeni vremenom koje je prošlo, u kome smo mi jurili neke druge stvari umjesto da smo bili fokusirani na progres, razvoj, samo da bismo nastavili tim istim putem ali možda u nekom drugačijem državotvornom oblikovanju. Ali mislim da je danas sve to lako pričati i da neću ništa novo reći ako sa tim nastavim.

Ne može se porediti tadašnji progres sa sadašnjim, nije isti trenutak, nije ista politička situacija, nije isto uređenje. Komunistički ili socijalistički sistem bio je potpuno drugačiji od današnjeg, tada se velika pažnja posvećivala jedinstvu naroda i narodnosti, izgrađivala se zemlja, ljudi su duboko vjerovali u bolje sutra. Danas je stvar potpuno drugačija, živimo u jednom sistemu koji još uvijek nije definisan, nije ni socijalizam, a nije ni kapitalizam. Nekako, čini mi se da se nismo najbolje snašli u tom sistemu, mi koji smo odrastali u onom socijalističkom, tako da nam treba malo vremena. Zaista je interesantno pitanje koji bi danas bili simboli progressa i ovoga što je bilo tada. Ne znam. Mislim da...da bi moglo da bude nešto što je...Ne znam, nemam odgovor na to pitanje šta je to danas, koji bi reljefi osim ovih koji su već iskorišćeni bili tu, a koji predstavljaju taj kamen i tu geografiju Crne Gore, taj surovi krš gdje je život uvijek pobeđivao u borbi sa prirodom.

Ivo Banac, 1947

Istoričar

Predmet: Lutke u narodnoj nošnji iz okoline Valpova, HR Slavonija, poklon pionira Valpova, 17. maj 1968. godine

Snimljeno u Zagrebu, 27. januara 2017. godine

Trajanje: 2' 44"

Zanimljive lutke. Godina je 1968., dakle već smo u razdoblju koje je Bakarić nazivao „federaliziranje federacije”, tako da imamo neke nacionalne elemente na narodnoj nošnji iz Valpovštine. Valpovština je jedan od dijelova žitnice Slavonije i takođe mjesto koje je bilo predmetom velikih društvenih promjena u XX stoljeću. 1918. imamo jednu seljačku republiku u obližnjim Petrijevcima, što je znak seljačkog radikalizma nakon razdoblja latifundije u tom dijelu Panonske nizije. Nije do te mijere zahvaćena velikim procesima II svjetskog rata, ali naravno nakon 1945. godine dolazi do masovnog prekojavanja sela i, prije svega otkupa, pa onda i kolektivizacije što je stvorilo iznimne tenzije. Zapravo selo se na razne načine raslojavalo, raseljavalo i na njegovo mjesto su došle nove društvene strukture koje su samo podsjećale na tradicijsko selo. Zato su i ove lutke na neki način relikvije jednog prošlog vremena, jer je proces stvaranja novih radničkih struktura bio već pobjedonosan. Zapravo, cijelo tradicionalno društvo je razbijeno. U tom smislu folklor koji vidimo na ovim lutkama jednostavno predstavlja jednu nostalgiju koju je i režim obnašao preko službenih folklornih organizacija. U svakoj republici ste imali službenu folklornu skupinu, primjerice „Kolo” u Srbiji, „Lado” u Hrvatskoj, „Tanec” u Makedoniji i tako dalje, po modelu sovjetskog „Mojsijeva” gdje je takođe, na neki način, teatraliziran autentičan folklor sela. Tako da i ovdje na neki način imamo umjetnu memoriju koja je, naravno, povezana sa kultom „Druga br. 1”. Zanimljiv ostatak jednog vremena koji je zapravo danas posve nerelevantan, jer je seosko raslojavanje nastavljeno. Slavonija je u ovom trenutku u vrlo, vrlo lošem stanju, ona je predmetom posebnog raseljavanja.

Rafet Bushati, 1947

Časovničar

Predmet: Radio aparat

Snimljeno u Prizrenu, 27. oktobra 2016. godine

Trajanje: 2' 54"

Ja sam rođen u Prizrenu 1947. godine, imam dosta godina. Nekada je radio bio glavni način informisanja, glavni za muziku i sve to. Oko 1960. godine pojavila se i televizija, ali radio je, ipak, radio. Mene on asocira na mladost kada je bilo atraktivno da slušamo radio. Normalno, nije ga imala svaka porodica. Vremenom su se radio aparati poboljšali, onda su se pojavili i gramofoni, posle nekoliko godina i televizija. Normalno, vremena su se menjala sa televizijom. Počele su i domaće serije, koje smo čekali u subotu navečer. Tada su igrali poznati glumci kao Miodrag Petrović Čkalja, pa Mija Aleksić. Jedva smo čekali subotu, drugih događaja nije bilo. Normalno, sedeli smo sa društvom i na žurkama.

Ja sa nostalgijom mislim na Jugoslaviju, dobro smo živeli. Dok je drug Tito bio živ, nije bilo problema. Imali smo neku sigurnost, zdravlje je bilo garantirano, škola je bila garantirana, bilo je lepo. Meni nedostaje ta stara Juga.

Bilo je šta je bilo, Balkan je prošao kroz nekoliko ratova do kojih nije trebalo da dođe. Normalno, rat nije dobra stvar i nije trebalo da ih bude. Ja sad ne mogu da kažem kako je došlo do tih ratova, ali mislim da nije trebalo. Da je opstala ta Jugoslavija možda i ne bi bilo ratova, možda bi živeli i bolje, sad to ne mogu da kažem. Ali nije dobro što je bilo ratova, mislim da bi bilo bolje da je opstala Jugoslavija.

Dean Duda, 1963

Profesor komparativne književnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu

Predmet: Prototip tehničke igračke „Pionir elektrotehničar” sa 60 eksperimenata iz područja elektriciteta, poklon Zavoda za školsku opremu u Zagrebu

Snimljeno u Zagrebu, 30. januara 2017. godine
Trajanje: 3' 14"

Objekt „Pionir Elektrotehničar” otvara nekoliko razina razgovora o Jugoslaviji. Prva je status obrazovanja, druga razina se tiče onoga što se danas popularno zove STEM područje - dakle matematika, znanost, inženjerstvo, elektrotehnika, i treća je pitanje što je sa tim i koje su posledice sličnih projekata u zadnjih pedesetak godina. Dakle, činjenica jest da imate inkluzivni demokratski obrazovni sustav koji počiva na tome da učenici trebaju što manje osjetiti pretpostavljene klasne razlike u projektu modernizacije. Činjenica da zemlja živi intenzivno svoju modernizaciju znači i da građevinska ili elektrotehnička, ili bilo kakva slična struka koja jest u tom modernizacijskom valu adekvatna, mora pripomoći i mora doći do određenoga seta znanja koji polazi de facto odozdo, dakle od najmanjih generacija. Tu je prvi čin, više-manje, vabljenja za određene struke i raspolaganja određenim znanjima koja su potrebna da bi se ušlo u modernizaciju i u toj modernizaciji preživjelo. Drugi zanimljiv moment je činjenica da je njegova demokratska distribucija, osobito preko javnog školstva, omogućavala da se maloprije spomenute klasne razlike očituju što manje. Promjena se počinje događati negdje kasnih sedamdesetih godina kada manje-više javna infrastruktura, kako obrazovna tako i kulturna, ne može više slijediti standard koji se pojavljuje u privatnim svjetovima. Naznačuje se treći val modernizacije, informatičke modernizacije i, na neki način, time se de facto naznačuje i kolaps sistema, što mi se čini da je jedna od važnijih stvari kada se govori o raspadu Jugoslavije. Dakle ovi strukturni momenti koji su uzrokovali izostanak širenja demokratskih procesa. U trenutku kada vi živite javnu sferu i kada je ta javna sfera nešto što vam je standardom više od onoga što vi možete živiti doma, vi se možete socijalizirati i uključiti u neke procese koji su danas zapravo prepušteni privatnim svjetovima. Dakle, u trenutku kada se događa činjenica da ono što imamo u vrtićima ili školama jest intenzivnije, kvalitetnije, brojnije i dostupnije nego što je to u privatnim svjetovima, tu teče suvisao sistem obrazovanja unutar modernizacijskog procesa. U trenutku kada naši privatni svjetovi postaju standardom i tehnologijom opremljeniji od naših javnih svjetova ili od našeg javnog svijeta, tu se događaju ozbiljne krize na koje Jugoslavija očito nije znala odgovoriti. E sad je pitanje što sa paralelom između sistema obrazovanja, odnosa prema inženjerstvu i elektrotehnici danas. Mi možemo krenuti sa informatikom, kao elementarnim momentom koji se manje-više danas favorizira kao tip obrazovanja koji bi nas trebao pripremiti za XXI stoljeće, ili barem sljed XXI stoljeća, ali pri tom je infrastrukturna pozicija državne organizacije, ono što je Jugoslavija imala, prepušteno ili individualnim inicijativama ili svjetu privatnog kapitala i relativno je slabo, odnosno suho zastupljeno u javnom školstvu. Dakle, javno školstvo koje je nekad insistiralo na niveliranju klasnih razlika, danas je iznova organizirano tako da insistira na klasnim razlikama i tu se događa jedan tip, kako bih rekao, povratka u dugu stečevinu XIX stoljeća koji je zapravo iznimna posledica raspada svih procesa modernizacije i krize u kojoj se Jugoslavija nalazila osamdesetih.

Rron Gjinovci, 1989

Politički analitičar, aktivista

Predmet: Stona lampa sa maketom peći za topljenje i predstavom livca, poklon Železničara Jugoslavije, povodom završetka petogodišnjeg plana

Snimljeno u Prištini, 26. oktobra 2016. godine

Trajanje: 2' 23"

Ja sam se rodio 1989. godine, dakle u vreme kada je Jugoslavija počela da se raspada, ali sam odrastao uz sećanja mojih roditelja i moje bake na nju. To su sećanja koja govore o zlatnom vremenu Jugoslavije, o tome da je to bila država blagostanja, država prosperiteta, u kojoj su ljudi koji su u njoj živeli bili ponosni, pogotovu kada su putovali van svoje zemlje, što danas ni ne mogu da čine. Takođe, kada razmišljam o objektu koji predstavlja livca, osim tog osećaja snage jedne jake industrijske države, razmišljam i o eksploataciji Kosova o kojoj govore čitave generacije, naročito kada se govori o Trepči. Postoji izreka: „Trepča radi, Beograd se gradi“, i to je bila ta percepcija koja je nastala nakon što sam se rodio u bivšoj Jugoslaviji, percepcija koja se tiče Kosova, građana Kosova u toj državi.

Danas kada vidim livnicu setim se svega onoga što nedostaje mojoj zemlji, a što je nasleđeno od jedne države kakva je bila Jugoslavija. Čitava industrija koja je postojala na Kosovu, a koja je osnovana tokom perioda postojanja Jugoslavije, danas je izmenjena. Nakon procesa privatizacije postala je vlasništvo privatnih lica i sada služi za potpuno druge namene koje nemaju veze sa proizvodnjom i sa razvojem moje zemlje. Služe kao depoi, marketi i tako dalje. I to je ono što u meni budi osećaj praznine u odnosu na ono što bi moja zemlja trebala da ima što se tiče privrede ali i razvoja uopšte.

Dejan Jović, 1968
Politikolog

Predmet: Lampa u obliku srpa i čekića, poklon Rudara Trepče, 1948

Snimljeno u Zagrebu, 30. januara 2017. godine
Trajanje: 4' 39"

Kada se posmatra simbolično, ovaj predmet je višestruko interesantan. Prvo simbol lampe, odnosno svijetlosti, može se na neki način veoma jednostavno povezati sa idejom komunizma, napretka i progresa. Kao što znamo komunizam, ideje marksizma i progresa prije svega imaju svoje izvorište u prosvetiteljstvu. Prosvetiteljstvo je vezano sa idejom svijetlosti, sa idejom osvjetljavanja puta u neku budućnost. S time je naravno povezana i druga asocijacija vezana uz ovaj predmet, a to je ideja avangarde. Rudari su bili avangarda, ono tvrdo jezgro radničke klase. A cijeli projekt socijalizma temeljio se na ideji vlasti radničke klase. Nema direktnijeg predstavnika radničke klase od rudara, najteže profesije, profesije koja je čak i u okviru socijalizma, jugoslavenskog socijalizma imala poseban status. Sjetimo se samo simbola Alije Sirotanovića, čiji je lik bio i na novčanici, i zatim udarništva koje je izrazito povezano sa teškim rudarskim radom. To udarništvo proizvodilo je određene nesporazume u partiji i u državnoj eliti zato što se postavljalo pitanje treba li uz partiju, koja je već avangarda, postojati i neka druga, dodatna avangarda same radničke klase. Dakle, udarnici su na neki način bili sporno pitanje za partijsku ideologiju, i koliko god je ona insistirala na tome da ih treba nagraditi kao avangardu i najznačajniji dio radničke klase, toliko se uvijek postavljalo i pitanje treba li zapravo uz partiju još neki drugi elitni odred, tako da kažem, u okviru same radničke klase. Treća razina simbolizma ovoga predmeta je vezana naravno uz Trepču. Trepča je dugotrajni i jedan od najvećih rudnika u Evropi. Dakle prve iskopine, prva eksploatacija datira još u XIII stoljeće, a onda je kasnije obnovljena u okviru poslovnog kombinata kao socijalistički kombinat u samoj Jugoslaviji. Ona je bila povezana sa Kosovom, dakle sa pitanjem razvoja, stvaranja radničke klase i stvaranja socijalizma u najnerazvijenijem kraju Jugoslavije. U kraju koji je po mnogo čemu bio i specifičan zbog toga što ima albansku većinu i u tom smislu je bio jedini dio Jugoslavije nakon Drugog svjetskog rata gdje Slaveni, ili Jugoslovani ako hoćete u ovom striktnom užem smislu, nisu bili u većini. Kao što znamo i kasnije u onim burnim i tragičnim godinama raspada Jugoslavije, recimo početkom 1989., događaji u rudniku Trepča imali su vrlo značajnog utjecaja. Štrajk rudara koji je trajao osam dana u Starom Trgu bio je jedno od onih ključnih pitanja za opstanak ne samo socijalizma i socijalističke vizije u Jugoslaviji, nego i za pitanje ravnopravnosti jugoslavenskih naroda i takozvanih narodnosti, posebno Albanaca u Jugoslaviji. Tako da je taj predmet takođe povezan i sa tim burnim vremenima raspada Jugoslavije gdje su rudari, na neki način, insistirali na očuvanju ustavne strukture iz 1974. godine, a jednim dijelom i na očuvanju titoističkoga, a to znači i jednim dijelom i ideološkog, marksističkog koncepta same Jugoslavije. To danas sve izgleda prilično nestvarno iz ove perspektive, ali ako se malo detaljnije pogleda kako se to događalo početkom 1989. godine, vidjećete taj simbolizam. I konačno, to je simbol srpa i čekića koji je danas, u današnjim politički prilično revizionističkim interpretacijama povjesti XX stoljeća, vezan uz takozvani koncept totalitarizma čak i direktnije nego sama zvijezda petokraka koja ima višestruko značenje, i u tom smislu naravno nije nestala kao simbol nego nam se pojavljuje u suvremenim diskusijama. Pomalo zaboravljena, ali izravno vezana uz komunistički, radnički i marksistički pokret, ta ideja srpa i čekića zapravo i dalje izaziva rasprave i ja mislim da ćemo ga u budućnosti, kako se dalje bude odvijala ta diskusija o prošlosti, o simbolima prošlosti, i dalje imati pred očima i u suvremenosti.

Nensi Jasharaj, 1969

Pravnica

Predmet: Maketa aviona sa srpom, čekićem i zvezdom, poklon V samostalne avionske radionice Jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva, 1. maj 1947. godine

Snimljeno u Prištini, 26. oktobra 2016. godine

Trajanje: 3' 56"

Meni je zapalo da govorim o objektu koji u sebi ima simbol srpa i čekića, i to mi je veoma drago budući da sam taj simbol doživela i kada je bio dominantan, i sada kada je u opoziciji. Dakle, ja sam se rodila i odrasla u jednoj zemlji gde je ovaj simbol bio, kako na engleskom kažu, common story (uobičajena priča): gledala sam člansku knjižicu Komunističke partije svoje majke, pionire, časopis „Pionir u školi“, bio je svuda. Tada sam imala apstraktan odnos prema njemu. On je prosto bio tu. Odrasla sam u porodici i okruženju u kojem je ovaj simbol bio sveprisutan, u skromnoj biblioteci smo imali komplet Engelsovih dela, Marksova sabrana dela koja su pripadala mojoj majci, tako da je to meni bio poznat simbol, simbol koji se svuda ponavljao. Ovakav odnos sa ovim simbolom ima veze samo sa periodom dok je Tito bio živ. Nakon toga se više ne sećam, taj period je prazan, a kasnije je došlo jedno veoma sumorno vreme. Sada je interesantno što sam se ponovo vratila istom simbolu. Danas srp i čekić u meni asociraju levicu, ideju koja se otkriva, asociraju me na neki underground, na alternativu i definitivno na nešto što je opozicija. Čak mislim da može da bude veoma seksi tema za tetovažu. Dakle, ovo je prelaz između mog odnosa koji sam imala sa ovim simbolom ranije i onim koji imam danas. Ono što mi se u vezi sa ovim simbolom, da tako kažem, sviđa jeste što je provokativan i što stvara debatu. Poznajem mnogo ljudi iz Zapadne Evrope, i mi često imamo, ne rasprave, ali volim da ih malo provociram ovim znakom, u smislu onoga što je bio ranije, i onoga što je danas. A kada otputujem negde van, i kada me pitaju odakle sam, činjenica da sam živela u jednoj socijalističkoj državi, kao što je Jugoslavija, automatski me čini veoma egzotičnom, odmah počinju pitanja kako je bilo, i ta pitanja su uvek u vezi sa ovim simbolom, simbolom koji predstavlja jednu određenu ideju.

Yill Rugova, 1984

Grafički dizajner, aktivista

Predmet: Plakat sa natpisom "Omladino! Ne dozvoli da u Sremu trune kukuruz, dok u drugim krajevima vlada glad!", 1945.

Snimljeno u Prištini, 26. oktobra 2016. godine

Trajanje: 4' 32"

Poster nisam video, ali na osnovu načina na koji je formulisana rečenica delovalo je da u njemu ima optimizma i nade. Ljudi se pozivaju da pomognu drugim ljudima, u drugim regionima i delovima zemlje, pozivaju se da krenu u akciju, ljudi su agenti promene. Takvi postereri danas nemaju mnogo smisla i bili su tipični za period možda zakasnele modernizacije, kada je nada u bolju budućnost bila mnogo veća nego što je danas. Ako bismo jedan takav poster pokušali da prevedemo na albanski jezik i da ga uskladimo sa današnjim okolnostima, to bi zvučalo nešto kao: „Omladino, nemoj dozvoliti da se ono što si požnjeo uništi i pokvari u Francuskoj, a u ostalim delovima Evrope vlada glad“, tako nešto. Ali ova vrsta formulacije se danas ne viđa po posterima, što je i normalno. Možda na društvenim mrežama može da postoji tako nešto, ali ipak formulacija nije doslovno ista. Formulacija je drugačija, način kako pristupamo problemu je danas drugačiji, i verujem da je ova razlika, koliko god da se činila malom, u stvari velika. Period kasnog modernizma, kada je ovaj poster napravljen, bio je period velikog optimizma, a danas možemo da kažemo da smo u jednom pesimističkom modernističkom periodu. Dakle, mi opet imamo želju za promenom, posvećeni smo promeni, ali mislimo da ne možemo da donesemo tu promenu. Ideja je da smo zarobljeni unutar aktuelnih okolnosti koliko god da je želja za promenom velika. Ima sličnosti sa modernizmom, gde su ljudi bili posvećeni boljoj budućnosti, i sada to postoji, ali smo zarobljeni u sadašnjosti. Verujem da je to najveći izazov koji imamo, i to nije slučaj samo sa državama bivše Jugoslavije, niti samo na Balkanu ili u Evropi, već je to, verujem, globalni problem, koji je došao posle modernizma.

Jedna reč koja je na mene u poslednje vreme ostavila dubok utisak je „hipersticija“, što je sličan koncept sa konceptom „meme“ Ričarda Dokinsa. Naime, to su koncepti ili razmišljanja čiji je glavni cilj da se ostvare nakon što se po prvi put javno pojave. To su, dakle, ideje koje postaju javne s ciljem da se ostvare i da postanu stvarnost. Njihova sličnost sa „meme“ jeste da one koriste njene mehanizme kako bi se samoostvarile. Neka vrsta samoispunjavajućeg proročanstva. Čini mi se da je na posterima bivše Jugoslavije, ali i na posterima ostalih socijalističkih zemalja bio na snazi takav koncept u svemu što se proizvodilo. Oni mogu da deluju kao propagandni materijal, ali način kako su formulisani govori o načinu na koji se razmišljalo u to vreme. Verujem da na našim posterima danas možda nemamo potrebe da koristimo isti stilski jezik, ali imamo potrebu za ovakvim konceptima, imamo potrebu da počnemo da razmišljamo i van granica koje su nam postavljene i da se upustimo u jednu ideju, viziju o budućnosti koja može da se čini neuobičajena, nemoguća i nerealna. Znači, mi zapravo imamo veliku potrebu za idejama koje bi se možda činile nerealnim.

Srđan Puhalo, 1972

Psiholog, politički analitičar

Predmet: Maketa radara, Rudi Čajevac, Banja Luka

Snimljeno u Banjaluci, 7. decembar 2016. godine

Trajanje: 3' 30"

Radar iz Čajevca. Kad kažemo radar, uvijek me to prvo podsjeća na onu emisiju "Dozvolite da se obratimo" koja je išla nedjeljom negde oko 10, i koja je, u jednoj finoj formi, govorila o JNA, odnosno, o svemu onome što se dešavalo u JNA. Poslije toga je obavezno išao neki film, partizanski ili tako nešto. Mi smo to kao djeca rado gledali. I to je bila jedinstvena prilika da vidimo radar. Sad ide sljedeća stvar koja se tiče tog radara, a to je da je on bio, barem sam ja to tako doživljavao, vojna tajna. Znači, mogao si vidjet vojnike, mogao si vidjet kamione, mogao si vidjeti topove uživo, mogao si vidjet nekad i avion da preleti, ali prosto, radar je bio nešto što niko nije vidio a svi znaju da postoji. I to je bila za nas, ili barem za mene, jedna misterija. Ono što je tu takođe bilo važno, kada vidite taj radar, vi u stvari mislite da je to čudo tehinke, i da je Jugoslavija, odnosno Jugoslovenska Narodna Armija, sa tim radarom parirala svim mogućim drugim svjetskim silama, i Varšavskom i NATO paktu. Vi se prosto osjećate ravnopravnim igračem u odnosu na te velike blokovske vojne saveze. Ono što mi je takođe bilo interesantno je upravo ta svijest da smo mi, ipak, kao neko ko nije ni na Istoku ni na Zapadu, mogli da pariramo i jednima i drugima.

Ako povučemo paralelu sa sadašnjim vremenom, onda je to potpuno drugačije. Danas Bosna i Hercegovina ne kontroliše svoje nebo, to radi neko drugi za njih. S druge strane, mi te radare više i ne proizvodimo što pokazuje u kakvom stanju je današnja Bosna i Hercegovina, odnosno da je Jugoslavija u tom kontekstu, kakvom sam je ja doživljavao kao klinac, bila tehnološki Eldorado u odnosu na današnju Bosnu i Hercegovinu koja prosto uvozi sve i ništa ne može sama da proizvede. Ono što mi je takođe interesantno kada govorimo o maketi radara, u širem kontekstu vidimo da mi imamo prijatelje s raznih strana svijeta koji nam obično kao poklone donose makete raznoraznog naoružanja, a malo ko nam na bilo koji način pomaže. I to je pozicija današnje Bosne i Hercegovine – da se mi igramo igračkama, a nekada smo u okviru Jugoslavije bili, ili barem bili opažani, kao neko ko je respektabilan igrač i ko može da parira drugim zemljama u svijetu.

Ivan Ivanji, 1929

Književnik i prevodilac

Predmet: Orden Karla Marksa, Nemačka Demokratska Republika, dodeljen u Berlinu 1974. godine; Specijalna klasa velikog krsta za zasluge Savezne Republike Nemačke, dodeljen u Bonu 1974. godine

Snimljeno u Beogradu, 29. decembra 2016. godine

Trajanje: 4' 56"

U jesen 1944. godine Staljin je Titu poklonio jednu sablju. Ona je ukrašena sa bezbroj dijamantima. To je jedan od najvrednijih, ako se uopšte vrednosti mogu proceniti, artefakata u Muzeju Jugoslavije. E sad, treba se setiti toga - kada je Tito radio tridesetih godina u Kominterni nije mogao da sanja da pristupi Staljinu. Na Staljinov rođendan, 21. decembra 1941. godine, osnovana je Prva proleterska. Međutim kasnije kad su osnovani AVNOJ, prvi i drugi, Staljin je poslao telegram kojim obrazlaže da Tito zabada nož u leđa Sovjetskom Savezu jer je to levičarenje proleterske brigade i socijalističke revolucije. Znači, onda je već bio sukob. Međutim, kada je Tito uspeo da osvoji Jugoslaviju i da sa Visa odleti u Moskvu kod Staljina, onda je odjedanput opet bio najmiliji na svetu i Staljin ga je hvalio. O tome imamo dosta svedočanstava. Slao ga je u socijalističke zemlje, Mađarsku, Rumuniju, Bugarsku, da tamo potvrdi narodnu demokratiju, a onda '48. kad Tito nije slušao ni nadalje, onda je došlo do potpunog razlaza. Staljinova sablja koja stoji tamo u Muzeju, podseća nas na sve to.

Posle je razvoj opet zanimljiv. Iako istočnoevropske zemlje, a najviše Nemačka Demokratska Republika psuju, kažu Tito je fašistički pas pušten sa lanca, Tito iz principijalnih razloga priznaje Nemačku Demokratsku Republiku, iako zna da će Zapadna - Savezna Republika Nemačka zbog toga da prekine diplomatske odnose sa Jugoslavijom. On je preuzeo iz principijalnih razloga taj rizik na sebe, kao što je bio rizik kada je '45. odbio američki Maršalov plan, i ta principijelnost je donela određene plodove. Zapadna Nemačka je morala da popusti i onda, 1974. godine, Tito odlazi u posetu i u Zapadnu Nemačku i u Istočnu Nemačku, dobija tamo ordenje, ordenje se šefovima države deli na veliko, i to je opet jedan dokaz te principijelnosti.

Staljinova sablja je nestala posle bombardovanja, posle dolaska novih vlasti, posle odlaska Miloševića, najedanput nje nije bilo. Ja sam onda pisao roman «Staljinova sablja» i polazio od toga da je ukradena, jer je Muzej Jugoslavije imao sablju na svom spisku, a nikad je nisu videli. Knjiga je izašla pod pretpostavkom da je ukradena, da je nema, da je nestala, kad zove me Muzej Jugoslavije: „Imamo je.” „Šta imate sad...?” „Staljinovu sablju.” I sad je opet tu, izlaže se retko, u posebnim prilikama, ali kažem, to je taj predmet, taj artefakt koji je meni najzanimljiviji.

Ako danas gledam oko sebe šta se događa, ja mislim da nekih ličnosti kao što su bili Tito, Nehru, Vili Brant ili Olaf Palme, da takvih vizionara i kulturnih ljudi više nema, ja ih ne vidim. S druge strane to ništa ne znači što ja ne vidim. Svi starci kukaju za onim što su doživeli i to im se čini lepšim, ali sigurno je da se svet menja, da su odnosi drugačiji, da preovladavaju Sjedinjene Američke Države, Rusija, ali sada i Kina. To su novi trouglovi moći, s jedne strane. S druge strane, ono što smo nazivali Zapadnom demokratijom, višepartijskom, i njoj je izgleda došao kraj. Jer ljudi koji glasaju za ultradesne, a retko za leve partije, su u stvari protiv tog sistema. Stojimo pred nečim što je potpuno novo, ali pošto sam ja pisao o rimskim carevima Dioklecijanu, Konstantinu i Julijanu, znam da se uvek sve nanovo događa u istoriji čovečanstva.

Vladimir Milčin, 1947

Reditelj

Predmet: "Lenjin", Nebojša Mitrić (rekonstrukcija originala I. Meštrovića), poklonjeno prilikom posete Beogradskom univerzitetu 30. maja 1972. godine

Snimljeno u Skoplju, 30. septembra 2016. godine

Trajanje: 5' 05"

Mislim da je Lenjin jedno vreme u Jugoslaviji bio ideološki važan da bi se postavila granica prema Staljinu i staljinizmu. Lenjinizam je bio neka vrsta blaže, ljudskije varijante budućeg komunizma. Tokom godina smo, međutim, počeli da postavljamo znakove pitanja oko Lenjina. Mislim da je on kasnije postao još i manje važan kada su i zemlje takozvanog realnog socijalizma, dakle Varšavskog pakta, odnosno zemlje Sovjetskog bloka, počele da potenciraju Lenjina i da ruše spomenike Staljinu, kojih je bilo prs i pleva. Ja sam video ostatke Staljinovog spomenika: skulptura ogromnog Staljina sasečena do kolena, a ispod njega su ostali radnici, seljaci itd, itd. Dakle, kad se tamo počela praviti distanca prema Staljinu, mislim da je Lenjin postao manje važan kod nas. Kada je uvedeno samoupravljanje naš socijalizam je dobio taj pridev samoupravni socijalizam i ta se razlika pojačavala isto kao što je, čini mi se, postalo jasno da je Lenjin imao zaziranje, jedan maltene neprijateljski odnos prema inteligenciji. To se uglavnom saznavalo iz knjiga filozofa i politikologa koji su uglavnom živeli u Beogradu i Zagrebu. Danas su te knjige, na žalost, kao i generalno knjige štampane u Beogradu, Zagrebu, Sarajevu, da ne spominjem Ljubaljanu, užasno teško čitljivo štivo za mlađe generacije, jer veoma mali deo mladih građana Makedonije, bez obzira na to da li su Makedonci, Albanci, Turci itd, govori ili čita srpski, odnosno hrvatski, odnosno srpsko-hrvatski. Tako da su te neke spone koje bi mogle da vode obnovi nekakvog zajedništva, makar u smislu kulture, društva, i tako dalje, sada marginalizirane i to se uglavnom događa na društvenoj periferiji. Kada kažem društvena periferija, mislim da je to van glavnih medija, da je to mimo ili van institucija koje su plaćene od strane države, i da to radi građanski, odnosno, nevladin sektor što je, bez obzira na sva ograničenja, izuzetno važno.

Bilo je jasno da su Makedonci u okviru Jugoslavije doživeli potpunu afirmaciju svog nacionalnog identiteta. Osećali su se zaštićenim. Sa jugoslovenskim pasošem mogli su da putuju svugde, uključujući i Grčku, iako je procedura bila komplikovanija. Isto tako treba reći da su se Makedonci, kada se Jugoslavija raspala, suočili sa tim da su pomalo živeli u iluziji, da se to što su priznati u Jugoslaviji odnosi i na Evropu i na ceo svet. Najednom su se suočili sa problemom oko imena. Sigurno kod jednog dela ljudi ovde postoji osećaj da su bili bezbedni, sigurni, da ih niko nije osporavao, ili bar do nas nije dopiralo to osporavanje, što je bila vrednost koja se ne može zaboraviti. Mislim da jedna od stvari koja mora da se desi i koja je zadatak te generacija koja još uvek pamti, a ja pripadam toj generaciji, jeste da čuva i da obnavlja memoriju o pozitivnim stranama Jugoslavije.

Marko Vrhunec, 1922–2019

Pravnik, ekonomista, političar, diplomata, šef kabineta
Josipa Broza Tita

Predmet: Stoni set sa fotografijama istaknutih društveno-političkih radnika, poklon Vojnog lečilišta Lovran povodom Titovog 60. rođendana 1952. godine

Snimljeno u Ljubljani, 1. februara 2017. godine
Trajane: 6' 04"

Na pitanje šta znači Jugoslavija u istoriji danas, ja bih odgovorio pre svega da je Jugoslavija posle oslobođenja stvorena u znaku pet ostvarenja koja su zabeležena u istoriji. Prvo ostvarenje je bilo Narodnooslobodilački rat i, naravno, pobeda jugoslovenskih naroda nad naci-fašizmom. Drugo je bilo socijalizam kao jedna prisna vladavina svih slojeva naših naroda. Treće je federalizam Jugoslavije koja je imala, kao što znamo, šest republika i koja se napajala Titovim bratstvom i jedinstvom. Bratstvo je značilo poštovanje razlika u jugoslovenskim narodima, i jezika i vere i istorije, a jedinstvo je značilo zajednička država. Onda, dalje ostvarenje bilo je samoupravljanje koje je bilo socijalističko samoupravljanje i po kojem smo mi bili zbilja originalna zemlja, jer nijedna zemlja nije tako originalno sprovela socijalizam, pre svega zato jer je tada vladao boljševički socijalizam. I kao peto je bio pokret nesvrstavanja. Tito nikad nije dozvoljavao da se kaže da je on vođa, ali de fakto bio je vođa jer su ga svi ti narodi tako videli. Danas u Pokretu ima 120, zemalja iako on više ne znači ono što je značio tada. Evo, to je Titovo ostvarenje i to je bila Titova Jugoslavija.

I uprkos tome što je Jugoslavija bila dvadeset godina među najbrže razvijajućim zemljama, što je bila 10 godina među 10 najuglednijih država u svetu, odjedanput dođu nova vremena, pre svega nacionalizam koji je postojao u svim republikama. Mi znamo da je i u Sloveniji počeo da hara nacionalizam, u Srbiji velikosrpski Miloševićev nacionalizam, u Hrvatskoj Tuđmanov velikohrvatski nacionalizam. Jugoslavija se raspala iz vanjskih i unutrašnjih razloga. Unutrašnje sam naveo, a glavni vanjski je bio kapitalizam koji nije trpeo Jugoslaviju, koji nije prihvatao jugoslovenski socijalistički samoupravni sistem. I naravno, sad nema više povratka. Ja sam o tim stvarima pisao u beogradskoj reviji „Istina” i kazao sam da je vrč Jugoslavije razbijen i to se ne može više obnoviti. I nema smisla da mi, koji želimo svim našim narodima najbolje, plediramo na nešto što je likvidirano. Jer vrč je razbijen i ne možemo ga više sastaviti. Zato okrenimo list istorije i radimo na svim tim ostvarenjima o kojima sam govorio, kao i na ovim novim zahtevima koje donosi sadašnje vreme. A geografski položaj i istorijske tekovine, kao i to da Sava teče dole, da smo mi jugoslovenski narodi povezani, to treba održavati i u novim uslovima.

Budimir Lončar, 1924

Diplomata

Predmet: Venac dobrodošlice, Nehru, Indija, 1954.

Snimljeno u Zagrebu, 30. januara 2017. godine

Trajanje: 8' 08"

Posijeta predsednika Tita 1954. godine Delhiju svakako spada u njegove prve i najznačajnije korake poslije sukoba sa Staljinom i razlaza sa Sovjetskim Savezom. Naime, prije toga je bila poseta Londonu, susret sa Čerčilom. Zatim je došao susret sa Nehruom, i on je sa Nehruom otkrio jedan čitav novi svijet. Tu je zasadio prve sadnice buduće politike nesvrstanosti koja je, kao što znamo, postala najznačajniji politički pokret u povjesti čovečanstva. Susreti sa Indijom su njemu otkrili jednu viziju svijeta, vidio je potencijale buduće politike. Znači, ta posjeta je početak formiranja jedne nove politike, Titove vanjske politike i formiranja međunarodnog položaja poslije posete Londonu godinu dana ranije, 1953. godine. Dve godine kasnije, 1956. je došlo do susreta Tita, Namera i Nehrua na Brionima. To je drugi korak, druga sadnica u traženju jedne nove zajedničke politike. Treća je svakako susret u Njujorku 1960. godine kada su se našla petorica lidera: Tito, Nehru, Naser, Sukarno i Nkrumah. Tu su se već formirali zajednički pogledi na svijet u okviru Hladnog rata koji je tada bio na vrhuncu. Formirala se i zajednička ideja da se ide dalje, da se ide na stvaranje pokreta, i preko pripremnog sastanka u Kairu u ljeto 1961. godine odlučeno je da konferencija nesvrstanih zemalja bude u Beogradu 1961. godine. To je zapravo dan, događaj, koji je formirao temelje pokreta nesvrstanih zemalja, pre 55 godina. Taj pokret je rastao i on danas broji 180 zemalja i 16 stalnih obzervera.

Tito je preko tako značajne zemlje, koja je bila u prvoj fazi dekolonizacije i prvoj fazi suverenosti, doživio sve njene vrijednosti i potencijale, ali ostavio i dubok trag tako da danas Delhi još uvijek ima ulicu „Josip Broz Tito” koja je i najveća u cijelom ovom višemilijunskom gradu. Svakako da je Tito u pokretu nesvrstanih imao mnogo sagovornika i mnogobrojne susrete jer je pokret bio zasnovan na demokratskim principima, odnosno na principima ravnopravnosti. Veliki preduslov je bio da se pokret može boriti za demokratizaciju međunarodnih odnosa, to jest, za veću ravnopravnost svih država u okviru Ujedinjenih naroda. Mora se reći da je Indija sa svojom veličinom, autentičnošću, sa svojom filozofijom, bogatom kulturom, dala poseban doprinos takvoj ideji kao najveća zemlja. Ona je po broju stanovništva bila daleko veća nego sve ostale zemlje, pogotovo u prvim godinama osnutka pokreta sa 25 zemalja i 8 stalnih posmatrača. Drugo, Indija je davala tom pokretu jednu dodatnu vrijednost jer je ona najdemokratskija zemlja te veličine. Za nju se kaže da je najveća demokracija svijeta. Pokret koji se bori za demokraciju svijeta i međunarodnih odnosa mora imati vlastite potencijale.

Naravno da je politika nesvrstanosti Jugoslaviji prije svega osiguravala veliku podršku u njejoj borbi za svoju vlastitu nezavisnost, za otpor Staljinu. Ona je njoj davala posebnu težinu u saradnji sa Zapadnim zemljama, pa čak kasnije u novim odnosima sa Sovjetskim blokom kada je došao Hruščov i kada su se normalizirali odnosi. Istovremeno, jugoslavenske republike, cijela Jugoslavija, jugoslavensko gospodarstvo, oslanjalo se na tu politiku. Prema tome, Jugoslavija i svi njeni potencijali su se preko politike nesvrstanosti lakše kretali prema svijetu, uspostavljali

Budimir Lončar nastavak

ekonomsku, kulturnu i političku saradnju. Preko politike nesvrstanosti svi krajevi Jugoslavije su se zapravo približili svijetu i svijet njima i zato je to jedna trajna ostavština danas.

Ako neki privrednici, neki značajniji ljudi, hoće ići u zemlje pokreta nesvrstanosti, treba uvijek naglasiti da dolaze iz republike Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Makedonije, sa Kosova, iz Slovenije, ali ne samo iz tog miljea nego i iz te historijske stvarnosti kada je Jugoslavija s tim zemljama imala vrlo razvijenu, duboku, svestranu saradnju. Tako da je globalna politika, multilateralizam koji je promovirala filozofija i politika nesvrstanosti, imala pozitivno dejstvo i jednu vrstu oslonca, lakog prilaženja naše ekonomske, bilaterlane i kulturne saradnje sa tim zemljama, pa i sa svijetom u cjelini. A na kraju mi, i Hrvatska i sve ostale republike osim Slovenije koja je gost, mi imamo kategoriju stalnog posmatrača. Prema tome, ta spona nije u suprotnosti sa pripadanjem Evropskoj uniji, Nato-u i ovoj novoj orijentaciji Hrvatske, Slovenije i sutra Srbije i ostalih. Prema tome, politika nesvrstanosti koju je Tito zasadio, prve sadnice u Delhiju preko ove fotografije, ne umanjuje aktuelnost i značaj ostavštine te politike.

Bogdan Osolnik, 1920–2019

Diplomata

Predmet: Plaketa Prve beogradske konferencije Nesvrstanih zemalja održane u Beogradu 1961. godine, autor: Vladeta Petrić

Snimljeno u Ljubljani, 2. februara 2017. godine

Trajanje: 4' 28"

Jedan od velikih međunarodnih događaja kod nas bila je Konferencija Nesvrstanih zemalja u Beogradu 1961. godine. To je bilo stvarno nešto posebno u tom, tada tako strogo podeljenom, svetu između blokova. Tu su se sastali predstavnici vanblokovskih zemalja koji su zastupali interese onih koji su hteli biti nezavisni i koji su hteli biti ravnopravni sa ostalim narodima. Nesvrstani su se zauzeli da se spreči sukob između dve velike sile - Amerike i Sovjetskog Saveza, da se sačuva mir i da se svet posveti napretku, a ne rušilaštvu i rušilačkoj politici. Danas je teško moguće zamisliti kakvu je ulogu nesvrstanost igrala u svetu, ali kao tadašnji diplomata mogu da kažem da sam na svim međunarodnim sastancima učestvovao sa neverovatnim ponosom. S jedne strane su nas sa nepoverenjem posmatrali na Zapadu, bili smo pod pritiskom kampanje sa Istoka, ali mi smo mogli s ponosom ići i prema jednim i prema drugima i zastupati baš ono što je bio naš nacionalni interes. Naravno da je tada uloga predsednika Tita bila glavna. On je bio nosilac osnovnih ideja ovoga sastanka, ove konferencije, i baš zato je izveštaj o događajima na Konferenciji prenet po čitavom svetu. Danas se ljudi, takoreći, nesvrstanosti više ne sećaju. Ali kad pomisliš šta je sve tada nagovešteno, ocene, utisci, naučno istražene kvalitete događaja, onda se tek vidi od kakvog je značaja bila nesvrstanost i kakvu smo ulogu mi tada imali u toj nesvrstanosti. Kako su nas kao nesvrstane primali s poštovanjem, baš zato što smo se usprotivili tako velikim blokovskim snagama. To je danas nemoguće zamisliti, to da naše diplomate uživaju takvo poverenje i takvu ulogu.

Tvrtko Jakovina, 1972

Istoričar

Predmet: Portret Ričarda Niksona, predsednika SAD sa suprugom i decom, sa posvetom kojom zahvaljuje na gostoprimstvu u Jugoslaviji

Snimljeno u Zagrebu, 30. januara 2017. godine

Trajanje: 4' 39"

Američki predsednik Nikson u Beograd dolazi koncem devetoga mjeseca, i mnogima se u Jugoslaviji činilo da je razlog američkog interesa i prijedloga da doputuje u Beograd, Zagreb i Kumrovec bila uspjeta III konferencija pokreta Nesvrstanih zemalja koja se odvila u zambijskoj Lusaki i koja je zapravo bila jugoslavenski poduhvat. Taj podatak stoji doduše u jugoslavenskim dokumentima. Jugoslavenski analitičari su ga tako vidjeli. Međutim, ako to usporedite sa izvorima sa američke strane, onda je Henri Kisindžer sugerirao predsedniku Niksonu da spomene nesvrstane. Kako je rekao: „Oni su malo važni ali dragi njegovome srcu”. To je bio početak obnove pokreta koji je svoje zlatne dane utjecaja jednim dijelom već prošao šezdesetih godina. Ali najvažnije, i ono što su Amerikanci posebno cijenili, a naročito predsednik Karter koji je dolazio krajem sedamdesetih godina, bila je neovisna pozicija Jugoslavije u odnosu na Sovjetski Savez. Činjenica da ste u Jugoistočnoj Europi imali američkog komunističkog saveznika, što je bila fraza iz pedesetih godina. Imali ste zemlju na koju ste mogli računati da će u Istočnom Sredozemlju biti točka koja neće praviti probleme Zapadu. I to je bio predmet rasprave koju su, koncem šezdesetih godina i početkom sedamdesetih godina, i prije Niksonovog dolaska i posle Niksonovog dolaska, vodili neki od dužnosnika ne samo State Department-a neko i Pentagon-a, a koji su posjećivali Kupare i koji su zapravo brinuli o tome što će se dogoditi u Istočnom Sredozemlju. Ako pogledate današnju situaciju, to je bilo vrijeme kada je na vlast u Siriji došao otac sadašnjega predsednika Asada i kada su, kratko iza toga, Sovjeti osnovali svoju bazu koja je i u drugom desetljeću XXI stoljeća bila tako aktivna u vrijeme građanskoga rata u Siriji da su zapravo Asadovoj strani i pomogli da se očuva na vlasti. Zbog toga je Jugoslavija bila važna, manje zbog Nesvrstanih, šta god da se u Jugoslaviji o tome mislilo.

Hladni rat je u svijetskoj povjesti bio razdoblje koje je omogućilo malim zemljama, i to ne samo Jugoslaviji, da ako žele, ako su dovoljno ambiciozne, mogu imati važnu ulogu na međunarodnoj sceni. To je zapravo bilo vrijeme koje je, ja bih rekao, mentalno definiralo mnoge na prostoru bivše Jugoslavije koji su sebe, pa i ulogu vlastite zemlje, nastavili shvaćati kao relativno važnu, prisutnu, utjecajnu, i slično. To nije isisano iz prsta. Savjetnik za nacionalnu sigurnost predsednika Kartera Zbignjev Bžežinski sam je napisao da su se u međunarodnim odnosima u posleratnom razdoblju tri zemlje izborile za važno mjesto u međunarodnim odnosima: Sjedinjene Američke Države, Sovjetski Savez i Jugoslavija. To je bio veliki kompliment. On je možda bio pretjeran, ali ako krenete od te pozicije i pogledate sve ono što danas imamo umesto južnoslavenske federacije, vi zapravo imate jedan niz malih zemalja koje imaju vrlo nejasnu, ili ne do kraja jasnu, sliku o tome što su međunarodni odnosi, o tome što žele u međunarodnim odnosima i što mogu u međunarodnim odnosima. Svijet više nije u Hladnom ratu. Male zemlje više ne mogu utjecati na prilike ili se igrati sa svijetskom politikom na način na koji je to ranije bilo moguće. Ali, ono što ja mislim da je moralo ostati jeste mogućnost da razumijete svijet, da analizirate prilike u svijetu, i da shvaćate da je promjena u Vijetnamu na neki način važna i za ono što se događa u Ljubljani, Skoplju, Zagrebu ili Beogradu.

Hajrudin Somun, 1937

Novinar i diplomata

Predmet: Ploča-reljef sa likovima šefova država, učesnika na Prvoj konferenciji Nesvrstanih, poklon Doma staraca iz Travnika, oktobar 1961. godine

Snimljeno u Sarajevu, 9. decembra 2016. godine

Trajanje: 3' 13"

Jedno od glavnih pravila vanjske politike bilo koje države jeste da je ona odraz unutrašnje politike te zemlje. Tako bi trebalo da bude i sa državama koje su nastale iz bivše Jugoslavije. U Jugoslaviji u kojoj smo se mi formirali, odrasli i uživali njene dobrobiti i postali ono što smo danas, bilo je na neki način obrnuto. Unutrašnja politika bila je odraz vanjske politike. Kako se to dogodilo? Pa, to je upravo zbog Titove nesvrstane politike koja je na svoj specifičan način obezbeđivala sigurnost i stabilnost, pa i lijep život unutar Jugoslavije. To znači da je unutrašnja politika bila odraz vanjske politike.

Ono što se dogodilo poslije raspada Jugoslavije opet je nešto drugo i specifično. Ja neću da govorim o onima oko Bosne i Hercegovine, ali u Bosni i Hercegovini nema ni unutrašnje ni vanjske politike, tako da nema ko da čini odraz ni iz vanjske ni iz unutrašnje politike. One jedna drugoj ne mogu da daju poriv, odnosno razlog za sigurnost i demokratiju. Primjera je bezbroj. Jer, u Bosni i Hercegovini postoje tri predsjednika što je jedinstven slučaj u istoriji – tri predsjednika države. Onda ta tri čovjeka vode svoje vanjske politike. Jedan od njih ode u Ujedinjene nacije da drži govor na Generalnoj skupštini i ne obavještava onu dvojicu drugih šta će tamo govoriti. Jedan od njih ode u zvaničnu posjetu drugoj zemlji a ne stavi predmet na sjednicu Predsjedništva o tome šta će govoriti, pa čak ni ne obavještava ostale članove Predsjedništva. Dakle, tu je često problem u vanjskoj politici ovih novonastalih država, iako u drugim zemljama manje nego u Bosni i Hercegovini. U Bosni i Hercegovini je tako upravo zato što je Dejtonski sporazum učinio ovu zemlju nefunkcionalnom, nenormalnom, abnormalnom. Ja za to imam stotine primjera iz moje, na žalost, jako duge karijere i novinara i diplomate. Bio sam na nekim Nesvrstanim samitima, bio sam u Alžiru, bio sam svjedok te Titove politike koja je nama, tadašnjoj Jugoslaviji, davala ono što je važno, a to je sigurnost, pa čak i bolji život putem projekata i poslova koje smo imali sa čitavim svijetom.

Nina Rajić Kranjac, 1991

Rediteljka

Predmet: Album dečjih slika (akvarela) inspirisanih posetom predsednika Tita Indiji, poklon pionira Osnovne škole "Svetozar Marković" iz Beograda

Snimljeno u Ljubljani, 1. februara 2017. godine

Trajanje: 1' 44"

Odabrala sam akvarele koje su deca slikala povodom posete Tita Indiji. Rekli su mi da je to bilo oko 1954. godine, ili negde u pedesetim godinama. Pratilo se kako on putuje na radiju: on putuje na nekom brodu do Indije, ljudi slušaju, deca to prate i slikaju akvarele za predsednika Tita. Danas su ta deca starija za 64 godine ili više, i to je, u stvari, ono što u meni pokreće asocijacije oko tog predmeta. Znači živeli su u nekom vremenu koje ja ne poznajem, meni je bilo predstavljeno vrlo idealistično. Volela bih da ih sretnem i da ih pitam dva pitanja. Jedno je da li bi još jednom nacrtali akvarel Titu i kakav bi on bio, volela bih da ga vidim. I drugo pitanje je da li vide mogućnost da nesvrstavanje još uvek postoji.

Nemam problem sa tim da se slika predsedniku ali imam problem sa prikazivanjem ili zloupotrebom dečije naivnosti i lepote za neistinito prikazivanje neke realnosti ili veličine, nekog autoriteta kao što je predsednik.

Zlatko Dizdarević, 1949

Novinar i diplomata

Predmet: Sablja, poklon predsednika Hafeza El Asada, 1979

Snimljeno u Sarajevu, 9. decembra 2016. godine

Trajanje: 4' 29"

Poprilična je muka, iz perspektive ljudi moje generacije, razgovarati o onome šta je bilo i kako je bilo, naprosto zbog toga što su, pretpostavljam, sentiment i nostalgija prirodne osobine kod čovjeka. Sudar sa današnjom realnošću u odnosu na ono što je bilo dosta je brutalan, što iz generacijskih razloga, što zbog sjećanja. Međutim, kad razgovaramo o onome šta smo bili i kako smo bili i šta smo danas i gdje smo, postoje neke stvari koje se naprosto ne mogu zaboraviti, koje su činjenice bez obzira na to što danas podlježu raznim ocjenama i tumačenjima. A te ocjene i ta tumačenja dolaze opet iz raznoraznih razloga, iz raznoraznih interesa. Ja sam, sticajem okolnosti, imao prilike da se suočavam sa onim što je zaista bila spoljna politika Jugoslavije iz pozicije novinara. Imao sam prilike da putujem, čak i u pratnji Josipa Broza Tita, kao vrlo mladi novinar na nekim od njegovih velikih putovanja. Imao sam prilike da budem dopisnik u inostranstvu u vrijeme kada smo bili Jugoslavija i da osjetim šta je to onda značilo vani. Ono što mi prvo pada na pamet kad se sjetim tih godina, jeste koliko smo bili uvažavani. Ne samo na konferencijama i ne samo u političkim komunikacijama i kontaktima, nego koliko smo istinski bili uvažavani na ulicama tih gradova po svijetu gdje smo se pojavljivali i gdje smo se legitimisali tako kako smo se legitimisali. Mislim da je normalna činjenica u životu da je čovjeku stalo do njegovog digniteta. Ono što mi danas pada na pamet jeste da smo mi tada zaista imali dignitet, osjećali smo da smo identifikovani kao dobro, ljudi su nas tako doživljavali. Pogotovu u arapskim zemljama gdje sam proveo najviše vremena, zaista je bilo dovoljno kazati odakle si da te ljudi poštuju. Nama je to tako tada izgledalo, i mislim da je to bilo nešto sasvim drugo u odnosu na ono što je danas.

Ja imam običaj da kažem onako pomalo kao vic, ali nažalost nije, nekada je stvarno bilo dovoljno da na svjetskim aerodromima pokažeš naš pasoš, pa je bilo – „vi prođite, a vi ostali na stranu”. Danas smo u situaciji u kojoj svima ostalima kažu: „vi prođite, a ti sa svojim pasošem na stranu”. Mislim da govori veliku neistinu svako ko kaže da to čovjeku u životu nije bitno. Mi smo danas na svjetskoj političkoj sceni tuđi sitniš za potkusurivanje. Bez obzira na to koliko je opet ljudski da mislimo da nešto jesmo, ali nismo ništa. Nije to samo zato što je onaj sistem bio onakav, a ovaj ovakav, nego je jednostavno onda postojao sistem. Mi danas nemamo državu. Pošto nemamo državu, nemamo ni unutrašnju politiku, nemamo ni vanjsku politiku. Mi možemo da nađemo opravdanje u tome da je Dejton kriv, ali ono što je gore, i što ja mnogo teže podnosim nego činjenicu da je bilo pa nije, a danas je tako kako je, jeste to što smo se počeli navikavati i na ovo danas. I što kao ljudi počinjemo pristajati na to da smo nebitni. Tada na to nismo pristajali. A nismo pristajali zato što smo imali sve argumente da ne pristanemo. Mislim da je to u elementarno ljudskom smislu ono što je bitno i ono što ja nosim u sebi kao osjećanje i kao saznanje, bez obzira na to šta će ko o tome misliti.

Miklavž Komelj, 1973

Istoričar umetnosti, pesnik

Predmet: Fotografije iz NOB Prve proleterske divizije, Vojnici Prve proleterske divizije, 1955

Snimljeno u Ljubljani, 2. februara 2017. godine

Trajanje: 5' 12"

Kada je reč o fotografijama boraca Prve proleterske brigade, s obzirom na to čime sam se do sada najviše bavio, prvo pomislim na legendarnog komandanta te brigade Koču Popovića koji je u nekoj kasnijoj zabelešci napisao da mu je od svega u životu najvažnija bila Prva proleterska. Mislim da je Koča Popović ključna ličnost za razumevanje celokupne jugoslovenske revolucije jer je to čovek koji je, istovremeno, bio jedna od ključnih vojničkih figura partizanske revolucije u Drugom svetskom ratu i, nešto ranije, zajedno sa Markom Ristićem, ključni teoretičar jugoslovenskog nadrealističkog pokreta. U okviru međunarodnog nadrealističkog pokreta jugoslovenski nadrealizam je značajan upravo zbog toga. Ja sam se s obe ove teme bavio i o obe sam napisao knjige: o partizanskoj umetnosti i o jugoslovenskim nadrealistima. Nadrealizam je, u međunarodnom kontekstu, uvek naglašavao ideju revolucije. U prvom redu se govorilo o nadrealističkoj revoluciji, a potom i o nadrealizmu u službi revolucije povezane s komunističkim pokretom. Ali jedino su izvesni članovi jugoslovenskog nadrealističkog pokreta ujedinili u praksi te dve revolucije – nadrealističku i socijalističku, socijalnu.

Koča Popović je tu jedna sasvim posebna figura. Doduše, to spajanje se kod njega dogodilo s jednim prekidom između ta dva perioda koji ipak nije bio potpuni. Koča Popović je do kraja sačuvao identifikaciju s nadrealizmom. Istina je da se on već negde tridesetih godina, u ime partijske discipline, na izvestan način udaljio od pokreta i podredio ciljevima komunističke politike, ali nikada tako da bi negirao svoj nadrealistički period. Upravo suprotno. Malo pre nego što je otišao sa svih funkcija 1971. godine bio je zamoljen za intervju. Nije bio voljan da odgovara, ali je onda rekao: „Znate, ja sam nadrealista. Razumete?“. Ta identifikacija je, dakle, za njega bila ključna. U tom smislu, čini mi se da je veza između partizanske i nadrealističke revolucije veoma važna ne samo za promišljanje partizanske revolucije u Jugoslaviji kao istorijskog događaja nego i iz današnje perspektive.

Nadrealisti su bili svesni da ozbiljna i duboka socijalna revolucija ne može da se izvede bez radikalne promene mentalnih koordinata u kojima se uspostavlja ljudska praksa. Nadrealizam je govorio o revoluciji duha, o nekim potpuno novim koordinatama koje treba postaviti. S tog aspekta je veza između te dve revolucije i danas inspirativna. Marko Ristić je malo pre smrti rekao da mu je u životu najviše žao onih trenutaka kada nije bio dovoljno nadrealista. Drugim rečima, kada nije bio dovoljno veran ne samo svojoj želji za društvenom promenom, nego za postavljanjem sasvim novih koordinata sveta, ljudske prakse, života, smrti. Ta nerazdvojivost društvenog delovanja i oslobađanja duha je jedan veliki zalag za naše današnje poimanje revolucionarnog pokreta u Jugoslaviji 20. veka.

Nataša Nelević, 1961

Pozorišna kritičarka i teatrološkinja

Predmet: "Omladinka na strelištu", Drago Đurović, 1959,
poklon Titu od OK SK Titograd, 22. maj 1964. godine

Snimljeno u Podgorici, 11. avgusta 2016. godine

Trajanje: 2' 10"

Samo nekoliko decenija prije početka Drugog svjetskog rata žene u Crnoj Gori nisu mogle biti strijeljane po sudskoj presudi, jer se smatralo da za žene nije dostojno da umru na stratištu. A onda je stigla komunistička ideologija, odjedanput su žene ušle u rat i najednom su se našle na strelištima i ratištima zajedno sa muškarcima, rame uz rame, izložene puščanim cjevima. I ja mislim da koliko god moramo da se divimo žrtvama tih mladih žena, s druge strane ne možemo da se otmemo utisku da je emancipacija žena u 20. vijeku na ovim prostorima bila veoma tragična i da su plodovi emancipacije zapravo gorki. Drugim rečima, društvo u koje su žene htjele da uđu, i u koje još uvijek pokušavaju da prodru, gorko je i oporo.

Žene koje danas žive na prostoru Jugoslavije imaju ogroman dug prema ženama koje su kroz antifašistički pokret ili kroz dijelovanje AFŽ-a tokom i nakon rata ostvarile ženska prava. I bilo kakav revizionizam, nacionalistički ili neoliberalni, ne bi trebao i ne bi smijeo da utiče na to sjećanje žena i na njihov dug koji imaju prema ženama koje su im otvorile prostor emancipacije u tom periodu. Teško je upoređivati položaj žena na prostoru Jugoslavije danas sa položajem žena u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, i uopšte u socijalističkoj Jugoslaviji nakon rata i tokom druge polovine 20. vijeka. Mislim da se zaista može reći da neka pitanja koja su žene postavljale kroz ženski pokret, naročito u periodu nakon rata pa do raspuštanja AFŽ-a 1953. godine, žene u savremenoj Jugoslaviji, to jest u republikama koje su nastale na prostoru bivše Jugoslavije, ne umiju ili se možda još uvek ne usuđuju da postave.

Pava Molnar, 1921-2019

Bivša logorašica i partizanka

Predmet: "Logorska soba" (crtež), Miloš Bajić, 1943

Snimljeno u Zagrebu, 29. januara 2017. godine
Trajanje: 5' 42"

Dolaskom nacista ja sam već bila aktivno primljena u partizane, i na fakultetu završila sve one zadatke koji su se trebali uraditi. Po zadatku sam došla u Zagreb, a granica je tada bila u Zemunu. Teško je bilo prelaziti između Zagreba i Beograda, ali je to bio moj zadatak. Tako smo radili dok jedan drug nije pao. Svi mi koji smo radili zajedno bili smo uhapšeni i nakon četiri meseca zatvora bili odvedeni u logor. Ja sam odvedena u Gradišku. Kad sam došla u Gradišku, ustaša je dočekaao. Hrvati su išli na jednu stranu, na drugu stranu su išli Srbi. Židova je tada već bilo malo, već ih je bilo dosta mrtvih, a Cigana više nije bilo. Dakle oni su nas odmah razdvojili, s tim što su '42., kada je bila Kozaračka ofanziva, masovno dolazili Srbi: djeca, starci, žene, stoka, sve je to bilo, i kad se logor napunio oni su bili likvidirani. Dakle ostali su Židovi, kao recimo lječnici koji su morali nešto tamo raditi, njih su držali, a Hrvati su morali raditi. Jednom rečenicom kažem: ta ustaška vlast znači glad, bolest i metak. Jednom rečenicom kažem sve kako je bilo u logoru.

S druge strane naglašavam to da smo mi logoraši bili tako dobro organizirani u samom logoru i to nas je držalo. Ta zajednička ljubav, ta borba da se održite, da mi moramo dočekati kraj rata, to nas je držalo. Slušajte, ako cijeli logor ima tifus, na koncu je došao, i kad u tom tifusu pola njih ne zna za sebe, lekova naravno nema, nema ništa, ja sam tada bila medicinarica, kad vi priđete tom bolesniku pa ga samo pogladite, ništa drugo, jer mu ne može ništa pomoći, to je za njega značilo puno. Kad vi dobijete paket, ja svoj paket od mame samo pogledam, ali taj paket nije moj, taj paket je zajednički paket, i to nas je održalo. I tako sam ja bila u logoru dve godine, s tim da sam onda zamjenjena za njemačke vojnike u jednom malom mestu di su se vršile zamene koje je možda od Zagreba 60 kilometara, i tu su nas dočekali naši drugovi. Oni su rekli: „Smrt fašizmu“ a Švabe su rekle: „Heil Hitler“, jer Švabe vrše zamenu a ne ustaše. Švabe su došle na kamion, mi smo sišli sa kamiona i ja sam bila u partizanima. Onaj ko je bio u ratu, onaj ko je ostao živ, taj je i dan danas takav. To se ne zaboravlja.

Slušajte, ja kad dođem u Beograd onda se ja sastanem sa logorašima. Ako dođem u, šta ja znam, u Mostar, ja idem u Mostar da se nađem sa logorašem, ne idem u Mostar iz vica... I svi smo znali za svakog logoraša kako živi i sve vreme do ovog rata, to je tako trajalo. Svako je na sprovodu dobio venac, svako je dobio govor, razumete, to vi ne možete zamisliti takvo drugarstvo i takvu povezanost. Kad si stariji i stariji ... ja sam sve obilazila uvek. Evo ostala sam ja. Sad meni više nema ko.

Danas kao da je sramota da kažete da ste antifašista, kao da je sramota, razumete. Ono za šta ste se vi borili ... sad ispada da možete računati na par ljudi sa kojima kontaktirate, sa kojima možete lepo razgovarati, a ovo drugo ništa. Pogledajte politiku ako ništa drugo, pročitajte novine, slušajte vijesti svaki dan, pa vi se možete samo ljutiti i ništa drugo, a potpuno nemoćni da išta napravite. Niko ne može ništa napraviti, ne ja koja sam stara, ja pogotovu više ništa, ali ne mogu ni mladi ništa napraviti, ništa. Jer je sistem tako napravljen, slušajte, za one koji se snađu, koji su zapravo pokvareni, nepošteni. Ko nema poštenja ne može ništa napraviti, ne može se ni boriti, ne može.

Vesna Kesić, 1948

Novinarka

Predmet: Album fotografija o radu žena i životu u Zagorju, poklon AFŽ Zagorja maršalu Titu 1946. godine

Snimljeno u Zagrebu, 30. januara 2017. godine

Trajanje: 4' 27"

Sjećam se da je moja mama, koja je bila ilegalna u Istri tokom čitavog rata, koja je bila i u talijanskom logoru 1943., pa je onda iz tog logora bježala kad su došli Njemci 1943., bježala prema sjeveru iz logora koji je bio južnije od Rima i vraćala se prema Rijeci, da je onda pričala neku priču kako je djelom bježala pješice, djelom se švercala po nekim vlakovima. Sve je to naličilo na one De Sikine filmove iz 1943. Pričala je da, kad je konačno došla do Ilirske Bistrice, kad se konačno odlučila povezati sa nekim iz pokreta otpora, jer se prije toga samo skrivala tokom njemačke ofanzive, da je na kraju naišla na veliko nepovjerenje. Sad, tu je neka žena koja odnekud dolazi, tvrdi da je pobjegla iz logora, naravno ko će joj vjerovat. I da su je jedino nekakve žene iz slovenskog AFŽ-a preslušale i nekakvo povjerenje iskazale i onda su je povezale sa nekakvim boračkim jedinicama. Međutim, ona se na kraju ipak uspjela probiti do kuće, do Rijeke. I to je bila valjda prva priča koju sam ja u životu slušala o AFŽ-u još kao djeteta. Sjećam se jedne blage zadržke koju je moja mama imala prema tome, kao da su te žene bile ok, da su je prihvatile, pokazale nekakvo povjerenje, međutim, iako bi se njen cijeli život mogao nazvati feminističkim, njen je stav bio da šta se žene imaju posebno organizirati, ionako su samo neka pozadinska fronta. Nije ona to elaborirala, ali to je možda bio prvi ovako mali sumnjičavi odnos kojeg sam ja kasnije itekako promjenila, naravno, kada sam se počela baviti ulogom žena u povjesti progresivnih pokreta. Onda smo se malo više, od sedamdesetih do devedesetih godina, sve skupa počele baviti ulogom žena u NOB-u i u poratnoj izgradnji zemlje.

Ono što je meni bitno, kroz sve ove naše revizije i tranzicije, da ne dođe do neke nove mistifikacije. Jer, evo taj prvi skup je bio u ime bratstva i jedinstva. Prvi veliki govor je održao komandant neke jedinice ratnog jugoslavenskog pokreta. Poslije rata AFŽ je čak doživljavao kritiku da se previše bavi politikom. To je isto ono što se i feministkinjama prebacuje. Činjenica je da se negdje do osamdesetih AFŽ prilično pretvorio u jednu masovnu, inertnu organizaciju koja je dobrim djelom bila dirigirana iz vrha partije, kao i sve te velike masovne organizacije koje su na neki način supstituirale civilno društvo. Žene su na kraju i tih osamdesetih imale vrlo važan i dobar utjecaj u republičkim parlamentima. To se ni na koji način ne može osporiti. Međutim, nikakva autonomija im nije bila data, pogotovo ne politička, i zato mislim da je užasno važno realno sagledati taj ogroman doprinos žena. Vidjeti koliko je veće njihovo sudjelovanje bilo nego što je danas dokumentirano, ali isto tako voditi računa o tome da su i te konferencije žena koje su izrasle iz AFŽ-a izgubile svoju političku snagu, da su velikim djelom bile kontrolirane i dirigirane od partijskog sustava i partijske hijerarhije. Vrijedno je i važno je to sve skupa vrlo precizno valorizirati.

Žarka Radoja, 1975
Novinarka

Predmet: Orden za hrabrost, 1945

Snimljeno u Beogradu, 15. novembra 2016. godine
Trajanje: 1' 31"

Moj predmet je Orden za hrabrost i ja ću sad pročitati šta je taj Orden za hrabrost zapravo predstavljao u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji: „Orden za hrabrost se dodeljivao pripadnicima oružanih snaga SFRJ koji su u borbi protiv neprijatelja učinili delo u kojem je došla do snažnog izražaja njihova lična hrabrost, ili koji su se na bojnopolju posebno istakli ličnom hrabrošću“. Ovo je jedan od ordena koji se dodeljivao i civilnim licima iako je bio vojnog karaktera. Iz današnje perspektive gledajući, taj orden dodeljivao bi se, zapravo, ljudima koji moraju da se bore za stvari koje su ljudi pre sedamdeset i više godina izborili, odnosno ljudi koji su dobili to ordenje pre sedamdeset godina. Danas bi orden za hrabrost nosili ljudi koji su spremni da izađu, i pored kriminalizovanja takvih stvari, da pomognu migrantima, da im daju hranu, odeću i obuću. Ljudi koji su spremni da otvoreno govore o lošim radnim uslovima u kojima rade, novinar koji u Srbiji postavlja pitanja na konferenciji za štampu i ljudi koji se ne plaše da otvoreno nazovu stvari pravim imenom, posebno u procesima kroz koje prolazimo 2016. godine i koji sve više idu ka fašizmu.

Miloš Vuksanović, 1986

Istoričar

Predmet: "Borac na straži", Frano Kršinić

Snimljeno na Cetinju, 11. avgusta 2016. godine

Trajanje: 4' 39"

Postoji jedna istorijska floskula, koja moguće da nije tačna, da niko nije više volio Socijalističku Jugoslaviju od Crnogoraca, a da niko nije bio manje naklonjen Kraljevini Jugoslaviji od Crnogoraca. Za socijalistički period vezano je oko šest stotina spomenika i spomen-ploča, a za period Kraljevine Jugoslavije i za Prvi svjetski rat samo nekolicina. Odnos države i naroda Crne Gore ka očuvanju tolikog broja spomen-obelježa govori o tome kakav je odnos Crne Gore ka antifašizmu u Drugom svjetskom ratu. Temelji savremene Crne Gore, čak i nakon 2006. godine i obnove nezavisnosti, jesu na antifašizmu i borbi u Drugom svjetskom ratu.

Iako većina današnjeg stanovništva ne zna šta ti spomenici obelježavaju, šta dani opština koji se vežu za borbu u Drugom svjetskom ratu znače, ipak proslavljanje 13. jula kao Dana ustanka i Dana državnosti Crne Gore i vezivanje proslave dana mnogih opština za dan oslobođenja govore kakav je odnos savremene Crne Gore prema tome. Današnja Crna Gora uspostavljena je 1945. godine. Crna Gora je zasnovana na jednakosti svih i na multikulturalizmu i toleranciji. Iako su osnove toga uspostavljene još u vrijeme Kraljevine Crne Gore, ipak današnja Crna Gora nalazi svoje temelje u 1945. godini. Upravo u tome moramo tražiti i odgovor o odnosu ka kulturnom nasleđu toga perioda i razlog zašto su u Crnoj Gori svi ti spomenici ostali sačuvani dok su, na primjer, u nekim drugim jugoslovenskim republikama oni masovno uništavani.

Revizionizam nije neophodno loš istorijski proces. Znači, istorija mora uvijek da bude revidirana, međutim, glavno je pitanje na kojim se osnovama to dešava. Ukoliko se revizionizam odvija sveobuhvatno, logično, na naučnim osnovama, on nije neophodno loš. Drugi svjetski rat i generacija koja je nastala u vrijeme socijalističke Jugoslavije naravno da moraju biti preispitani. Ali, njihovo preispitivanje koje bi bilo samo u službi njihovog degradiranja, a u korist drugih nacionalnih pokreta ili drugih frakcija koje su dokazano bile kolaboracionističke ne vodi apsolutno ničemu već proizvodi podijele i produbljuje razdor koji je nastao u Drugom svjetskom ratu. Prije par nedelja izašla je u hrvatskim novinama jedna fenomenalna karikatura gdje sirijski izbjeglica pita hrvatskog emigranta: „Iz kojeg rata bježiš?“. On kaže: „Od Drugog svjetskog rata“. To je jednostavan dokaz što je revizija odradila. Znači, nije se pristupilo kontraverznoj istoriji Drugog svjetskog rata na naučan način nego se pristupilo sa ciljem ideološke revizije. Ta ideološka revizija proizvela je nerazumjevanje, nerazumjevanje je proizvelo mržnju, a ta mržnja je dovela i do uništavanja kulturnih spomenika iz toga perioda.

Pojam Jugoslavije još malo pa će postati nematerijalna kulturna baština koja nažalost i dalje izaziva dosta podjela. Za nekoga je Jugoslavija mračni period u kojem su njihova prava bila potisnuta, njihove želje bile zanemarene, a na njihova mišljenja se nije obraćala pažnja. Sa druge strane, za mnoge druge Jugoslavija predstavlja jednu utopijsku iluziju koja očigledno nikad neće biti dostižna. Volim da govorim o Jugoslaviji iz perspektive moje generacije, generacije koja odrasta u nestabilnom

Miloš Vuksanović nastavak

sistemu gde Jugoslavija predstavlja stabilnost, generacije koja odrasta u sistemu koji ne pruža budućnost i govori o Jugoslaviji kao o vremenu gdje je budućnost bila obezbjeđena. Posebno nakon 2008. i svih ekonomskih problema, mislim da je termin Jugoslavija opet zaživio, prije svega zbog ekonomske krize i otežanog života za generaciju koja sad ima 20, 30, 40 godina. Upravo je ekonomska kriza oslabila sve nacionalističke pokrete i revizionističke ideje koje su govorile o Jugoslaviji kao o nečemu lošem i oživjela je ideju o Jugoslaviji kao vremenu koje je bilo dobro. Znači, današnja teška ekonomska situacija upravo daje na vrijednosti Jugoslaviji i svemu onome što je Jugoslavija bila.

Olga Manojlović Pintar, 1966

Istoričarka

Predmet: Dušan Džamonja, Model memorijalnog spomenika na Mrakovici-Kozara

Snimljeno u Beogradu, 15. novembra 2016. godine

Trajanje: 3' 42"

Dušan Džamonja je nerazumljiv sam po sebi. Kao što je nerazumljiv bilo koji od skulptora koji su obeležili javni prostor i krajolike socijalističke Jugoslavije. Nerazumljiv je i jedan spomenik sam po sebi. Možda bi njihovo razumevanje bilo moguće kroz generacijske specifičnosti koje se određuju generaciji skulptora poput Antuna Avgustinčića, Ivana Meštrovića, drugoj generaciji poput Frane Kršinića i Vanje Radauša, i najzad ovoj trećoj i verovatno najznačajnijoj Dušana Džamonje, Vojina Bakića i Bogdana Bogdanovića. Njihovo stvaralaštvo u velikoj meri je bilo odraz onoga što se, pogotovu u tom vremenu, nazivalo jednim posebnim umetničkim duhom i shvatanjem istorije, shvatanjem zajednice unutar koje se umetnička dela formiraju. U isto vreme, njihovo je stvaralaštvo zapravo skup jednog veoma jasno razvijenog društvenog mehanizma prenošenja sistema vrednosti i formiranja ideja. U tom smislu i ovaj spomenik je veoma važno smestiti u jedan širi kontekst spomenika podizanih na teritoriji čitave Jugoslavije krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, kada se veoma jasno definiše novi socijalistički identitet jugoslovenskih građana kroz federalnu strukturu.

Danas postoje blogovi ljudi koji posećuju spomenike širom Jugoslavije i gotovo formiraju čitavu jednu novu mrežu putnika koji odlaze od jednog do drugog spomenika podignutog u javnom prostoru. Spomenik na Mrakovici je specifičan zbog toga što on i danas živi veoma jasno i veoma burno u jednoj novoj zajednici unutar koje postoji, ali je njegovo značenje, i njegov smisao, u potpunosti izmenjeno. Sve ono što je on predstavljao u periodu socijalističke Jugoslavije, što je on proslavljao u periodu socijalističke Jugoslavije, partizansku pobjedu, tu ideju jugoslovenstva kao jednog nadnacionalnog koncepta koji pruža mogućnost identifikacije u nekim drugim miljeima, danas je svedeno na veoma banalnu nacionalnu identifikaciju koja mu omogućava ovaj savremeni, u izvesnoj meri, pervertirani život. Proslava iz 2016. godine možda na najbolji način to pokazuje. To je potreba zajednice da se danas fokusira na imena žrtava koja su oko spomenika ispisana, ali da ih predstavi u jednom sasvim novom kontekstu kao osnove jedne nove nacionalno definisane i unisone zajednice.

Benjamin Krnetić, 1991

Glumac

Predmet: Ante Gržetić, Skica za Spomenik bola i prkosa

Snimljeno u Ljubljani, 1. februara 2017. godine

Trajanje: 3' 24"

Bol i prkos. Ja se bavim glumom i kada sam prvi put profesionalno radio u pozorištu, radio sam sa jednom ludom ali divnom režiserkom koja se zove Senka Bulić, i tada sam se full bunio, protivio se i nismo se baš razumeli. Ali sam brijao tokom predstave, tokom procesa rada, borio sam se sa svim svojim mogućnostima i nemogućnostima, jezom i bolom. I onda kada sam odustajao ona se drala. Jednom kada sam ležao i mislio da neću više da radim, bilo mi je dosta, ona mi je bila na vrh glave, pun mi je bio kufer svega, ona mi je rekla: "Niko ne voli glumce koji prestaju da se bore. Niko ne voli da gleda glumce koji se ne bore, to nije zanimljivo. Treba da se boriš, borba je zanimljiva, borba je dio drame, dio suštine scene, stajanja na sceni". Tako da sam tada shvatao tu borbu u sebi, prepreke, frustracije, šta znači oslobađanje, šta znači prevazići neke stvari, kao neku suštinu u profesionalnom životu glume.

Ali onda, s druge strane, živim u sredini gde moji najdraži reperi koji dolaze iz Hrvatske i koje ja obožavam, imaju line, znači stih, koji ide "Niger, radimo sranja veća od Jugoslavije", što je kao ... razumemo politički kontekst u kome su rasli, u kome su rasla ta centraška deca Zagreba. I full mi je zanimljiv Spomenik bola i prkosa koji izraste u nekom sistemu, u određenoj politici, načinu razmišljanja i ideologiji i veže se za taj sistem i ideologiju. I onda se stvari i vreme menjaju, dese se neke stvari sa kojima ja nemam veze, ja sam se samo rodio u tome, dolazi do jedne šizmatičnosti, neke čudne šizofrenije, prelomljenosti. Kao, ja znam šta su moje vrednosti, u šta verujem, šta me pokreće na sceni, a u drugu ruku vidim kakav je politički sistem i milje i zašto je on takav, i šta su njegove vrednosti.

Maksimilijana Ipavec, 1971

Novinarica, članica ženskog hora Kombinat

Predmet: Nada Dimić (bista), Kosta Angeli Radovani

Snimljeno u Ljubljani, 2. februara 2017. godine

Trajanje: 4' 50"

Krajem novembra 2016. godine, ženski hor „Kombinat“ nastupao je u Šibeniku u okviru velike antifašističke manifestacije. Posetile smo, između ostalog, i spomen-park „Šubićevac“ u kojem se nalaze spomenici Koste Angelija Radovanija. Dok smo stajale pred jednim od spomenika spontano smo zapevale. Pevale smo „Bilećanku“. To je bilo nakon završetka zvanične manifestacije i polaganja venaca na spomenike. Padala je jaka kiša i ljudi su pred njom bežali, bio je pravi pljusak. Ali, u tom trenutku, počeli su da se zaustavljaju i okreću i najednom je oko nas bilo njih tridesetak, verovatno iz svih krajeva nekadašnje zajedničke države. I svi smo pevali istu pesmu, ali svako na svom jeziku. Za mene je to bio jedan od najsnažnijih trenutaka s tog gostovanja, a bilo ih je mnogo, trenutak koji nam je dao do znanja da antifašizam možda shvatamo kao stav koji je, doduše, bio plemenit, ali spada u muzej, među sve te spomenike i priče hrabrih ljudi. Ali, nije tako. Ako želimo da gajimo iluziju da fašizam danas nije živ, mislim da sebi pravimo veoma lošu uslugu. Možda se više ne pojavljuje u onim oblicima na koje smo navikli iz istorijskih knjiga. Ali mislim da je antifašizam jedna tanka nit koja još uvek povezuje ogroman broj ljudi s prostora bivše zajedničke države. Na jednoj strani su nacionalizmi i s njima, ruku pod ruku, ide relativizacija apsolutno svega pa i Narodnooslobodilačke borbe i pobune protiv fašizma. Na drugoj strani je antifašizam koji možda nije onoliko živ koliko bismo to želeli, ali ne smemo da kažemo da ga nema jer to zaista nije istina. Mislim da treba da se držimo svih onih tankih niti koje još povezuju ljude, da ih nadograđujemo i negujemo, da prevazilazimo jezičke barijere. Antifašizam je jedna izuzetno plemenita ideja. U svetu i u društvu koje čoveku na različite načine oduzima dostojanstvo i u kojem smo podvrgnuti raznim oblicima fašizma, od ekonomskog pa nadalje, moramo se zauzimati za to da ta plemenitost i ljudskost ostanu među nama. Tako razumemo antifašizam u našem ženskom horu. To je ideja o kojoj treba govoriti i stalno je ispočetka osveščivati i međusobno se povezivati. Antifašizam je u nekadašnjoj Jugoslaviji možda bio norma i zbog toga nam se nekako podrazumevao. Ali, tokom ovih 25 godina nakon raspada, na svim tim ruševinama vidimo da je antifašizam zapravo jedan od temelja humanog i civilizovanog društva. Zato nije u redu da o njemu govorimo u prošlom vremenu, već o njemu moramo govoriti u sadašnjem i u budućem vremenu!

Željko Volaš, 1971

Predsjednik Organizacije amputiraca UDAS Republike Srpske

Predmet: "Prelaz preko Neretve u Jablanice", bakropis, Dušan Kokotović, iz mape grafika NOV tragom IV i V ofanzive, 12 originalnih bakropisa, 1947. godine

Snimljeno u Banjaluci, 7. decembra 2016. godine

Trajanje: 4' 54"

Ja sam prijelaz preko Neretve u IV ofanzivi, u svoje vrijeme, doživljavao kao jednu nevjerovatnu borbu tih ljudi. To je za mene bilo nešto vanzemaljsko, da upravo tako kažem, nešto posebno. Nešto što je tako puno energije, puno snage, puno volje, puno želje svih tih ljudi, govorim o svim narodima. Nije bila različitost i niko nije potencirao iz kojeg tora dolazi. Za mene, „tor“ su ovi narodi koji su razdvojili bivšu Jugoslaviju. To je bila jedna snaga tih ljudi koji su pokazali da se može prevazići i pobjediti neprijatelj koji je bio puno jači od nas. Rat koji se desio poslije toga je nešto što je ostavilo poseban trag na mene, gdje smo se, u stvari, svi razdvojili, gdje smo pokazali da smo spremni da uništimo nešto što je bilo dobro. Ne znam da li je trebalo biti onakvo uređenje kakvo je bilo ili je trebalo biti drugačije uređenje, ali je bilo dobro. Nismo se plašili jedni drugih, nismo imali strah, nismo imali nepovjerenje. Svi smo imali jednu veliku energiju i snagu, svi smo razmišljali o boljem i kako da to postignemo. Kako postići taj bolji rezultat, pre svijega u porodici, pa u svojoj zajednici, i u cijelom našem socijalističkom društvu, kako se to tad zvalo. Možda smo previše živjeli u nekom utopijskom vremenu, ali je to utopijsko vrijeme u stvari pokazalo da smo imali stvarno veliku nadu, veliku želju, veliku strast za svim uspjesima. Rat je to sve uništio. Uništio je sva naša nadanja, moje svakako jer govorim o sebi lično, uništio je sve to.

Ja prije rata nisam ni znao ko kom toru pripada, da li neko dolazi iz hrvatskog naroda, muslimanskog, slovenačkog, makedonskog, crnogorskog ili iz srpskog. Ja sam živio sretno, veselo i bio sam mlad. Tada sam bio mlad i osjećao sam se veoma sigurno u toj zemlji dok nije odjednom sve to stalo i počeo je strašan rat. Nevjerovatno. Počela su ubistva. Počeo je veliki strah i taj strah je izazvan na svim stranama. I svi su se bojali jedni drugih. I svi su tada vidjeli da postoji neka razlika između nas. U stvari, mediji i politički lideri su doveli do toga da postoji takav jedan strah među narodima. Prije, u vrijeme Jugoslavije, taj strah nije postojao. Slobodno smo živjeli, spavali, radili svugdje. Danas su ti lideri, političari i mediji doveli do toga da je strah nastao. Da odjednom postoji strah, postoji bojaz od drugoga, sve nam je smjetalo što je drugačije i to je dovelo do strašnih scena i do tog strašnog rata koji je razdvojio sve nas. Danas i dalje postoji strah, i dalje postoji nepovjerenje.

Danas i dalje svi, u stvari, živimo u tom nekom svom toru, ne želimo da izađemo iz njega, opet zahvaljujući velikim političkim liderima, vođama i tim ljudima koji žele da sve ovo vlada u nama. Postoje entuzijasti, ljudi koji to žele da prevaziđu, ja se nadam da će oni imati snage, kao i svi mi zajedno, da srušimo barijere i te torove koji postoje, i da opet bude jedan tor koji će spojiti sve ljude. Prije svega, pričamo istim jezikom, svi se jako dobro razumjemo, dolazimo sa istog geografskog područja, a čak se, ja mislim, u dubini duše i jako volimo.

Igor Štiks, 1977

Pisac

Predmet: Orden Slobode, 1947

Snimljeno u Beogradu, 6. februara 2017. godine

Trajanje: 3' 57"

Orden Slobode dodeljen Titu 1947. značio je, naravno, sve ono što je značio i slogan „Smrt fašizmu, sloboda narodu“. Šta je značila ta sloboda narodu? Ona je na prvom mjestu, naravno, značila slobodu od fašističke okupacije, na drugom mjestu značila je socijalnu slobodu za sve. Dakle osloboditi se materijalnih okova klasnog društva koje je prethodilo Drugom svjetskom ratu. Značila je, naravno, i ideal socijalne emancipacije. A značila je još nešto: da će to biti sloboda narodu u smislu da će on imati svoju demokratsku vlast. Značila je i slobodu nacijama koje su činile Jugoslaviju i to da će njihovo takozvano nacionalno pitanje biti konačno adekvatno riješeno pa će se građani te zemlje, pripadnici tih naroda, narod te nove socijalističke Jugoslavije, moći posvetiti izgradnji socijalizma kao preduvjetu da bi sloboda dobila svoje puno značenje. Šta to znači? To znači da nema slobode bez materijalne jednakosti. Da sloboda samo kao pravna zaštita nije istinska sloboda. Ona je možda sloboda za manji dio ljudi, a sloboda ako nije univerzalna onda baš ne može biti sloboda.

Nas su zadnjih 30 godina upravo učili drugo. Prvo, da sloboda znači isključivo svoju vlastitu, individualnu slobodu, ma što to značilo. Drugo, da ona nije vezana uz materijalne okolnosti već upravo uz pravnu zaštitu, konvencije i poštovanje svih sloboda koje ja sebi dajem, a na žalost bila je jednako pročitana i kao sloboda tih naroda da se oslobode od socijalističke diktature i sami sobom demokratski vladaju. I naravno, već tu smo vidjeli vrlo nedemokratski karakter takve vrste slobode, odnosno činjenicu da se demokracija razumjela kao apsolutna vladavina većine nad manjinom, da se razumjela kao stvaranje prostora u kojem samo pripadnici jednog etničkog naroda imaju pravo na demokratski ustroj pa je pri tome potrebno promijeniti ne samo suštinu onoga što je bila socijalistička Jugoslavija nego i njezino unutarnje administrativno uređenje.

Danas smo se suočili sa zidom i tragedijama do kojih su nas dovela takva razumjevanja slobode. Dakle, ovo etno-nacionalno razumjevanje slobode, ali i ovo neoliberalno ili kapitalističko razumjevanje slobode koje nam je reklo da društveno vlasništvo kao takvo, nekada preduvjet slobode, zapravo onemogućava našu individualnu slobodu. Danas smo, zapravo, suočeni sa posledicama svega onoga što nam je donjela ta sloboda a izrazito smo sumnjičavi prema toj riječi. Šta ona doista znači, kako se razumjeva, što doista treba da predstavlja ako ne interes onih moćnih? Sloboda je još jedna od tih riječi koje ponovo moramo osvojiti, koje ponovo moramo preuzeti od neoliberalnog ili reakcionarnog diskursa. Kao što su riječi demokracija u krajnjem slučaju, kao što je i participacija, kao što je jednakost ili građanstvo, kao što su sve one riječi koje su malo po malo izgubile svoj subverzivni i revolucionarni potencijal.

Igor Toshevski, 1963

Umetnik

Predmet: Portret druga Tita, Đorđe Andrejević Kun,
ulje na platnu, 1949, poklon Službe državne bezbednosti, 1976. godine

Snimljeno u Skoplju, 29. septembra 2016. godine

Trajanje: 5' 23"

Podatak da slika „Portret Tita” Đorđa Andrejevića Kuna dolazi od službe državne bezbednosti nije toliko iznenađujući. Rekao bih da je to paradigma opšteg odnosa između umetnosti i politike, ne samo tada već i danas. Naime, ova dela, pretpostavljam da ih ima mnogo više, artefakti, simboli moći tog društva, predstavljali su deo korpusa koji je činio ikonografiju jednog šireg narativa koji se gradio decenijama. Tu je bila reč o izgradnji određenog društvenog uređenja i umetnost je tu, naravno, igrala važnu ulogu, rekao bih propagandnu ulogu. Moglo bi se reći da je umetnost tog vremena, barem njen veći deo, bila u službi tog hegemoničkog sistema. U ovom odnosu između estetike i politike institucija muzeja imala je bitnu ulogu simboličkog prostora u kome se izlaganjem ovih artefakata pokušavala uspostaviti veza sa kulturnim ili nacionalnim identitetom. Po mom mišljenju ovo je veoma delikatna situacija, jer su muzeji, koji su manipulirali ovim artefaktima, istovremeno kroz kolekcije uspostavljali i jedan konkretan pravac, odnosno, perspektivu posmatranja istorije. Možda je ovo danas ključni problem sa muzejima, jer pretpostavljam da mora postojati jedan drugačiji način preispitivanja ovih odnosa. Tako da je, sa raspadom grandioznih narativa kao što su bili SFRJ ili Sovjetski Savez, dovedena u pitanje i uloga muzeja u savremenom kontekstu, jer određivanje tačke gledišta podrazumeva svojevrsnu cenzuru u ime stvaranja jednog specifičnog konstrukta. Međutim, danas ovi artefakti, de fakto, postaju samo gomila predmeta, predmeti uzeti sa jedne gomile, odnosno dubrišta istorije. Iz današnje perspektive, oni čak mogu imati i drugačije značenje, jer postavljaju pitanje kako gledamo na naš sopstveni identitet u odnosu na prošlost. U svakom slučaju, više ih ne možemo posmatrati tako naivno, naročito ne sa pojavom i ekspanzijom masovnih medija koji, prema Borisu Grojsu, stvaraju jedan virtuelni muzej koji konkuriše današnjem muzeju. Danas muzej definitivno treba da igra drugačiju ulogu, i to se već dešava u nekim zemljama naročito kada je reč o nacionalnim muzejima. Dakle, njegova uloga više nije da nameće konkretan pogled na svet određen jednim kulturnim identitetom već da zauzima kritičniji stav prema istoriji i omogućava gledaocima da preispitaju svoj odnos prema pitanjima šta danas čini kulturni i nacionalni identitet.

Slavko Goldstein, 1928–2017

Publicista

Predmet: Zlatko Prica, Mapa crteža ljudi iz logora Danica, 18 listova, 1947, poklon autora

Snimljeno u Zagrebu, 29. januara 2017. godine

Trajanje: 7' 32"

Zlatko Prica je diplomirao na Likovnoj akademiji u Zagrebu 1940. godine, u dobi od 24 godine. Dakle, bio je veoma marljiv student. Već je slikao za vrijeme studija slike koje su bile izlagane a 1941., uoči samoga rata, u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu imao je izložbu. 1944. Prica je došao do jedne kopije poeme „Jama“ Gorana Kovačića. Kao što znate, „Jama“ je silno impresivna, djeluje, ako se čovek uživi u to, na dušu, i njega je obuzela želja da je ilustrira. Tada mu se pridružio Murtić koji je takođe došao u Topusko. Oni su bili prijatelji i dogovorili su se da zajedno rade. Murtić je bio spretniji u nabavljanju materijala za presu, za litografiju, i uspio je čak iz Zagreba, ilegalnim putevima, doći do materijala. Tako su oni 1944., ne znam datum napamet, ali bio je negde novembar, uspjeli skupiti tehniku za litografiju i napravili su 250 primeraka Goranove „Jame“. To je bilo razgrabljeno. Nastavili su dalje to štampati sa tehnikom koju su imali i do kraja rata „Jama“ je odštampana u približno dvadeset tisuća primeraka. Međutim, Centralni komitet komunističke partije Hrvatske na svojoj sjednici od 19. decembra 1944. osudio je „Jamu“. Da to nije u skladu sa socijalističkom umjetnošću koja je posvećena širokim slojevima, da je to jedno dijelo koje će samo ovi „fajnsmekeri“ cijiniti, a zapravo bi trebalo takve ilustracije i posebno samu poemu priređivati za široke mase. To je već bio početak takozvanog soc-realizma u Jugoslaviji. Od umjetnika se de fakto tražila propaganda. To se zvalo socijalistički realizam, ali je ideja u stvari bila da umjetnost služi propagandi i umjetnici su u velikom broju to nastojali izbjegavati. To nije bio otvoreni otpor, 1945. je u Jugoslaviji već bila takva diktatura da je otvoreni otpor bio nemoguć, ali je bilo puno pasivnog otpora. Takvom otporu pripadao je i Zlatko Prica. Taj otpor je bio tih, ali vrlo raširen. Ja sam tu svjedok, 1947. sam se upisao na fakultet, i sjećam se otpora među studentima, među intelektualcima. Mi smo gutali predratne Krležine časopise koji su se nalazili u arhivima Sveučilišne biblioteke, one koji su bili polemički u odnosu na tadašnje skretanje Komunističke partije i uopće ljevičara prema koncepciji da je umjetnost propaganda. Oko 1951. nastupa liberalizacija. Prica je u to vrijeme, 1952., dobio neku stipendiju i šest meseci proveo u Indiji. On je bio silno marljiv umjetnik koji se vrlo rado i uspješno prilagođavao ambijentu, zaljubljavao u ambijent. To se njemu desilo u Indiji. On se najedanputa, kao prvorazredni grafičar i čovjek koji je smatrao da je grafika temelj slikarstva i da bez egzaktne i dobre grafike ne može biti ni dobrih slika, pod utjecajem doživljaja Indije priklonio koloru. Najedanput se njegovo slikarstvo oslobodilo i postalo vrlo široko, slobodoumno, individualno, originalno i sudjelovalo, indirektno kroz slike, proširenju tadašnjih sloboda. Đilas je međutim otišao za ono vrijeme predaleko, završio u zatvoru, i to je bio signal zaustavljanja liberalizacije. Natrag se više nije išlo, ostao je jednopartijski sistem, uvedeno samoupravljanje koje nije moglo funkcionirati sa jednopartijskim sistemom, jer to su kontradikcije koje ne idu zajedno, jednopartijski sistem i samoupravljanje, ali ostao je taj nivo liberalizacije koji je slikarima omogućio totalnu umjetničku slobodu.

Dunja Blažević, 1944

Istoričarka umetnosti

Predmet: Đorđe Andrejević Kun, 20 originalnih drvoreza
„Krvavo zlato” (1936), poklon autora

Snimljeno u Beogradu, 10. oktobra 2016. godine

Trajanje: 6' 07”

Mene je uvek zanimao socijalni i politički kontekst u kome se umetnost stvara. I tih sedamdesetih godina kada sam ja počela da se profesionalno i javno bavim kustoskim i poslom kritičarke, šta je to za mene značilo – stavljati umetnost u širi kontekst. Naravno, zanimao me je odnos umetnosti i samoupravljanja. Moja teza je bila da novo društvo, odnosno, novi sistem koji se u Jugoslaviji inaugurisao, treba da ima ekvivalent i u umetnosti. Naš problem je bio u tome što to vlast, jer se samoupravljanje etabliralo kao sistem, nije prepoznavala. I dalje je na vlasti bio modernizam i ono protiv čega smo mi bili. Mi smo baštinili istorijsku avangardu, kao i avangardu šezdesetih i sedamdesetih godina koja je svakako imala vezu sa društvenom i političkom realnošću. Veliki je problem bio kako tu novu umetnost ne nametnuti ali bar afirmisati kao nešto što je ekvivalent tom novom društvu. Naravno, to je bila jedna idealistička ideja koja nije mogla da prođe, ta nova umetnost ili nova umetnička praksa ostala je na margini. Danas je to naravno jako važno za šezdesete i sedamdesete. Mi smo, mogu da kažem mi jer je to bila jedna grupa ljudi i umetnika, baštinili rusku i sovjetsku avangardu kao što je svaka generacija od 1950. godine pa na dalje imala umetnike ili grupe koji su se kroz svoje radove referirali na sovjetsku avangardu. To je bio taj model gde je umetnost saživela sa revolucijom i napravila revoluciju i u umetnosti a ne samo pratila revolucionarne društvene promene u Sovjetskom Savezu. Dakle, to je bio neki ideal i neka ideja da je to moguće. Mi smo mislili da ako pravimo novi sistem i živimo samoupravljanje, da to samoupravljanje kao sistem treba da prepozna neku drugu, nekakvu svoju umetnost, a ne visoki modernizam koji je tada bio mainstream, što se naravno nije desilo. Ali, kako da kažem, živeli smo i živimo i dalje te ideje, s tim što naravno objektivnije gledamo i na ove istorijske reference i na to što smo zanemarivali ranije, pogotovo ta naša prva posleratna generacija kolega i koleginica. Zanemarivali smo socijalistički realizam kao nešto što treba da se stavi pod tepih. Sada je došlo vreme da se to valorizuje i da se malo drugačije gleda, pa u tom kontekstu i Đorđe Andrejević Kun koji je živio tu svoju umetnost, koji je, u stvari, živio revoluciju kroz svoju umetnost, koji je učestvovao u svim revolucionarnim fazama i pre Drugog svetskog rata i u Španskom građanskom ratu kao dobrovoljac, i u narodnooslobodilačkoj borbi. Prema tome, to što je on radio zaista nije bilo po diktatu nego iz uverenja, a tu spada i maestralna mapa drvoreza „Krvavo zlato” koju je, naravno, on kao grafičar napravio majstorski i koja je izuzetno ekspresivna, uostalom kao i druge njegove grafičke mape ili grafike. Ne možemo tu govoriti o ekspresionizmu, ali o ekspresivnoj formi svakako. Tako da, sada se neki moj naknadni uvid u to ko je u stvari zaista živio te svoje ideale kroz umetnost a ko je to radio iz drugih razloga korigovao.

Svetlana Slapšak, 1948
Književnica, antropološkinja

Predmet: „Portret devojčice (Bosanka)”, Ljubo Lah,
masna kreda na papiru, poklon ugostiteljskog preduzeća „Evropa”,
Sarajevo, 1961. godine

Snimljeno u Ljubljani, 1. februara 2017. godine
Trajanje: 7' 11”

Crtež koji ste mi dali da pogledam je crtež akademskog slikara iz jednog prepoznatljivog perioda koji mi je u ono doba bio neprijatan, ali sada, sa ove distance, više nije. Reč je o onome što smo zvali artistički socijalizam, odnosno o periodu kada je umetnost koliko-toliko bila formalno slobodna, dok je sa druge strane bila veoma uklještena u ideološke okvire gde se tačno znalo koje granice ne sme da pređe. Međutim te granice su bile daleko, da se tako izrazim, i umetnici su imali veoma mnogo prostora. I taj crtež emancipovane, drske, lepe Bosanke razvio se kao čitava jedna priča sa asocijacijom na film „Anikina vremena“ iz 1954. godine Vladimira Pogačića, film koji je po mojoj oceni jedan od najuzbudljivijih feminističkih filmova ikada napravljenih, a posebno kod nas. Reč je o dekonstrukciji mizoginije Ive Andrića u filmskom obliku, u kojem tekst koji je izrazito mizogen nadvladavaju slike koje potiču iz balkanskog folklora i iz odličnog poznavanja psihoanalize samog Vladimira Pogačića. U filmu igra jedna prelepa žena koju sam odmah povezala sa crtežom, Milena Dapčević. Tu je cela stvar o nemogućnosti žene da preživi u balkanskom partijarhatu, a prati je veoma mnogo pobunjenih elemenata - od vode, do senki, do biljaka koje stoje na njenoj strani, u njenom osvajanju bednog muškog sveta. I film se završava jednom neverovatnom simboličkom scenom u kojoj jedan od Anikinih ljubavnika puca u vodu, u element u koji se ne može pucati jer nadvladava sve. Voda teče a on puca, bespomoćan i nikakav, a ona, eto, živi i dalje.

Zašto je ovaj crtež toliko asocijativan za mene? Zato što je folklorni potencijal, bosanski potencijal mešanih kultura, izazvao slikara da kaže nešto što možda ne bi mogao sa nekom savremenom ženom jer bi potonuo u asocijacije koje su bile sasvim druge prirode sedamdesetih godina što je, ako se dobro sećam, doba kada je ovo crtao. Ali, on je iskoristio folklorni potencijal, utisak pobune, utisak drugačijosti, utisak ženskog nepristajanja na partijarhat koji neobično dobro deluje u nekoliko jakih poteza, zapravo u nekoliko mrlja koje se pojavljuju, i u nekakvom ilustrativnom zanosu koji pre svega potencira njenu lepotu ali i njenu drskost. Drskost mlade žene koja se ne da.

Kao što znamo u tom jugoslovenskom sistemu nije bilo zvanično cenzure. Cenzuru su uspostavljali organi koji su publikovali, ili organi koji su kontrolisali, ili organi koji su recimo bili scenski radnici u pozorištu. Ako je nekome palo na pamet imao je sredstvo i populaciju koju je cenzura izvela, bez okvira, bez ičega. Dakle, drugim rečima, jugoslovenski umetnici, mislioci, naučnici, bilo ko ko je hteo da se suočava sa društvenim problemima, morao je dobro da promisli pre nego što nešto stavi na hartiju, platno, nešto snimi, i to određivanje granica je ponekad bilo neobično pipavo i neobično riskantno. Tako da su ponekad ljudi grešili naprosto zato što nisu dovoljno dobro iskalkulisali. A ponekad su prevazilazili granice zato što su bili dovoljno vešti da ona druga strana ne primeti poruku koja je išla onima koji su je

Svetlana Slapšak nastavak

prepoznavali, pa je ona prolazila, kako bismo rekli, slepo pored onih koji jednostavno nisu uspeali da je prepoznaju. To igranje sa cenzurom, da budem sasvim jasna, jačalo je inteligenciju. Kao što izbeglištvo jača inteligenciju, kao što neke druge socijalne situacije jačaju inteligenciju. I to je nešto što nam danas sasvim sigurno nedostaje u takozvanoj potpunoj slobodi izražavanja. Pre svega, postoje oblici cenzure, s tim što je ona mnogo drskija i mnogo manje transparentna, veoma je materijalno usmerena, komercijalna je i u tom smislu je zapravo mnogo odvratnija nego što je bila ona ranije, da kažemo rafinirana cenzura socijalističkoga sveta sa kojom si se mogao igrati na osnovu retorike i svoje pameti koju si izgrađivao u takvoj cenzuri. To je neka veza koju vidim. Danas takav jedan crtež ne bi imao nekog naročitog značaja. U stvari, skoro da bismo ga mogli smestiti odmah u neku zaslađenu umetnost koja podilazi nacionalnom. To više nije to. To više nije kontekst zajedništva i nije kontekst isticanja otpora, to više sasvim sigurno ne postoji. Ne postoji više feministička misao i ne postoje oni koje je Julka Hlope Đorđević, velika jugoslovenska feministkinja između dva rata, nazvala femiofilni muškarci. To je populacije koje nema.

I postoji još jedan aspekt koji nikako ne treba zaboraviti, a to je da je tadašnja kultura bila možda totalitarna kultura, ali pre svega kultura totaliteta. Da je komunicirala sa svim stranama i sa svim centrima, i sa svim jezicima koji su u toj državi živeli, postojali, bili zvanični, bili upotrebljavani, i jedan od problema koji se desio sa nacionalizmom jeste upravo taj što je totalitet ostao, s tim što se svi međusobno mrze i napadaju. Tako da to je onaj kvalitet koji je nestao, to je ono područje. Možda je čak i tržište takođe nestalo, tu mislim naravno na socijalni položaj umetnika, na to da je umetnik koliko-toliko mogao računati sa preživljavanjem u nekim uslovima ako je bio koliko-toliko u sporazumu sa sistemom. Danas nikakve distinkcije tog tipa više ne važe i sve politike u bivšoj državi, sve nacionalne politike novih država insistiraju upravo na tome da što je moguće više osiromaše prosvetu, kulturu, obrazovanje da bi na tom blatnom terenu, praznom terenu gradili svoje primitivne vizije u koje veruju oni ljudi koji su isto tako ponovno postali primitivni i zaglupljeni, oni koji kupuju njihove reči.

Petar Ćuković, 1954

Istoričar umetnosti

Predmet: „Rodna kuća J. B. Tita“, Peđa Milosavljević, akvarel, 1956

Snimljeno u Kotoru, 12. avgusta 2016. godine

Trajanje: 4' 12”

Nije ni malo čudno što su umjetnici u bivšoj Jugoslaviji bili u iskušenju da prave Titove portrete ili slike njegove kuće, svejedno. Te neke znakove koji se mogu čitati kao ideološki znakovi oni su na neki način interpretirali. Nije samo Peđa Milosavljević naravno, mnogi drugi su bili u iskušenju ili u realnoj obavezi, nekoj vrsti pokušaja da se primaknu vlastima, da izađu u susret na neki način, uključujući tu i Petra Lubardu. Malo je poznato da je on takođe pravio Titov portret kojim je na kraju bio nezadovoljan i on sada stoji sačuvan u kolekciji Filove supruge. To su bila specifična vremena i nije bilo lako ni odoljeti takvom jednom iskušenju, iako je takvih odoljevanja bilo. Recimo, umjetnik Stupica je odbio da proda sliku Svetozaru Vukmanoviću Tempu iako je ovaj bio spreman da mu je plati 300.000 ondašnjih dinara, a najskuplju do tada plaćao je 100.000. Ali, takvi su primjeri bili relativno rijetki. Dakle, nema nikakve sumnje da je to bio kontekst ideološkog društva u kome partija ima mogućnosti, pa i mehanizme da nekoga pritišće, iako se u ovom slučaju ne može reći da je u pitanju pritisak nego neka vrsta dobrovoljnog pristanka ili iskušavanja đavola kod samih umjetnika. To je poznata tema u istoriji umjetnosti, odnos umjetnika prema vlasti. U tom periodu, naravno malo zaoštrenija, jer smo znali da se praktično ništa u području društvenog života nije moglo bez nekog propitivanja da li je to u skladu sa kursom Partije ili nešto slično tome. Danas je situacija naravno drugačija. Danas odnos umjetnika prema vlasti nije generisan na taj način, nema neke vrste prisile, ali ima, ako se tako može reći, primjera udvorištva sa strane umjetnika. Ima ih i na prostoru cijele bivše Jugoslavije. Ali pritiska nema. Umjetnika niko ne tjera da pravi portret nekoga od predstavnika vlasti ili onih ljudi koji su u vlasti, ali ima načina da se privuku da takva nepočinstva čine. Recimo, Dimitrije Popović pravi crteže ili portret Tuđmana. Nije on jedini, prave to i drugi verovatno, ali on je to pravio i to radi za novac. S jedne strane mi možemo tumačiti to kao pristanak na nešto što je ideologija koju predstavljaju portretisani, a s druge strane riječ je očito i o finansijskom aspektu stvari. U predhodnom razdoblju o finansijama se uopšte nije radilo, sasvim sigurno, iako su neke kapljice pristizale zbog toga što su umjetnici bili „dobri“, pa su portretisali ili Titovu kuću ili Tita. Ovdje su finansijski razlozi ozbiljni, možda čak i važniji nego ideološki. Šta, umjetnik pravi portret, ovaj je naručio portret, umjetnik ima određeno ime, i dobro je i za umjetnika, ako tako gleda na stvari, zaradio je neki novac, a dobro je, naravno, i za političare jer su dobili neku vrstu satisfakcije i sa te strane. Vremena su drugačija ali nisu nestali suptilni mehanizmi kojima vlast pridobija umjetnike.

Mehmet Behluli, 1962

Umetnik

Predmet: „Španija“, Đorđe Andrejević Kun, crtež, 1937

Snimljeno u Prištini, 26. oktobra 2016. godine

Trajanje: 4' 19"

Verujem da pripadam poslednjoj generaciji Kosovara, kosovskih Albanaca, kojima Jugoslavija nije samo apstraktna ideja. Ja sam u toj Jugoslaviji živeo i radio, proveo sam svoje detinjstvo i mladost u toj kulturnoj sredini. Pomenuti Kuna, a ne pomenuti umetnički sistem, bilo bi nepotpuno. Ja sam studirao osamdesetih godina, studirao sam figurativnu umetnost i slikarstvo na Akademiji umetnosti u Prištini. Prištinska Akademija je u to vreme pravljen po modelu akademija po bivšoj Jugoslaviji, u Beogradu ili u Zagrebu i Ljubljani. Umetnici kao što su Đorđe Andrejević Kun ili Božidar Jakac, za koje smo mislili da su veoma atraktivni i veliki, bili su nekako povezani sa Titom, sa sistemom, sa rukovodstvom Jugoslavije. Danas nije toliko jednostavno na Kosovu govoriti o Jugoslaviji, tu ima dosta napetosti. Ja se razlikujem od moje dece. Već činjenica da srpski jezik govorim gotovo kao i albanski svedoči da sam ja na neki način drugačije izgrađen. Nakon devedesetih godina se sve promenilo, pogotovu nakon 1999. i sada je veoma veliki problem da objasnite kako smo mi u suštini funkcionisali u ondašnjoj Jugoslaviji. Ne želim da zvučim kao jugonostalgičar, ali zaista cela moja mladost i celo moje detinjstvo su provedeni u takvoj sredini. Kosovo je veoma specifično, jer Jugoslavija na Kosovu živi sa nama, sa poslednjom generacijom, i verujem da ona ovde više neće postojati kada mi odemo. Mi pokušavamo da funkcionišemo u današnjim uslovima, ali sam ubeđen da mlađe generacije moraju da definišu Kosovo i njegovo nasleđe zajedno sa mojom generacijom, zajedno sa onim što nosimo mi koji smo živeli u Jugoslaviji.

Veton Nurkollari, 1962

Fotograf, direktor filmskog festivala „Docufest“

Predmet: Posuda sa poklopcem,
poklon Elizabet Tejlor i Ričarda Bartona, 24. novembar 1971. godine

Snimljeno u Prizrenu, 27. oktobra 2016. godine

Trajanje: 3' 51”

Taj poklon koji je Elizabet Tejlor poklonila Titu naveo me je da pomislim na taj period, na Sutjesku, na Ričarda Bartona. Par slika sa Briona mi se motaju po glavi, onaj famozni Titov pogled na Elizabet Tejlor, puno toga što se dešavalo u to vreme, i zašto i kako je došlo do toga da slavni ljudi kao Ričard Barton i Elizabet Tajlor i Jul Briner, i puno drugih filmskih radnika, kako se to tada zvalo, dođu u Jugoslaviju. Jugoslavija je tada bila jedna od tri najjače zemlje u Evropi što se tiče filmske industrije. Možda je to bila neka Titova vizija da Jugoslaviju pretvori u nekakav istočni Holivud, kako se to tada zvalo. Ja se Jugoslavije sećam ne samo kroz film, ne samo kroz Elizabet Tejlor, ili momenata kada su nas iz škole vodili da gledamo i „Sutjesku“, i „Neretvu“, i „Užičku Republiku“ i puno tih partizanskih filmova na kojima sam ja odrastao. Ali, meni je Jugoslavija u stvari puno više. Ja se sećam nekih momenta krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih, po meni možda najboljih jugoslovenskih godina. Puno muzike, puno dešavanja. Sećam se 1991. kad sam išao da gledam Nik Kejva u SKC-u u Beogradu, sećam se i puno drugih koncerata. Možda je to jedina faza Jugoslavije koja mi nedostaje. Puno toga mi je sada već svejedno, da li je bilo bolje, da li je bilo loše, ali ako ima perioda te dobre Jugoslavije, da je tako nazovem, to su te godine krajem sedamdesetih, možda otkrivanje „Azre“, nečega čega više nema. Ja i danas imam album „Paket aranžman“ koji mi je možda i jedan od najdražih albuma jugoslovenske muzike. To su neke stvari koje ne znam zašto su nestale i kako su nestale, ali su nestale, i to su neke stvari koje su po meni bile možda najbolje što je ta druga Jugoslavija dala. Nisam ja neki veliki nostagičar zbog toga što se raspala, ali ipak imam dozu nostalgije za nekim stvarima koje su bile mnogo bolje, zdravije od ovog haosa koji sada vlada ne samo na području bivše Jugoslavije nego i šire. I, možda bi se neke stvari dale naučiti od tih dobrih stvari koje je Jugoslavija tada imala - i što se tiče filma, i što se tiče muzike, i što se tiče nekih međuljudskih odnosa koji su sada otišli do vraga.

Nikola Džafo, 1950

Umetnik

Predmet: Autobus, tempera na papiru, Nikola Džafo,
27. maj 1963. godine

Snimljeno u Novom Sadu, 23. marta 2017. godine
Trajanje: 3' 03"

Da nije došlo do ovog snimanja i ovog iskaza ne bih uopšte bio svestan da sam živeo u sistemu koji je funkcionisao, i to me je nateralo da razmišljam i pravim paralele. Ova arheologija me je naročito iznenadila budući da sam se sa svojim crtežom, koji sam, kako ispada, poklonio, mada nisam ni siguran da li sam ga poklonio i kad sam ga i zašto crtao, zatekao u inventaru Muzeja istorije Jugoslavije. Kako sam sada saznao, to se sve dešavalo 1962. godine kada smo ovo poslali, ali ne znam da li kolektivno, da li je bila samo moja inicijativa, da li je to bila uloga revnosnog nastavnika koji je skupljao crteže i našu likovnu sekciju «Milan Konjević» svake godine oplemenjivao šaljući radove i poklon Maršalu Titu. Onda smo mi bili Titovi pioniri i svako je, prilično sam siguran, ne namenski pravio i glorifikovao problem već crtao a on je odabirao i slao. To sad sa ove distance tvrdim jer sam dobio potvrdu da u Muzeju istorije Jugoslavije postoji crtež, da postoji inventarski broj, da je to sve stiglo i da je ta država postojala. A ta država, u kojoj sam ja živeo i ponosan sam što sam živeo, imala je sve od početka do kraja, od pionira, omladine, mladih komunista, Titovih vojnika i ceo sistem je funkcionisao. Istina, to se sve završilo u mom životu pre 30 godina. Tada je u mom životu prestalo nešto što se zvalo jugoslovenstvo i upao sam u priču o zatečenim stanjima i snalaženju. Sada, kada gledam sa ove distance, sretan sam što sam živeo u sistemu koji je funkcionisao punih 30 godina mog života, a mislim da sam se i posle snašao. Do današnjeg dana se stalno snalazim u zatečenom stanju, prevlačim s jednog u drugo i provlačim, i ovo što se sada desilo, taj podatak da sam u Muzeju istorije Jugoslavije zaveden kao mali umetnik potvrđuje sva moja nastojanja da sam sad, evo, stari umetnik. Tu sam našao neku vezu i zapravo mi je to od koristi.